

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي نەزىرىيە

XINJIANG DAXUE XUEBAO

پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن قىسمى

1990

شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى

1990 - يىلى 3 - سان

(تومۇمى 43 - سان)

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى

نەشىردىن چىقتى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

پەسىللىك ژۇرنال

بۇ ساندا

- ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە توغرىسىدا..... ئابدۇۋەلى ھامۇت 1
- ئەدەبىيات - سەنئىتىمىزدە سوتسىيالىزم دەۋرىنىڭ ئاساسىي مەلۇدىيىسى تەكىتلىنىشى كېرەك..... ئابىلەت ئۆمەر 14
- نورۇز بايرىمى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي قاتلىمى توغرىسىدا..... ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتتىمىن 25
- مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا..... رەھىمتۇللا جارى 43
- ئۇيغۇرلاردىكى سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى ھەققىدە..... ئوسمان ئىسمائىل 56
- ئوخشىتىش توغرىسىدا ئىزدىنىش..... ئارسلان ئابدۇللا 67
- ئىچكى سېمانتەكلىك قۇرۇلمىنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا..... ئابدۇشۈكۈر ھەسەن، گاۋلىچىن 88
- كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە مۇلاھىزە..... مەمتىلى دانى 104
- ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەققىدە..... مەھمۇتجان ئاسىم 112
- يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن خاتىرە..... «خاتىرە» يېزىش گۇرۇپپىسى 130

ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە توغرىسىدا

ئابدۇۋەلى ھامۇت

قىسقىچە مەزەۋنى: ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پروپىئارىيەتلىرىنىڭ ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىغا ئىگە بولۇشى، ئاڭلىق تەلىم - تەربىيە جەريانى ئارقىلىق بولىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە ئۇلارنىڭ كوممۇنىزم ئېتىقادى ۋە تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش ئىرادىسىنى مۇستەھكەملەپ، ئىلىم - پەن ئۆگىنىش ئاكتىپلىقى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى ساقلاش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن مەكتەپلەردىكى ھەردەجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تەربىيىنىڭ ئىلمىيلىكىگە، قارايمىلىقىغا ۋە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەخسۇس كەسىپلەرنى ئېچىشقا ئەھمىيەت بېرىش، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇمدا كەسىپىي خىزمەت بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا ھەل قىلىش لازىم.

لى يېڭى زۇڭلى مەھكىمە تىلىك ئادەتتىكى ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلغار ئوقۇتۇش نەتىجىلىرىنى مۇكاپاتلاش يىغىنىدا مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: «ئوقۇتۇش خىزمىتى مەكتەپلەرنىڭ دائىملىق مەركىزىي خىزمىتى. مائارىپ سۈپىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈش - مەكتەپلەرنىڭ بارلىق خىزمىتىنىڭ مەركىزى. بۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئالىي مائارىپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى قۇرۇلمىلارنى ياخشىلاش، سەۋىيەنى ئۆستۈرۈشكە قارىتىش لازىم. سوتسىيالىستىك مەكتەپ باشقۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇپ ۋە ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە، ئەخلاق تەربىيىسىنى كۈچەيتىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇپ، ماركسىزم نەزەرىيىسى ئوقۇتۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ ۋە ياخشىلاپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ماركسىزىملىق دۇنيا قاراش ۋە ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەشنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. ①» يولداش

لى يېڭىنىڭ بۇ سۆزىدە ئوقۇغۇچىلاردا توغرا دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەشنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە بىزنىڭ خىزمەت يۆنىلىشىمىز كۆرسىتىپ بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى-سىياسىي تەربىيىنىڭ زۆرۈرلىكى، ئورنى ۋە رولى قاتارلىقلارنى توغرا مۇئەييەنلەشتۈرۈشتە، شۇنىڭدەك ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىنى توغرا يۆنىلىش بويىچە راۋاجلاندۇرۇشتا مۇھىم يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە.

1

ياشلار ۋە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ توغرا دۇنيا قاراشقا ئىگە بولۇشى ساددا، ئىستىخىيلىك جەريان ئەمەس.

ھازىرقى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ تايانچ كۈچلىرى، دۆلىتىمىز كادىرلىرىنىڭ كېلىش مەنبەسى. ئۇلارنىڭ دۇنيا قارىشى، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، ئەخلاق - بەزىلىتى ۋە پەن تېخنىكا قابىلىيىتىنىڭ قانداق بولۇشى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ غەلبە قىلىش - قىلالماسلىقى بىلەن، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ كەلگۈسى تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان غايىلىك، ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئەۋلادلارنى تەربىيەلەپ چىقىش - سىياسىي خىزمەت بىلەن شوغۇللانغۇچىلارنىڭ ۋە بارلىق تەربىيىلىگۈچىلەر - نىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان ۋەزىپىسى ۋە بۇرچى. چۈنكى، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، غايىلىك، ئەخلاقلىق، بىلىملىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئەۋلادلارنى، سوتسىيالىزىمنىڭ لايىقەتلىك ئەختىساس ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىش - ياشلارغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسىنى مەستىملىق تۈردە سىڭدۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ. لېنىنىمۇ: «ئىشچىلاردا سوتسىيالى دېموكراتىزىملىق ئاڭ ئەسلىدىن بولۇش مۇمكىن ئەمەس، بونداق ئاڭ پەقەت تاشقىرىدىن كىرگۈزۈلۈشى مۇمكىن»^① دەپ قارىغان.

لېكىن بەزى كىشىلەر: «ماركسىزم نەزەرىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش دەپ باش قاتۇرۇش ھاجەتسىز، ئۇنى ئاممىنىڭ ستىخىيلىك ھالىدا تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك.» «ئىلغار نەزەرىيە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۆنىلىشىگە - ھەقىقەتكە ۋەكىللىك قىلىنغانىكەن، ئۇ تەبىئىي يوسۇندا، كىشىلەرنى ئۆزىگە جۈلپ قىلالايدۇ» دېگەننى تەشەببۇس قىلىدۇ. بۇنداق قاراش توغرا ئەمەس. چۈنكى، بۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتى بىر تەرەپلىمە ھالدا تەكىتلىنىپ، ئۇنىڭ

① - لېنىن «نېمە قىلىش كېرەك؟» ئۇيغۇرچە نەشرى، ۵۶ - بەت

ئەجىتىمائىي ۋە سىنىپىي خۇسۇسىيەتنى ئېتىبارغا ئېلىنمىغان. «ئىلغار نەزەرىيە كۈچلۈك چەلپ قىلىش كۈچىگە ئىگە» دېگەن سۆزگە كەلسەك، ئۇ تارىخىي تەرەققىياتنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىدىن ئېيتقاندا توغرا. لېكىن ئوخشاش بولمىغان دەۋر، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت ۋە ئوخشاش بولمىغان قاتلامدىكى ئوخشاش بولمىغان شەخسلەرنىڭ نەزەرىيەگە بولغان تەلىپى ۋە بىلىمى ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىشىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئىلغار نەزەرىيەنى پەرق ئېتىشكە ۋە قوبۇل قىلىشقا ھامىر بولۇۋەرمەيدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار سىياسىي سۈپەت، بىلىم سەۋىيىسى ۋە پىكىر قىلىش ئۇسۇلىغا ئوخشاش كۆپ تەرەپلەرنىڭ تەسىرى ۋە چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ. ئىلغار نەزەرىيەنىڭ نامما تەرىپىدىن كەڭ ۋە چوڭقۇر دەرىجىدە قوبۇل قىلىنىشى ئالدى بىلەن نەزەرىيەنىڭ مەزمۇنىغا، نەزەرىيەنىڭ ئوبىيېكتىنى قانۇنىيەت ۋە ئوبىيېكتىنى رېئاللىقىنى ئىسپات قىلىش ئۈچۈن دەرىجىسىگە باغلىق بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە كىشىلەرنىڭ نەزەرىيەگە بولغان تەلىپى ۋە بىلىمى ئىقتىدارىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگىمۇ باغلىق بولىدۇ. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ نەزەرىيەگە بولغان تەلىپى، بىلىشى، ئىقتىدارى ۋە ئۆز-ئۆزىنى ئۆزگەرتىش يولىدىكى تىرىشچانلىقلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئاساسەن ھەرخىل جانلىق ۋە كۆزكېرىپ ئۆسۈملۈكلەرنى قوللىنىپ، ماركسىزم نەزەرىيەسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تارىخىي قانۇنىيەتلەرنىڭ دىئالېكتىكىسىنى ئىلمىي چۈشەندۈرۈپ، ئۇلارنى سوتسىيالىزم يۆنىلىشى بويىچە ئىزچىل تۈردە يېتەكلىشكە توغرا كېلىدۇ. بۇ تارىخىي ئوبىيېكتىنى تەلىپى، شۇنداقلا، ئىنقىلابىي سۈپىتىگە ئىرىشكەنلىكىنىڭ مۇھىم بىر ئىپادىسى. ئەگەر سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم يولىدىكى بىرۈنۈك تىرىشچانلىق ۋە ئىنقىلابىي پائالىيەت بولمايدىكەن، ئۇ ھالدا بۇ تەبىئەت قانۇنىيەتلىرى بىلەن ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئوبىيېكتىمۇ ئوخشاش ئىبارەت ئورتاقلىقىغا كۆرۈپ، ئىجتىمائىي قانۇنىيەتلەرنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى كىشىلەرنىڭ مەخسەتلىك پائالىيەتلىرىدىن ئايرىلمايدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكىنى كۆرمىگەنلىك بولىدۇ. تارىخىي ماتېرىيالىزم جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئوبىيېكتىنى مۇقەررەلىكىنى ئىلمىي يوسۇندا دەلىللىگەندە، ئۇنى قوبۇل قىلىشقا چەكلىمە قارىمايدۇ. تارىخىي قانۇنىيەتنى پەقەت كىشىلەرنىڭ ئاكتىپ پائالىيىتى، ئىلغار سىنىپنىڭ پائال كۈرىشى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇڭا ئېنگېلس: «ئىجتىمائىي قانۇنىيەت كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھەرىكەت قانۇنىيىتى»^①، «تارىخ ئۆز مەقسەتلىرىگە ئىنتىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ پائالىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس»^②، دېگەن.

① ئېنگېلس «دىيورنغا قارشى» نۇسخۇچە نەشرى، 545-بەت.

② «ماركىس - ئېنگېلس ئەسەرلىرى» خەنزۇچە نەشرى، 2-توم، 118 - 119 - بەتلەر.

راۋاجلاندىرۇش - ئاممىنى قوزغاش، ئاممىنى يېتەكلەش ۋە سوتسىيالىزىمنىڭ ئىز باسار - لىرىنى ماركسىزم نەزەرىيىسى ئارقىلىق تەربىيەلەشتىن ئىبارەت مۇرەككەپ جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا، «ئىلغار نەزەرىيە بولىدىكەن كىشىلەر ئۇنى تەبىئىي يوسۇندا قوبۇل قىلىدۇ. كىشىلەر قوبۇل قىلمايدىكەن ئۇنداق نەزەرىيە ئىلغار نەزەرىيە ھېسابلانمايدۇ» دەپ قاراش توغرا ئەمەس.

«ماركسىزمى ئومۇملاشتۇرۇش دەپ باش قاتۇرۇش ھاجەتسىز، ئۇنى ئاممىنىڭ ستىخىيالىق ھالدا تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك» دەپ قاراش توغرا ئەمەس دېگەندە، تۆۋەندىكى تەرەپلەرنى كۆزدە تۇتىمىز:

بىرىنچى، ماركسىزم نەزەرىيىسى ئىنسانىيەت ئەقىل - پاراسىتىنىڭ جەۋھىرى، ئۇ سىستېمىلىق بىر پەن. شۇنداق ئىكەن، ئۇمۇ خۇددى باشقا پەنلەرگە ئوخشاش ئىخلاس بىلەن ئۆگىنىش، ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تەدرىجىي تۇرغۇزۇلىدۇ ۋە تاشقىرىدىن سىستېمىلىق سىڭدۈرۈلىدۇ. ماركسىزمىنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك دېيىلىدىكەن ئۇ ھالدا بارلىق ئىجتىمائىي پەنلەرنى پەن دەپ سۆزلەشنىڭ، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى ۋە جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ، دۇنيانىڭ چەكسىزلىكىگە مۇناسىپ بولغان بىلىشنىڭ ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىشىدىكى ئىزچىللىقىنى ساقلاپ، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سىزنى ئېچىش يولىدىكى يېڭى پەن، يېڭى كەسىپلەرنى ئېچىشنىڭمۇ ئەھمىيىتى بولمايدۇ.

ئىككىنچى، توغرا خاتا بىلەن، ھەقىقەت سەپسەتە بىلەن، ئۆزئارا سېلىشتۇرۇلۇش ۋە كۆرەش قىلىش داۋامىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. ۋ. راۋاجلىنىپ بارىدۇ. ماركسىزمىنىڭ ئۆزىنىڭ مەدەنىيەتلىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندىمۇ «ئۇ، دەۋرنىڭ ئىلگىرىلىشى، ئەمەلىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە پەننىڭ ئالغا بېسىشىغا ئەگىشىپ، باشقا ھەر بىر تەلىماتلار بىلەن سېلىشتۇرۇلۇش ۋە كۆرەش قىلىش جەريانىدا ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتىپ، ئۆزىنىڭ بەزىبىر كونكرېت شەكىللىرىنى ئۆزگەرتىپ بارىدۇ»^①. توغرا نەزەرىيىنى كىشىلەرنىڭ تەبىئىي تاللىۋېلىشىغا قويۇپ بېرىش كېرەك دېيىلىدىكەن، ئۇ ھالدا ھەرقانداق سىياسىي مۇنازىرىنىڭ زۆرۈرىيىتى، توغرا بىلەن خاتانى ئايرىشنىڭ ئىمكانىيىتىمۇ قالمىغان بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، توغرا بىلەن خاتانى پەرقلىنىدۇرۇش ۋە توغرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاز دېگەندىمۇ ئەينى شۇ نەزەرىيىلەر ئۈستىدە بىر قەدەر ئومۇمىي چۈشەنچىگە ئىگە بولۇپ، سېلىشتۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتىنى يارىتىش لازىم.

ئۈچىنچى، بىزنىڭ تەربىيەلەش ئوبيېكتىمىز ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار. ياشلىق دەۋر كىشىلىك - اياتىبكى ئەتراپلىق يېتىلىش باسقۇچى بولۇپ، بۇ باسقۇچتا ئىدىيە،

① «ماركسىزم قائىدىلىرىنى ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى» نۇسخۇرى ۱۷ - بەت.

دۇنيا قاراش، ئەخلاق - پەزىلەت تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ. ئەمما، ياش ئوقۇغۇچىلاردا ئىلاستىكىلىق خۇسۇسىيەت ئۈستۈن بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار ماركسىزمنى ئاكتىپ قوبۇل قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ دۇنيا قارىشى ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تۇرغۇزۇش ئارقىلىق كۈچلۈك ماركسىزمچىلاردىن بولۇپ چىقىشى مۇمكىن؛ بۇرژۇئازىيىنىڭ چىرىتىشىگە ئۇچراپ پارتىيە ۋە خەلقنىڭ قارشى تەرىپىگە ئۆتۈپ قېلىشىمۇ مۇمكىن. مانا، بۇ بەزىنىڭ ياشلارغا ۋە ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم نەزەرىيىسىنى سېستىمىلىق ھالدا سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنى كۈچلۈك ماركسىزم ئېتىقادىغا ئىگە، سوتسىيالىستىك يېڭى كىشىلەردىن قىلىپ تەربىيەلەشتە چىڭ تۇرۇشىمىزنى تەلەپ قىلىدۇ.

II

يولداش دېڭ شياۋپىڭ «جۇڭگونىڭ ئېلىپ بارىدىغىنى سوتسىيالىستىك تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇش، ئەگەر تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇش دېيىلىپ، سوتسىيالىستىك دېيىلمەسە، بۇ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىدىن چەتنىگەنلىك، يەنى جۇڭگونىڭ تەرەققىيات يولىدىن چەتنىگەنلىك بولىدۇ». دېگەنىدى. لى يېڭى زۇڭلى دۆلەت مائارىپ كومىتېتىنىڭ 1986 - يىللىق خىزمەت يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە: «ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەت ئىشلەشنى سوتسىيالىستىك مەكتەپلىرىمىزنىڭ خاراكتېرى بەلگىلەنگەن. ئۇ سوتسىيالىستىك ئاڭغا ئىگە، مەخسۇس ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى»، دەپ كۆرسەتتى. پارتىيىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدىكى ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتتىكى بىر تەرەپتىن خەلق ئاممىسىنىڭ تارىخىي تەشەببۇس - كىرلىك روھىنى ۋە ئىجادچانلىق روھىنى قوزغاپ، تۆتتىن زامانىۋىلاشتۇرۇش ئىشنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ سوتسىيالىستىك خاراكتېرىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت. ئالىي مەكتەپلەردە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتنىڭ ۋەزىپىسى - ئاساسلىقى كەڭ ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارغا كوممۇنىزملىق تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فانجېن، سىياسەتلىرىنى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتىدە ئىزچىللاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. بۇ ئىش مەكتەپلەردە، ماركسىزم نەزەرىيىسى دەرسىنى تەسەس قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ كېلىنمەكتە.

ئۆتكەنسىكى بىر مەزگىل ئىچىدە ماركىسىزم - لېنىنىزم دەرسىگە بولغان تونۇش ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلەپ كەتتى. مەسىلەن:

(1) ئوقۇتۇش ئوقۇتۇش مەقسىتىدىن چەتنەپ كەتتى. ئوقۇتۇشتا ئوقۇغۇچىلارنى ماركىسىزمنىڭ تۈپ قائىدىلىرىنى، ماركىسىزىملىق مەيدان نۇقتىلىرىنى ۋە ئۇسۇلنى ئۆگىنىشكە يېتەكلىمەي، ئۇلارغا ماركىسىزم نەزەرىيىسى دەرسىنى ئوقۇل بىلىم سۈپىتىدىلا سۆزلەيدىغان، شەكىل جەھەتتە ۋەزىپىنى ئادا قىلىدىغان، ئۇنى ئادەتتىكى كەسپىي دەرسلەر بىلەن تەڭ ئورۇنغا قارىتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقتى. نەتىجىدە، ماركىسىزم - لېنىنىزمنىڭ سۈپىتىنى دۇنياۋى ئۆزگەرتىشتىكى ئورنى ۋە رولىغا ئەھمىيەت بېرىلمىدى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ماركىسىزم نەزەرىيىسى كەسپىي «بىزنىڭ ئۆز كەسپىمىز ئەمەس، پەقەت دىپلومغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىمتىھاندىن ئۆتسەكلا بولدى» دېگەن قاراش شەكىللەندى ۋە ئاشكارا دېيىلىدىغان بولدى.

(2) ئىقتىسادىي ۋە كەسپىي ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداشتا مەمۇرىي بۇيرۇق ۋە ئىقتىسادىي جازا قاتارلىقلار تەكىتلەنپ، سىياسىي - ئىدىيە جەھەتتىن يېتەكلىش، تەربىيە بېرىش تەكىتلەنمىدى. ئوقۇغۇچىلارغا كەسپىي جەھەتتىن ئالغا بېسىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئىدىيە جەھەتتىن ئالغا بېسىش تەربىيىسى بېرىلمىدى ياكى ئاز بېرىلدى. مەسىلەن، مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى، ئەگەك نەمۇنەچىسى، ئىقتىدارلىق ياش ۋە مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى دېگەنگە ئوخشاش شەزەپلىك ناملارنى بېرىشتە پەقەت كەسپىي جەھەتتىكى نەتىجىگە قاراپ، ئۇنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتى، ياكى ئۇنىڭ ئىسوت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرغان - تۇرەلمىغانلىقى ئېتىبارغا ئېلىنمىدى، ياكى ھەقىقىي ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. شۇڭا، سىياسىي جەھەتتە ساغلاملىشىش سۇسلىشىپ كەتتى.

(3) ماركىسىزمغا قىلىنغان ھۇجۇم ئالدىدا تىگىش بولۇپ تۇرۇشتەك ھالەت كۈرۈلدى. بەزى بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئاشكارا ھالدا ماركىسىزمغا ھۇجۇم قىلىپ، «ماركىسىزم - لېنىنىزمنىڭ ۋاقتى ئۆتتى»، «ھەقىقەتنى كۆپ مەزىلەشتۈرۈش كېرەك» دېگەنگە ئوخشاش سەيسەتچىلەرنى تەرغىپ قىلدى ۋە بۇنداق تەرغىبات ئالدى بىلەن مائارىپ سەستىمىسىغا، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار ئىچىگە سىڭىپ كىرىپ، بىر قەسىم ياشلارنىڭ گۈدەك قەلبىنى ئۆزىگە رام قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئۇسۇلىگە يوللىداش جاۋزىياڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەتنى ئاجىزلاشتۇرۇپ ۋە مۇسلاشتۇرۇپ قويغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ يامىراپ كېتىشىگە يول قويۇلدى. بۇ ئەھۋاللار ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش بىلەن پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمىتىنى ئوتتۇرىسىدىكى دۇناسەۋەتنى ۋە پارتىيىنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمىتىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى توغرا تونۇمىغانلىقىنىڭ روشەن ئىپادىسى.

شۇنى سەگەكلىك بىلەن تونۇش كېرەككى، ئىقتىسادىي ۋە كەسپىي خىزمەت

ياخشى ئىشلەنسلا ئىدىيىۋى - سىياسىي ئەھۋال ئۆز - ئۆزىدىنلا ياخشى بولۇپ كېتىدۇ دەپ قاراش توغرا ئەمەس. ماركسىزىمنىڭ قاراشچە، ئىقتىسادىي بازىس ئۈستىمۇرۇلىنى بەلگىلەيدۇ، ئۈستۇرۇلما ئۆز نۆۋىتىدە ئىقتىسادىي بازىسقا پائالىيەتچان تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنداق تەسىر بىلەن ئەكس تەسىرنىڭ مۇناسىۋىتى بىر خىل ھەتتايىمىك ھەرىكەت بولماستىن، بەلكى دىئالېكتىك تەرەققىيات جەريانى. شۇڭا، ئىقتىسادىي خىزمەت ۋە تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچ سەرپ قىلىپ، ئالغا سېلىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ تايانچ كۈچلىرى، كەلگۈسى دۆلەتنىڭ ئىگىلىرى بولغان ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىسىنى يوشاشتۇرۇپ قويماي، ئىزچىل تۈردە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى:

بىرىنچى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە ئۇلارنىڭ كوممۇنىزم ئېتىقادى بىلەن كونكرېت ۋەزىپىنى بىرلەشتۈرۈش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. يولداش دېڭ شياۋپىڭ «غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزامچان بولغان يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنى يېتىلدۈرۈش كېرەك» لىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەمدە بۇلار ئىچىدە «غايىلىك بولۇش ۋە ئىنتىزامچان بولۇش ھەممىدىن مۇھىم»^① دەپ كۆرسەتتى. بۇ مەكتەپ ئىستىلىنى ياخشىلاشقا ئەمەل قىلىشقا تېڭىشلىك بولغان ئاساسىي تەلەپ، شۇنىڭدەك مەكتەپ ئىستىلى قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسى. شۇڭا، ئوقۇغۇچىلارغا سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزم توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، سوتسىيالىزم بولغا ھېڭىشنىڭ تارىخىي مۇقەررەر - لىكىنى تەھلىل قىلىش، «سوتسىيالىزمغا چۈڭگۈزۈش قۇتقۇزالايدۇ» غانلىقى، سوتسىيالىزمغا چۈڭگۈزۈش تەرەققىي قىلدۇرالايدىغانلىقىنى تونۇتۇش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن كوممۇنىزم ئېتىقادى بىلەن كونكرېت ۋەزىپىنى بىرلەشتۈرۈش تەلەپ قىلىنىدۇ. پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىزم يۆنىلىشى بويىچە كۆرەش قىلىشنىڭ ھەقىقىي ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىنى ھاسىل قىلىش بولىدۇ. كوممۇنىزم ئىشلىرىنىڭ چوقۇم غەلبە قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىش بىزنىڭ ئالىي غايىمىز. شۇنداقلا كوممۇنىزم ئېتىقادىنىڭ ئەڭ مۇھىم مەزمۇنى. بۇ نۇقتا ئىزچىللىققا ئىگە، لېكىن كوممۇنىزمدىن ئىبارەت ئومۇمىي ئېتىقادنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئوخشاش بولمىغان تەلەپ ۋە ۋەزىپىلەرنىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. سوتسىيالىستىك مەملىكىتىمىزنىڭ ھازىرقى كۈندىكى كونكرېت ۋەزىپىسى تۆت ئاساسىي يېرىنىڭ چىڭ تۇرۇپ، ئىسلاھات ۋە ئىشكىنى ئېچىۋېتىش ئارقىلىق دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشتىن ئىبارەت. بۇ ماھىيەتتە كوممۇنىزم ئومۇمىي ئېتىقادىنىڭ دەۋرىمىزدىكى ئىپادىسى. دېمەك، ئومۇمىي

① «ئىزدىنىش» ژۇرنىلى 1990 - يىلى 2 - سان.

ئېتىقاد بىلەن كۈنىگىچە تۇتۇش، ۋەزىپە، تۇتۇش ئاساسىي پۈتۈنسىمىتىدا چىنلىق تۇرۇش بىلەن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشكە مەۋجەسەملەشكەن بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ جەھەتتىكى تونۇشىنى ئۆستۈرۈش ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىياسىي ھۇشيارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاشنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. يولداش جىياڭ زېمىن مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «بىزنىڭ نۆۋەتتىكى بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ۋەزىپىمىز - جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاش، تىرىشىپ ئىگىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاشنىڭ مۇھىم تۈپ شەرتى مائارىپ سىستېمىدا ئىشلەۋاتقان يولداشلارنىڭ ۋەزىپەتنى ئېنىق تونۇپ، خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەپ، سوتسىيالىزىمنىڭ لايىقەتلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە كۆپرەك تۆھپە قوشۇشنى تۈمەن قىلىمەن»^①، روشەنكى سوتسىيالىستىك مەكتەپلەردە تەربىيىلەنگەن ئوقۇغۇچىلار غايىلىك، ئەخلاقى، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان، كوممۇنىستىك ئاڭغا ۋە ئەخلاقى پەزىلەتكە ئىگە بولغان، مەللىلەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايدىغان، ئەخلاقى ئۈچۈن جان - دىل بىلەن ئىشلىەيدىغان ئىختىساس ئىگىلىرىدىن يولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنى بولىدۇ. ھالبۇكى، بۇ مەكتەپلەردە ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

ئۈچىنچى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش، ئۇلارنىڭ پەن - مەدەنىيەت ئۆگىنىشىنى مۇقىم ۋە توغرا يۆنىلىش بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىتىشى مەقسەت قىلىنىدۇ. يولداش دېڭىڭ شاۋپىڭ: «مەكتەپلەر مۇقىم، توغرا سىياسىي يۆنىلىشنى مەڭگۈ بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشى كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇقىم، توغرا سىياسىي يۆنىلىشى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشى پەن مەدەنىيەت ئۆگىنىشى چەتكە قاققانامق ئەمەس. ئەكسىچە ئۇلار سىياسىي ئېڭىنى قانچە ئۆستۈرسە، ئىنقىلاب ئۈچۈن پەن - مەدەنىيەت ئۆگىنىشتە شۇنچە ئاڭلىق، شۇنچە تىرىشچان بولىدۇ»^②. دەپ كۆرسىتىدۇ. ۋەتەننىڭ گۈللىنىشى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى، خەلقنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، شۇنىڭدەك، سوتسىيالىستىك ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى، قىسقىسى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە پىرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرى يۈكسەك پەن - تېخنىكاغا ۋە پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا موھتاج. شۇڭا سوتسىيالىستىك مەكتەپلەردە تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ مېڭىسىدە نېمە ئۈچۈن ئۆگىنىش،

① «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1990 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىكى سانىدىن
② «دەڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى، 171 - بەت.

كەم ئۈچۈن ئۆگىنىش، قانداق ئۆگىنىش دېگەن نۇقتىلار ئېنىق بولۇشى، ئۇلاردا ئۆز ۋەتىنى، ئۆز خەلقى ئۈچۈن ئىمام - پەن ئۆگىنىۋاتقانلىقى، كەلگۈسىدە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقىدىن ئىبارەت سىياسىي ئاڭ بولۇش كېرەك. بۇنداق سىياسىي ئاڭ ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ قىزغىنلىقى ۋە ئاكتىپلىقىنى قوزغاپ، خەلق ئالدىدا جاۋابكار بولۇشتەك مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئىلىم - پەن ئۆگىنىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار روھىنى تۇرغۇتىدۇ. ھالبۇكى، ئوقۇغۇچىلاردا يۈكسەك سىياسىي ئاڭ ۋە سىياسىي يېتىلىشنىڭ تۇرغۇزۇلۇشى ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

قىسقىسى، ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە ئۇلارنى كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش ۋە پىرولېتارىياتنىڭ ئىنقىلابىي كىشىلىك تۇرمۇش قارشىغا ئىگە قىلىپ، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقى - لىقى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدايدىغان، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن پىداكارلىق بىلەن ئىشلەيدىغان، ئەخلاىق مەدەنىيەتلىك ۋە ئىنتىزامچان ياش ئەۋلادلاردىن قىلىپ تەربىيەلەپ چىقىشتىن ئىبارەت جەڭگىۋار ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسى ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. شۇڭا ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى كەم مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ.

III

يولداش دېڭ شياۋپىڭ «بىر قىسىم ياشلارنىڭ جەمئىيەتتە ھازىر ساقلىنىۋاتقان بەزى ھالەتلەرگە نىسبەتەن ئارازى بولۇشى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس، قورقۇنچلۇقمۇ ئەمەس. لېكىن ئۇلارنى يېتەكلىشكە چەكسىز چەزمەن دىققەت قىلىش كېرەك. ئۇلارنى ئوبدان يېتەكلىمەسەك كاردىن چىقىرىپ قويىمىز»^①. دەپ كۆرسىتىدۇ. ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە كىشىلەرنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى كۆز قارىشى ۋە مەيدانىنى ئۆزگەرتىش يولىدا ئىشلىنىدىغان خىزمەت بولۇپ، ئۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ، نازۇك ۋە جاپالىق جەرياننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئۇ نۇرغۇنلىغان پەننىي بىلىملەرگە، ئاساسلىنىدۇ ۋە نۇرغۇنلىغان پەنلەرگە چېتىلىدۇ. بۇ ھال بىزدىن ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ يېڭى ۋەزىيەتكە باب كېلىدىغان، يېڭى شەكىللىرىنى قوللىنىشنى تەلپ قىلىدۇ.

ھازىرقى ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ياش - قورامى، پىسخولوگىيىسى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى ۋە ھازىرقى ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىرقانچە تەرەپلەرگە دىققەت قىلىش ۋە ئەھمىيەت بېرىشىمىز كېرەك.

① دىڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما، ئۇيغۇرچە نەشرى، ۱۹۹۰ - يىلى.

بىرىنچى، ئالىمى مەكتەپلەردىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى بۇ خىزمەتنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىكىگە بىولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈپ، ئامما بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى چارى قىلدۇرۇش لازىم. ئامما بىلەن قويۇق ئالاقە باغلاش مەكتەپلەرگە نىسبەتەن سوتسىيالىستىك پائالىيەت فاكۇلتىتى ۋە پارتىيىنىڭ زىيالىلار سىياسىتىنىڭ يېتتە كىچىكلىكىدە كىرەك ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىستىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ پارتىيە رەھبەرلىكىگە بىولغان مايللىقىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت. ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىكىنى تونۇش كېرەك دېگەندە، بۇ خىزمەتنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاشنى كۆزدە تۇتىمىز. بىز ئىشلەپ، بىز تاشلىۋېتىش، ئىشلىگەندە تاشلىۋېتىش، ئىشلىمىگەندە ئۇنى تۇتۇپ قېلىشتەك ھادىسە بىزنىڭ ئەمەلىي خىزمىتىمىزدىكى بىر ئىللەت. شۇڭا پارتىيە تەشكىلاتلىرى بۇنداق خىزمەت ئۇسۇلىغا خاتىمە بېرىپ، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى پارتىيە خىزمىتىنىڭ كۈندىلىك ئىش تەرتىپىگە قويۇپ، مۇھىم خىزمەتلەر قاتارىدا چىڭ تۇتۇش لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، مەكتەپلەردىن بۇرۇنچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، مەنئى مەدەنىيەت بەرپا قىلىشنىڭ ماكانىغا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ.

ئىككىنچى، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئىجتىمائىيلىكىگە دىققەت قىلىش لازىم. ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئىجتىمائىيلىكى دېگەندە، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكى ۋە ئىدىيىۋى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگە ئاساسەن ئۇلارغا ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاكۇلتىتى سىياسەتلىرىنى ئاددىي، قوپال ۋە زورلاشقا ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن ئەمەس يېتتە كەلەش، پاكىت كۆرسىتىش ۋە سۆز بىلەن قايىل قىلىشنى، قىسقىسى، ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن سىستېمىلىق سېڭدۈرۈشنى كۆزدە تۇتۇمىز. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنمىزدەك، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار دۇنيا قاراش، ئەخلاق - بەزىلەت ۋە بىلىم - سەۋىيە جەھەتتە يېتتە كەلمەش باسقۇچىدا تۇرغۇن بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلاردا ئىلاستىكىلىق خۇسۇسىيەت بولۇشتىن باشقا يەنە ئىدىيە جەھەتتە جانلىق بولۇش، تېز ھاياجانلىنىش ۋە ئاشۇرۇۋېتىشتەك پىسخولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرمۇ بولىدۇ. شۇڭا ئىدىيىۋى - سىياسىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى ۋە ھەربىر تەربىيىلىگۈچى ئازدېگەندىمۇ مۇنداق ئۈچ خىل ماھارەتنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى كېرەك. بىرىنچى، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ پىسخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىنى ۋە ئىدىيىۋى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ئىگەشكە ماھىر بولۇش كېرەك. ئىككىنچى، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاكۇلتىتى سىياسەتلىرىنى چۈشەنگەن بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇنى قايىل قىلارلىق دەرىجىدە بايان قىلىش ۋە شەرھلەش ماھارىتىگە ئىگە بولۇش كېرەك. ئۈچىنچى، ماركسىزم - لېنىنىزم نەزەرىيىسى ۋە

پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجىن، سىياسەتلىرىنى نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە ئىسلاھات ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش ماھارىتىنى يېتىلدۈرگەن بولۇشى لازىم. مانا مۇشۇ ئۈچ تەرەپ ھازىرلانغاندا، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ ئىسپاتىغا ئىگە ۋە بۇ خىزمەتنىڭ ئۈنۈمىگە كاپالەتلىك قىلىنغان بولىدۇ.

ئۈچىنچى، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقى بىلەن ئوبىيېكتىنىڭ باب كېلىشى - كەلمەسلىكىگە دىققەت قىلىش لازىم، تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقى بىلەن ئوبىيېكتىنىڭ باب كېلىشى دېگەندە، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئوخشىماسلىققا ئاساسەن، كونسىرېت تەدبىر قوللىنىش، تەربىيىنى پەرقلىنىدۇرۇپ، كېسەلگە قارىتا دورا بېرىشنى ئاساس قىلىمىز. بۇنىڭ ئۈچۈن تەنقىد بىلەن تەقدىرلەش، ئۈلگە تىكلەش بىلەن ئۆگىنىشكە تەشەببۇس قىلىشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم. بىزگە مەلۇم، ياشلار ۋە ئوقۇغۇچىلار سوتسىيالىزىمدىن ئىبارەت ئوخشاش مۇھىتتا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ شەخسىي كەچۈرۈشى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۆز - ئۆزىنى ئۆزگەرتىش تەلپى ۋە تىرىشچانلىقىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ھالىتىلىرىدىمۇ پەرق بولىدۇ. بۇ خىل پەرق تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقىنى بەلگىلەيدۇ. بۇ يەردە شۇنىڭغا ئىشىنىش كېرەككى، كۆپ سانلىق ياشلار ۋە ساۋاقداشلارنىڭ ئىدىيىۋى ساغلام، ئۇلار كوممۇنىستىك ئىدىيىنى يادروقىلغان مەزمۇنى بايلىققا، سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنى نىشان قىلغان يۈكسەك غايىگە، ۋەتەن ۋە خەلق ئۈچۈن بىلىم ئۆگىنىشتەك پىداكارانە روھقا ئىگە. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىكى ئەنە شۇنداق ئىلغارلاردىن تەركىب تاپقان زور بىر تۈركۈم تايانچ كۈچلەرنى تەربىيىلەپ چىقىش لازىم، ئۇلار باشقىلارغا ئۈلگە بولۇش بىلەن بىرگە ئۇلارنى يېتەكلەپ ماڭالىمۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە سىياسىي - ئىدىيە جەھەتتە كېيىن قالغان ياكى يېتىشىپ كېتىلمەيۋاتقان، شۇنىڭدەك كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈستىدە ئېنىق يەكۈن چىقىرىشقا قادىر بولالماي - ۋاتقان، قەيىمى جەددىي تەدبىر قوللانمىسا ئىككىنچى خىل ئاقىۋەتكە دۇچ كېلىش ئېھتىمالى بولغان ساۋاقداشلارنىمۇ پىلانلىق ھالدا تەشكىللەپ، مەخسۇس كۇرسلارنى ئېچىش ئارقىلىق تەربىيىنى كۈچەيتىپ، ساغلام ئىلگىرىلەۋاتقان ھەيۋەت قوشۇنىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈش لازىم. بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئالدىنقى بىر بۆلۈم ئىلغارلارغا بولغان يېتەكلەش ئۇسۇلى بىلەن كېيىن قالغان ساۋاقداشلارغا بولغان تەنقىدىي تەربىيە ئۆتۈرىشىدا پەرق بولىدۇ، پەقەت مۇشۇنداق پەرقنى ساقلاپ قالغاندىلا، ئاندىن تەربىيىنىڭ قاراتمىلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ، كونسىرېت تەربىيە بىر خىل مۇرەككەپ جەريان بولۇپ، بۇنىڭدا يەنە مۇنداق ئىككى مەسىلە دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدۇ: بۇنىڭ بىرى، تەنقىد

ئۇسۇلغا دىققەت قىلىش كېرەك. چۈنكى، ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا، تېگىشلىك مەدەنىيەت سەۋىيىسى بولۇش بىلەن بىرگە «مەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى» دەيدىغان غورۇرمۇ بولىدۇ، شۇڭا تەنقىد، يېتەكلەش ۋە ئىلھاملاندۇرۇشنى ئاساس قىلىش لازىم. يەنە بىرى، ئۈلگە مۇۋاپىق ۋە ھەقىقىي تاللانمايدىكەن ئۇ ھالدا، ئەسلى ئاكتىپ ۋە ئىلغار بولغان ساۋاقداشلارنىڭ ئاكتىپچانلىقىغا تەسىر يېتىدۇ ۋە روھىي جەھەتتە توسقۇن بولىدۇ.

تۆتىنچى، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، ئىدىيە جەھەتتە تەربىيىۋى ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەخسۇس كەسىپلەرنى تەسىس قىلىش لازىم، يەنى پەلسەپە، سىياسىي ئىقتىساد، ئىلمىي سوتسىيالىزم، كوممۇنىستىك ئەخلاق ۋە مىللىي سىياسەتكە ئوخشاش كەسىپلەرنى مۇقىم ۋە مۇنتىزىم ھالدا ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ۋەزىيەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى قاتارلىق كەسىپلەرنى ئېچىپ، ئوقۇغۇچىلارغا قەرەللىك تۈردە يەتكۈزۈش بىلەن ئۇلارنىڭ توغرا يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بېرىش كېرەك. بۇ خىل ئوخشاش بولمىغان كەسىپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيىۋى ئىلغارلىقىنى ئالغا سىلجىتىشتا ئوينايدىغان رولى ۋە نەتىجىسىمۇ ئۆزگىچە بولىدۇ. يەنى ئالدىنقى بىر بۆلۈم يەنلەر ماركسىزم تەلىماتىنى سىستېمىلىق سىڭدۈرۈش يولى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ كوممۇنىستىك دۇنيا قاراش ۋە كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلەش دە تۈرتكىلىك رول ئوينىسا، كېيىنكى بىر بۆلۈم پەنلەر يەنى ۋەزىيەت تەربىيىسى، گۈزەللىك تەربىيىسى ۋە قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى قاتارلىقلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ روھىي ھالىتىدىن يېتەكلەش رولىنى ئوينايدۇ. بەلكى ياشلارنىڭ روھىي ھالىتىدىن قارىغاندا، بۇنداق يېتەكلەش - نىڭ ئۈنۈمى تېخىمۇ ئۈستۈن بولىدۇ. مەسىلەن: گۈزەللىك تەربىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى - ھېسسىي پائالىيەتنى ۋاسىتە قىلىپ، ئويچىكتە تەسىر كۆرسىتىش بىلەن تەربىيىلەش مەقسىتىگە يېتىشتىن ئىبارەت بولۇپ، ياشلارنىڭ ياخشى - يامان، راست - يالغان، گۈزەل - سەت، ئىلغار - چەرىك، يۈكسەك - پەسكەش قاتارلىقلارنى پەرقلىنىدۇرۇش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىي غايىسى ۋە كوممۇنىستىك ئەخلاق پەزىلىتىنى يېتىلدۈرۈشتە يوشۇرۇن ئەمما زور ئىجابىي رول ئوينايدۇ.

بەشىنچى، ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ياخشى ۋە ئۈنۈملۈك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولۇشى كېرەك. لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى بولۇشى كېرەك دېگەندە، بىز مۇنداق ئىككى تەرەپنى كۆزدە تۇتىمىز: بىرى ماركسىزم نەزەرىيىسى جەھەتتە تەربىيە كۆرگەن، تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، پارتىيىنىڭ فاڭچېن، سىياسەتلىرىنى ياخشى چۈشىنىدىغان، ئوقۇغۇچىلار

بىلەن قويۇق ئالاقىدە بولىدىغان، شۇنىڭدەك، ئۈزلۈكسىز ئىزدىنىش ئارقىلىق ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلىيەلەيدىغان ۋە تەدبىقلىيەلەيدىغان كەسپىي سىياسىي خىزمەت كادىرلىرى قوشۇنىنى بەرپا قىلىش لازىم. يەنە بىرى، بەلكى تېخىمۇ مۇھىمى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا، ئوقۇتۇش بىلەن ئادەم تەربىيىلەشنىڭ مۇناسىۋىتىنى نۇقتىلىق ۋە جىددىي ھەل قىلىش كېرەك. بەزى ئوقۇتقۇچىلار ئىنتايىن بىر تەرەپلىمە ھالدا، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسى دەرسنى ياخشى ئۆتۈش، ئادەم تەربىيىلەش بولسا رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ۋە سىياسىي خىزمەت كادىرلىرىنىڭ ئىشى دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش توغرا ئەمەس، سوتسىيالىستىك مائارىپ پىروپىتارىياتىنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. دېمەك ھەربىر ئوقۇتقۇچى - پىروپىتارىيات مائارىپچىسى. شۇڭا ئۇ، ھەم بىلىم ئۆگەتكۈچى، ھەم ئادەم تەربىيىلىگۈچى بولۇش كېرەك. شۇي تېلى ئەپەندى: بىلىم ئۆگىتىش بىلەن بىرگە ئادەم تەربىيىلەشكەمۇ ئەھمىيەت بېرىش - ئوقۇتقۇچىلارنىڭ پەزىلىتى مەسىلىسىدۇر. ياراملىق ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلارغا پەننىي بىلىملەرنى ئۆگەتكەندىن باشقا، ئۇلارنى ئىدىيىۋى ئەخلاق، ھەرىكەت ئادىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتلەردىنمۇ باشقۇرۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. بۇ ھازىرقى ئەمەلىيەتتەمۇ ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە. شۇڭا بارلىق باشقا كەسىپ ئوقۇتقۇچىلىرىمۇ مۇقىم كەسپىي ئوقۇتقۇچى بولۇش بىلەن بىرگە، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ياخشى ئۆگىنىپ، ھەم ئادەم تەربىيىلىگۈچى بولۇشى لازىم.

ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيە بىر خىل مۇرەككەپ، جاپالىق ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك خىزمەت. شۇنىڭدەك، پىروپىتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئىشلىرىنى كاپالەتلەندۈرگۈچى جەڭگىۋار ۋە شەرەپلىك خىزمەت. شۇڭا ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەر ئىدىيىۋى - سىياسىي تەربىيىنى ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتنىڭ مۇھىم ئورنىغا قويۇش كېرەك.

ئەدەبىيات - سەنئەتتە دە سوتسىيالىزم دەۋرىنىڭ ئاساسىي مىلودىيەسى تەكىتلىنىشى كېرەك

قىسقىچە مەزمۇنى: ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ تۈپ يېرىنىسى، ئاساسىي روھى ۋە قىممەتدولوكىيىسى - ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىمىز، ئەدەبىيات - سەنئەت ئوبزورچىلىقىمىز ۋە نەزەرىيە تەتقىقاتچىلىقىمىزنىڭ مۇكەممەل مەزمۇى بايلىقى، جۇڭگوچە زامانىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشىمىزنىڭ ئەڭ ئىلمىي نەزەرىيەسى، ئاساسىي، بىر-نەچچە يىلدىن بۇيان، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيەسى ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ يېتەكچىلىك رولى چۆكۈرۈلدى. ئاساسىي مىلودىيە بىلەن قوشۇمچە نېقىراتىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرا ھەل قىلىنمىدى، غەرب مودېرنىزم ئىدىيەسى ئېقىمى، ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەدەبىياتنىڭ سۈبېيكتلىقى، نوقۇل گۈزەللىك، ساپ سەنئەت، مۇتلەق ئىجادىيەت ئەركىنلىكى قاتارلىقلار تەرغىپ قىلىندى. بۇ ئاچچىق ساۋاق بىزگە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيەسىنىڭ تۈپ يېرىنىسىدا چىڭ تۇرغان ۋە ئۇنىڭ يېتەكچىلىك رولىنى كۈچەيتكەندەلا كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرىمىز گۈللەپ - ياشنايدىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم تولۇق ئىسپاتلاپ بەردى.

كارىل ماركس دۇنياغا كەلگەنلىكىگە 172 يىل بولغان بۇگۈنكى خاسىيەتلىك كۈندە ئۇنىڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلىرى، جۈملىدىن ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى ئۈستىدە ئەستايىدىل مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش، ئىدىيە ۋە تونۇشىمىزنى ماركسىزىملىق نەزەرىيە، لۇشىيەن ۋە فاجىيەن، سىياسەتلەر ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈش - ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بىر ئىش، شۇنداقلا ئىدىئولوگىيە جەھەتتىكى مۇھىم ۋەزىپە. خۇددى

دارۋىن تەبىئىي پەن ساھەسىدە ئورگانىك دۇنيانىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كەشىپ قىلغىنىغا ئوخشاش، ماركس ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى كەشىپ قىلدى.

ماركس ئاساس سالغان، ئۇنىڭ كېيىنكى ۋارىسلىرى تەرەققىي قىلدۇرغان بۇ پەن - ماركسىزم، ئىنسانىيەت بۈگۈنگە قەدەر ئېرىشكەن ئەڭ ئىلمىي، ئەڭ مۇكەممەل دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيە. ئۇ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە ئىنسان تەپەككۈرىغا دائىر ئەڭ ئومۇمىي، قانۇنىيەتلىك بىلىملەر ئارقىلىق ئەمەلىي پائالىيىتىمىزگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. شۇڭا تۈمەننىڭ ئىشلارنىڭ ئالتۇن تۇتقۇسى ھېسابلىنىدىغان ماركسىزىملىق دۇنيا قاراش ۋە مېتودولوگىيىنى ئىگىلەش - نۆۋەتتىكى تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئوبدان ئورۇنداشنىڭ ئېھتىياجى، كىشىلەر قەلبىنىڭ تەقەززاسى.

ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى - سوتسىيالىستىك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئوبزورچىلىقى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ئاساسى. ئۇنىڭ تۈپ پىرىنسىپلىرى، ئاساسىي روھى، مېتودولوگىيىسى ۋە تەمىنلىگەن ئۇچۇرلار ئەڭ ئىلمىي ۋە زامانىۋى بولۇپ، باشقا ھەرقانداق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتلىرى يەنىلا ئۇنىڭغا يېتىشەلمەيدۇ، ئۇنىڭ تۈپ ماھىيىتى، نۇقتىسىنەزەرى ۋە ئۇسۇلى ھامان زامانىۋى ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ يېڭى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشىمىزنىڭ مەنىۋى بايلىقى ھەم نەزەرىيىۋى ئاساسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەكۈن بىر ئەسىردىن ئۆپرەك ۋاقىت مابەينىدىكى جاھان ئەدەبىياتى، يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدىكى ئېلىمىز ھەر مىللەت ئەدەبىيات - سەنئەت تەرەققىياتى ئەمەلىيىتى تەرىپىدىن جەزمەنلەشتۈرۈلگەن. دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشىدىكى بەزى تۈپ مەسىلىلەر ھەر خىل خاتا ئېقىمىدىكىلەرنىڭ، بولۇپمۇ بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ قاتتىق ھۇجۇم قىلىدىغان نىشانىغا ئايلاندى.

يېقىنقى ئون يىللىق ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئېلىمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىشلىرى غايەت زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، ئاپتونوم رايونىمىزدىمۇ ئىككىنچى ۋە بەدىئىي سەۋىيىسى جەھەتتە كىشىنى بىر قەدەر زوقلاندۇرىدىغان، يۇقىرى سەۋىيىلىك نۇرغۇن ئەسەرلەر بارلىققا كېلىپلا قالماستىن، نۇرغۇن ئاپتور ۋە ئەسەرلەر مەملىكەت بويىچە ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتتى، بەزىلىرى تېخى دۇنياغا يۈزلەندى. توغرا سىياسىي نىشاندا چىڭ تۇرۇپ، كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارلىقىمىزنىڭ بۆك - يارقانلىق باھار مەنزىرىسىنى شەكىللەندۈردى. ھالبۇكى، ئەدەبىيات - سەنئەت ھەمىشە ئەگرى - توقايلىقلارغا، ئاچچالارغا ۋە قىينا تاشلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدىغان كەڭ ئوكياندىكى قولۇققا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرىلىشى تۈپ - تۈز ۋە ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ. ئۆتكەن يىل پايتەختتە يۈز بەرگەن ئەكسىيەتچىلىك

توپىلاڭ مەزگىلىدە بۇ ساھەنىڭ ئېغىر ئايەت رايونىغا ئايلىنىپ، بۇ ساھەدە بۇرۇرۇنچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ يامراپ كەتكەنلىكى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

بۇ بىر مەزگىلدە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى بەزى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئاللىقاچان ئۆز رولىنى يوقاتقان، ئەمەلدىن قالغان قۇرۇق شۇئارغا ئايلىنىپ قالدى. ئۇلار ئۆز نەزەرىنى سىگمونت فرويد، پائۇل سارتىرى، بىتاسۇ، شوپېنھاۋېر، فزانس كاۋكا، ئىدگار. ئاللۇن بوۋى، چارلز بودلېر، ئىسلىمۇت قاتارلىق بۇرۇنقى ئەدەبىيەتكە، غەرب نەزەرىيەچىلىرىگە قارىتىپ، ئۇلارنىڭ سەكسەن خالتىسىدىن شىپالىق دۇرا ئىزدەمەكچى بولۇشتى. ئۇلار كۈچىنىڭ بارىچە ماركسىزىمنىڭ ئىلمىيلىكىنى چۆكۈرۈپ، يېتەكچىلىك رولىنى يوققا چىقىرىپ، بىر تەرەپتىن، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى «ھەممە ئېقىملار ئىچىدىكى بىرلا ئېقىم» دېسە، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئۇ تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنداپ بولدى»، ئۇنىڭ «ۋاقتى ئۆتتى»، ئۇ «قېتىپ قالغان»، «دوگما»، «ئىنتايىن سول» دەپ ھاقارەتلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تەپ تارتىشتىن غەربنىڭ بۇرۇنقى ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتلىرىنى دەسەتمەكچى بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ھاقارەتلىش ۋە تەنقىد قىلىش بىر خىل مودىغا ئايلىنىپ قالدى. ئالىي مەكتەپلەردە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت دەرسلىكى ۋە ئوقۇتۇشىغا سوغۇق مۇئامىلە قىلىندى. ھەتتا ماۋ زېدۇڭنىڭ «نۇتۇق» نى، لېنىننىڭ ئەدەبىياتنىڭ پارتىيىۋىلىكى پىرىنسىپىنى، ئېنگېلسنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتكە دائىر مەكتۇپلىرىنى چۆرۈپ تاشلاش كېرەك دەيدىغان بىسەنە مۇقاملار ئەۋجىگە چىقتى. بۇ خىل نورمال بولمىغان ئەھۋاللار بۇرۇنچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسى ئېقىمىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى ساھەسىدىكى تەسىرىنىڭ گەۋدىلىك ئىكەنلىكىنى، ئاسادىيىمۇ ئەمەسلىكىنى، ئۇنى ئاساسەن سىياسىي، ئىدىيە، نەزەرىيە جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغانلىقىنى، شۇنداقلا ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ تۈپ - ئاساسىدىن ئوڭشاش، ھەق - ناھەقنى ئايرىشتىك مۇشكۈل ۋەزىپىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە يېتەكچى ئىدىيە قىلىنىش تارىخى ھەقىقەتەن بەزىلەرنىڭ ئېيتقىنىدەك «چېكىنىش، مەغلۇپ بولۇش، قايمىقۇش...» ھەتتا شەكلى ئۆزگەرگەن كۆڭرىچى ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى تارىخى «مۇ؟ ئۇ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ زامانىۋىلىشىش جەريانى بىلەن زادى چىقىشالمايدۇ؟ ئۇلارنىڭ بۇ سەپەتلىرى يېنىكرەك قىلىپ ئېيتقاندا، نادانلىق، قاتتىقراق ئېيتقاندا، بىسەنەلىك، يامان غەرەزلىكتۇر. مانا بۇ ھال ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسى جەھەتتىكى بىرنەچچە چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق مەسىلىسىنى ئوبدان پەرقلەندۈرۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆرسىتىدۇ.

1. ئىنكاس نەزەرىيىسى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەت

ماركسىزىملىق دىئالېكتىك ماتېرىيالىزىمنىڭ ئىنكاس نەزەرىيىسى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان مۇھىم مەسىلە، شۇنداقلا ماركسىزىمدا چىڭ تۇرغۇچىلار بىلەن ئۇنى ئىنكار قىلغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش نۇقتىسىنىڭ بىرى.

بەزىلەر ماتېرىيالىزىمنىڭ ئىنكاس نەزەرىيىسىنى «بىۋاسىتە ئىنكاس نەزەرىيىسى»، «مىخانىك ئىنكاس نەزەرىيىسى» دەپ كېلىپ، ئىنكاس نەزەرىيىسىدىن سۈپىيىكتىپ نەزەرىيىسىگە، ئۆزگەۋدە نەزەرىيىسىگە يۆتكىلىشىنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار بۇ نەزەرىيىگە ئاساسەن، يالڭاچ ھالدا «ئەدەبىيات - سەنئەت رېئال تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئەمەس»، ئىجتىمائىي تۇرمۇش «ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ بىر قىسمى بولۇپ» دېيىش بىر تەرەپلىسلىك بولدى، دەپ كېلىپ، ئەدەبىياتنىڭ ماھىيىتىنىمۇ كۆپ مەنبەلىك قارشى بويىچە چۈشەندۈرمەكچى بولدى. ئەدەبىياتنىڭ تۇرمۇش، سىياسىي، ئىقتىساد قاتارلىقلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى، ئۇنىڭ سىنىپىيلىكى، پارتىيىۋىلىكى، خەلقچىلىقى، مىللىيلىكى ۋە ئىدىئىۋىلىكى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەدەبىياتنىڭ «سىرتقى قانۇنىيىتى» دەپ يىغىنچاقلاپ، «ئىچكى دۇنياغا يۆتكىلىش» نى تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ نەزەرىيە بولغاندا، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى بويىچە ئىش قىلغاندا، سەنئەت قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن بولماسلىقى.

بۇنداق نۇقتىدە نەزەرلەر ئىلمىي بولمايلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن خاتا. ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ئىنكاسى ئىكەنلىكىدىن ئايرىلغان ھالدا «نوقۇل گۈزەللىك»، «نوقۇل شەكىل»، «نوقۇل سەنئەت»، «سۈپىيىكتىپلىق» ۋە ھاكازالار ئۈستىدىن ئەتەي كەپ سېتىش - مېتافىزىكىلار، غەيرىي ئىدراكلىق ئەسەرلەرنى ۋە ئەجىبىيچە باگۇچىلار ھەم دۇگمىچىلارنىڭ نەزىرىنى بولۇپ، ئۇلار ھەممىسى ئاتالمىش «بىۋاسىتە سەزگۈ»، «كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچىنىڭ ئارىلىقتىكى تەسرات»، «يوشۇرۇن ئالڭ»، «جىنسىي قابىلىيەت» قاتارلىقلارنى ئىپادىلەشنى تەشەببۇس قىلدى. نەتىجىدە نەزەرىيە تەنقىقاتىدا، كۆز قاراشتا قايىمۇقۇش بولۇپلا قالماستىن، ئىجادىيەتتىمۇ قىسبەن مۇقامى تۇۋەن، شەھۋانە مەزمۇنلەر، كىشىلەرنىڭ مىللىي غۇرۇرغا تىگىدىغان، رېئال تۇرمۇشتىن چەتنىگەن ئەسەرلەر چىقتى. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئېيتقاندا، لىۋزەيفۇ قاتارلىقلارنىڭ «ئەدەبىياتنىڭ سۈپىيىكتىپلىقى» نەزەرىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئاپتونوم ئەسەرلەردە رېئاللىق سۇلاشتۇرۇلدى، سوتسىيالىستىك يېڭى كىشى، يېڭى ئەسەرلەرنى مەدھىيەلەيدىغان ئاساسىي رېتىمدىكى ئەسەرلەر كەمچىل بولدى، بەزى ئەسەرلەردە رېئاللىققا جىددىي مۇئامىلە قىلىنمىدى، ئۇيغۇر، قازاق ئەمگەكچىلىرىنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى جەڭچىلىرىنىڭ ئوبرازى خۇنۇكلەشتۈرۈلۈپ، جەمئىيەتتە يامان تەسىر پەيدا قىلغان

ئەسەرلەر مەيدانغا چىقتى. ئايرىم نەزەرىيىسى ماقالا، ئوبزورلاردا ماركسىزم، ماۋزېدۇك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىك رولى كەمسىتىلدى، ئەدەبىي تەنقىدنىڭ سىياسىي، ئىدىيىسى ئۆلچىمى چۆكۈرۈلدى. ھەتتا بەزى كاتتا ئەربابلارنىڭ بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنى تەرغىپ قىلىدىغان ماقالە - ئەسەرلىرى ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاساسلىق گېزىت - ژۇرناللارغا كۆچۈرۈپ، تەرجىمە قىلىنىپ بېسىلدى. ھەمدە ئايرىم كىشىلەر تەرىپىدىن ماختاپ كۆككە كۆتۈرۈلدى.

مانا بۇلار ماركسىزملىق ئىنكاس نەزەرىيىسىنى ئىنكار قىلىشنىڭ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسى ئېقىمىنىڭ يامراپ كەتكەنلىكىنىڭ، يولداش جاۋابكارلىقنىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەت مەسىلىسىدە ئارىلاشماسلىق، باشقۇرماسلىق» قانۇنىيىتىنى قوللىنىپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشتە جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرغان شەخسلەر ئۈچۈن يېشىل چىراق يېقىپ بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەدەبىيات تەتقىقاتى، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادى ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭقۇر ساۋاق.

2. ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە سىياسىي

يازغۇچى، سەنئەتكار - ئۇلۇغ نام، تەڭداشسىز ئۇنۋان، بۇ نام - ئۇنۋاننى خەلق بېرىدۇ. شۇڭا، يازغۇچى قاراڭغۇ تۈندە مەشەل كۆتەرگۈچى، تاڭدا گۈلخان ياققۇچى قەيسەر جەڭچى، قەتئىي ئىنقىلابچى بولۇشى كېرەك، يەنى ئۆز ئەسەرلىرى ئارقىلىق قاراڭغۇ - زۇلمەتكە ئوت ئېچىشى، خەلقنى روھلاندۇرۇپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، يېڭى كۈرەشكە ئاتلاندىرۇشى، ئەمگەكچى خەلقنىڭ ھەقىقىي كۈيىچىسى بولۇشى كېرەك. شۇڭا يازغۇچى، سەنئەتكارنىڭ نام - شۆھرىتى شاھلارنىڭ نام - شۆھرىتىدىن كۆپ شەۋكەتلىك بولىدۇ، چۈنكى ئۇلار ھەقىقەتەنمۇ خەلقنىڭ كۆزى، قۇلقى ۋە ئاۋازى.

خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن، خىزمەت قىلىش - ماركسىزملىق ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئەڭ ئاساسىي پىرىنسىپى. بىراق، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىدە بۇ دەسلەپ بەزى كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە خېلىلا بىخۇنۇكلەشپ كەتتى، ھەتتا چۆرۈپ تاشلاندى، بەزىلەر ئۆز ئەسەرلىرىنى ئاز سانلىق كىشىلەر ئۈچۈن، كەيىنكى ئەسىر ۋە كېلەچەك ئۈچۈن يازغانلىقىنى، يازغانلىرىنى كىشىلەر چۈشەنمىسىمۇ ھېچقانداق ئامالى يوقلىقىنى داۋراڭ قىلىشتى، بەزى شېئىر، ھېكايە، كىنولار رېئاللىقتىن يىراقلىشىپ، قۇرۇق خىياللارنى، سامباۋى چۈشلەرنى كۆپ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ كەتتى. بۇ گەرچە قىسمەن مەسىلە بولسىمۇ، لېكىن كىشىنى ئەزىسەرەتمەي قالمايدۇ، بىزنىڭ يازغۇچى، سەنئەتكارلىرىمىز ئۆز ئىجادىيىتىدە ئاساسلىق سوتسىيالىزمنىڭ ئاساسىي مېلودىيىسىنى تەكىتلىشى كېرەك، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ نىمىراتىمىمۇ بولۇشى كېرەك. ئەمما، ئاساسىي مېلودىيە بىلەن نىمىراتتا بىرلىككە كەلگەن مۇقام ۋە يۆنىلىش بولۇشى كېرەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار سىياسىي يۆنىلىشتە زىت بولماي، ئوخشاش بولۇشى شەرت. دېيىشكە، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى بىلەن ئىسلاھاتنى ئەدەبىيات -

سەنئەتنىڭ ئاساسىي رېتىمى قىلىش لازىم. بىز يولداش دىڭ شاۋبېننىڭ: «خەلق - ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ ئانىسى...» خەلق سەنئەتكە مۇھتاج، سەنئەت خەلقىگە تېخىمۇ مۇھتاج» دېگەن سۆزىنى ھەمىشە يادىمىزدا تۇتۇشىمىز لازىم. دەۋر ۋەقە، ئىلگىرى ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ سىياسىغا بويىنۇشى بىر تەرەپلىملىك ھالدا تەكىتلىنىپ، ئۇ سىياسىنىڭ بەۋاسىتە كانىمى دەپ قارىلىپ، ئەدەبىيات - سەنئەت قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىندى. بۇ ئىغىشنى تۈزىتىش ئۈچۈن پارتىيىمىز ھازىر «ئەدەبىيات - سەنئەت ۋاقىتلىق، كۈن-كېرىت، بەۋاسىتە سىياسىغا بېقىندۇ» دەيدىغان كۆز قاراشنى، تەلەپنى قويدى. ئەمما بۇ ئەدەبىيات بىلەن سىياسىنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق، ئەدەبىيات سىياسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتسە بولىدۇ. يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ سىياسى بىلەن كارى بولمىسىمۇ بولىدۇ. دېگەنلىك ئەمەس. ئەدەبىيات - سەنئەت بىر خىل ئىدىئولوگىيە بولۇش سۈپىتى بىلەن سىياسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كېتەلمەيدۇ، شۇڭا بۇ ئالدى بىلەن توغرا سىياسىي يۆنىلىشتە، بولۇپمۇ تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا، خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇشى كېرەك. چۈنكى سىياسىي تۇرمۇش پۈتكۈل رېئال تۇرمۇشنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، يەنە كېلىپ ئەڭ مۇھىم، ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە قىسمى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن مىللەتكە مۇناسىۋەتلىك سىياسىغا، يەنى سوتسىيالىزم قۇرۇشتىن ئىبارەت تۈپ سىياسىغا بەرۋاسىز قارىسا بولمايدۇ. ئەمما مۇنداق خىزمەت شەكلى ئۆزىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ئېلىپ بېرىلىشى، «ئەدەبىيات دېگەن ئەدەبىيات»، «سەنئەت ئۈچۈن سەنئەت» بولۇپ قالماسلىقى كېرەك.

ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئۈنۈمى بىلەن ئىقتىسادىي ئۈنۈمى مەسىلىسىدە، ئۇنىڭ بىر خىل ئالاھىدە تاۋارلىق قىممىتىنى ئىنكار قىلماسلىق، لېكىن ئىجتىمائىي ئۈنۈمنى، يەنى تەربىيۈ، ئېستېتىك، كۆڭۈل ئېچىش رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئالدىنقى قاتارغا، بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشنى تەكىتلىشىمىز زۆرۈر.

3. بۇرژۇئا ئىنسانپەرۋەرلىكى ۋە ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىك

يېقىنقى يىللاردا ئېلان قىلىنغان، تەسىرى (خېلى چوڭ بولغان بىر ماقالىسىدا: «قولدىن ئىش كېلىدىغان ھەربىر شائىر ۋە يازغۇچىنىڭ ئۆزى ئېتىقاد قىلىدىغان «خۇدا» سى بولۇشى كېرەك، بۇ «خۇدا» مۇھەببەت، يەنى پۈتۈن ئىنسانىيەت بىلەن غەم - قايغۇدا، (خۇشاللىقتا ھەمەنەپەس بولىدىغان چوڭ مۇھەببەت. بۇنداق مۇھەببەت «مەن» دىن، قانداشلىقتىن، ئۇرۇداشلىقتىن، دۆلەت، چېگرىسىدىن ھالقىغان بولۇشى كېرەك» دېيىلىپ، «مۇھەببەتنى پۈتۈن ئىنسانىيەتكە كېڭەيتىش» تەشەببۇس قىلىندى. مۇنداق «ئىنسان مۇھەببىتى» نىڭ ۋە ئابستىراكت ئادەمنىڭ دەۋرىمىزدە مەۋجۇت بولۇش - بولماسلىقى كىشىنى گۇمانلاندىرىدۇ. بەزىلەر لۇشۇننى «ئۇلۇغ ئىنسانپەرۋەر»

دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، ئۇنىڭ شان - شەۋكىتىگە داغ چۈشۈردى. ۋاپات بولۇشتىن سەللا ئىلگىرى يازغان «ئۆلۈم» ناملىق فىلىم تەيياردا ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە سىنىپتىن ھالقىغان مۇھەببەتنى قۇۋۋەتلىگەنلىكىگە، ھەتتا ئۆزىگە ئىلتىپات، «مۇھەببەت» ئىزھار قىلغان دۈشمەنلىرىنىمۇ كەچۈرمىگەنلىكىگە كۆز يۈمدى. دۇنيادا سەۋەبسىز مۇھەببەت - نەپرەت بولمايدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ قىلماسلىق ماركسىزىملىق نۇقتىئىنەزەر ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى بەزى كىشىلەر پەلسەپە ساھەسىنىڭ پىكىر ئېقىمىغا ماسلاشقان ھالدا، ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدە يۇقىرى مۇقام توۋلاپ، «كەڭ، ئومۇمىي مۇھەببەتنى»، «مېھرى - شەپقەتنى» پۈتۈن ئالەمگە كېڭەيتىش كېرەك دەپ چار سالدى. ئىلمىزىدە بىر مەزگىل راسا داڭقى چىققان ئوبزورچى، نەزەرىيىچىلەردىن ليۇ زەيفۇ، شې ياۋ، خې شىلەي قاتارلىقلار بۇنىڭدىن ئىككى يىل بۇرۇن ئۇرۇمچى، سانجى، تۇرپان، قەشقەرلەردە ئىلمىي نۇتۇق سۆزلەپ: «يېڭى دەۋرىمىز ئەدەبىياتىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئىنسانپەرۋەرلىكتىن ئىبارەت بۇ بايراقنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈشىمىز لازىم» دەپ بارغانلا يېرىدە داۋراڭ سالدى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ساغلام، سىياسىي نىشانى توغرا بولسىمۇ، لېكىن بۇرۇنغاچە ئەركىنلەشتۈرۈشنىڭ «رېئاللىقنى، سىياسىنى سۇلاشتۇرۇش» ۋە ئىنسان تەبىئىتى، ئىنسانپەرۋەرلىك قاتارلىق شۇئارلارنىڭ تەسەۋىرىگە ئۇچىراش تۈپەيلى، ئايرىم شەھۋانە ھېسسىيات، غېرىپ - مىسكىنلىك تۇيغۇلىرى، تېتىقسىزلىق، تەركىبىي دۇنيالىق مەزمۇنلىرى ئىپادىلەنگەن ئەسەرلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، جەمئىيەتكە ۋە ياش - ئۆسمۈرلەرگە زىيان سالدى. جۈملىدىن مىللىي ئۆرپ - ئادەتكە يات بەزى ئىشلار ئاز سانلىق مەلئەتلەرنىڭ ئادىتى دەپ تەسۋىرلىنىپ، مەلئەتلەر ئىتتىپاقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، كىشىلەرنىڭ مىللىي غورۇرغا تەگدى. بۇ ئەمەلىيەتتە، دەۋردىن، جەمئىيەتتىن، سىنىپتىن ھالقىغان، ئېنىكاس ئۆزىنىڭ «فېيرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ بەربات بولۇشى» دېگەن ئەسىرىدە ئاللىقاچان تەنقىد قىلىنغان «فېيرباخچە ئىنسانپەرۋەرلىك» ئىدى. مۇنداق ئىنسانپەرۋەرلىك ھەققىدىكى سەپسەتە گەرچە قەدىمىي بولسىمۇ، لېكىن بەزىبىر ياشلارنى ئاسانلا ئالدايدۇ ۋە قايىمۇقتۇرىدۇ. «مېھرىبانلىق، ئەركىنلىك» ھەققىدىكى بۇنداق ئىختىيارنامە ھەقىقەتەنمۇ بەزى كىشىلەرنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ھەممىسى ئىنسانپەرۋەرلىك، ئەمەلىگە ئاشىغان ئىنسانپەرۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىكنى «ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنىڭ ھۇلى» دەپ چۈشەندۈرۈشىدىكى، ئىنسانپەرۋەرلىك بايرىقىنى تېخىمۇ ئېگىز كۆتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشىدىكى مەقسىتى - بۇرۇنغاچە ئەدەبىيات - سەنئەت قارىشى بىلەن پروپېتارىياتلىق ئەدەبىيات -

سەنئەت قارىشىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىش، ئىنسانپەرۋەرلىكنى ماركسىزىمنىڭ ئورنىغا دەستىسىنىڭ ئىبارەت، شۇنىڭ ئېنىقلىقى، ئاتالمىش «مېرىبانلىق» نىڭ ئالدىنقى شەرتى بار، ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ سىنىپى چەك - چېگرىسى بار. بىز ئومۇمىي ئىنسان تەبىئىيىتى نەزەرىيىسى» بىلەن «ئومۇمىي ئىنسانپەرۋەرلىك» نى ياقلىمايمىز. ئاغزىدا ئىنسانپەرۋەرلىك دەپ ھەممىدىن بەكرەك چار سالغانلارنىڭ ئەمەلىيىتىدە ئەڭ ئىنسانپەرۋەر بولۇشى ناتايىن، ئەكسىچە، ئىنقىلابچىلار، كوممۇنىستىلار ھەقىقىي ئىنسانپەرۋەرلەر. قېنى ئۇلاردىن سوراپ باقايلىچۇ، ئىسلاھىي كوممۇنىزم تەلىماتىدا ئىنسانپەرۋەرلىك روھى يوقمۇ؟ ئىنسانپەرۋەرلىك ماركسىزىمنىڭ ئالىي تەلىماتى ۋە غايىمۇ؟

روھىنىكى، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىك ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى ۋە ئىجادىيىتىدىكى مۇھىم بىر تېما ھەم مەزمۇن، ئەمما ئۇ بۇرژۇئاچە ئىنسانپەرۋەرلىكتىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. بىز ئابستراكت، تومئاق ۋە يالغان ئىنسانپەرۋەرلىككە ھەرگىز ئىشەنمەيمىز ھەم ئۇنىڭغا مەھلىيا بولمايمىز. مۇنداق ئىنسانپەرۋەرلەرنىڭ ئادەمنى «سىياسىي ياكى ئىقتىسادىي ماشىنىدىكى چىشلىق چاق ۋە بۇرما مىق دەپ قارىمىسلىق»، «سىنىپىي زەنجىردىكى سىقىمىدا، ئاچسا ئالقىنىدا بولىدىغان ھالقا دەپ قارىمىسلىق» ھەققىدىكى ۋەز - نەسىھەتلىرىگە قوشۇلمايمىز. ئەكسىچە، ھەقىقىي، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىمىز.

4. غەربنىڭ مودېرنىزم ئەدەبىياتى ۋە مىللىي ئەنئەنە بىز ماركسىزىملىق ئەدەبىيات تەلىماتىنىڭ تەنقىدى ۋارىسلىق قىلىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن، ئىزچىل ھالدا چەتتىن كەلگەن ئەدەبىيات - سەنئەتكە قارىتا قارشى تۇرۇش، چەتتە قېقىش يۈزلىتىشىنى ئەۋەس، بەلكى ئەنقىدى قوبۇل قىلىش يۈزلىتىشىنى قوللىنىپ كەلدۇق. چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل تەركىبىي قىسمىنى ئېلىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى ئەينەك، ئۈلگە ۋە ئوزۇق ھېسابلاپ كەلدۇق، مەيلى چەت ئەل كلاسسىك ئەدەبىياتى ياكى ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى بولسۇن، كېرەكلا بولىدىكەن ھەممىسىنى قارشى ئالىمىز. ئەمما ئېلىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ ئۆز مەدەنىيىتىنى گۈللەندۈرىمىز، دەيدىكەنمىز ئالدى بىلەن ئۆز مەدەنىيىتىمىزنىڭ ئاساسىغا، ئەنئەنىسىگە ئەھمىيەت بېرىشىمىز ھەم ئۇنى قەدىرلىشىمىز كېرەك. ئۆزىمىزنىڭ مىللىي مەدەنىيىتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىشىمىز، چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنى پۈتۈنلەي قوبۇل قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. بۇ خۇددى ياۋروپا يوسۇنىدىكى ھەشەھەتلىك بىنالارنى ئۆز زېمىنىمىزغا سېلىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇنى ئۆز خەلقىمىزنىڭ قولى ۋە ئەقىلى بىلەن ئانلا ۋەتەنمىزنىڭ تۇپرىقىغا (مۇئەللىھە ئەمەس) سالغاندەك بىر ئىش.

شۇنى ئېنىق تونۇش لازىمكى، ئەدەبىيات... سەنئەتتە بىكىنىمىچىلىك چەمبىرىكىنى بۇزۇپ تاشلاپ، ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىشنى يولغا قويۇش توغرا، ئەمما بۇرۇنغاچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغانلارداك مىللىتىمىزنىڭ ئۆز ئەنئەنىسىنى چەتكە قېقىپ، غەربنىڭ مەدەنىيىتىنى مىللىتىمىزنىڭ مەدەنىيىتى ئورنىغا دەستىشكىگە بولمايدۇ. ئۇ ھەرقانچە مۇنەۋۋەر ھەم ئېسىل بولغان تەقدىردىمۇ ئۆز مەدەنىيىتىمىزنى راۋاجلاندۇرىدىغان ئوزۇق سۈپىتىدە مىللىي مەدەنىيىتىمىزگە سېلىۋېتىلىپ، ئۇنى ئۆز مىللىتىمىزنىڭ ئورگانىزمى ۋە قېنىغا ئايلاندۇرۇشىمىز كېرەك. چەتتىن كەلگەن مەدەنىيەتنىڭ شاكىلىنى قەتئىي چەتكە قېقىپ، مىللىي مەدەنىيىتىمىزنى بۇلغىشىدىن قاتتىق ھەزر ئەيلىشىمىز زۆرۈر.

شۇنى سەگەكلىك بىلەن كۆرىشىمىز كېرەككى، خېلى ئۇزۇن مەزگىلدىن بېرى، «غەرب كاپىتالىزمىنىڭ ھەر خىل ئىدىيىۋى ئېقىمى ۋە رەڭگارەڭ «نەزەرىيە» لىرىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات تەلىماتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئانچە ئېتىبار بېرىلمىدى. نەتىجىدە كومپارتىيىنى، سوتسىيالىزمىنى، ماۋزېدۇڭ ۋە ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى خۇبۇكەشتۈرىدىغان بەيخۇانىڭ «ھەسرەتلىك مۇھەببەت» («ئادەم ۋە قۇياش») قاتارلىق ئەسەرلىرى كەينى.. كەينىدىن مەيدانغا چىقتى. غەربنىڭ مۇدبىرنىم ئەدەبىياتى قارا - قويۇقلا كۆچۈرۈپ كېلىنىپ، ئېلىمىز خەلقىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسى، ئېستېتىك تەلىمى نەزەرگە ئېلىنمىدى. بۇنداق غەلبەتە ئېشى، ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدە بۇرۇنغاچە ئەركىنلەشتۈرۈش پىكىر ئېقىمىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنى تىپ - تىنچ بولمىغان، زىددىيەت ۋە كۈرەشلەرگە تولغان بۈگۈنكى دۇنيادىكى غەرب بۇرۇن ئازىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك دۆلەتلەرنى «ئىس - تۈتەكسىز»، «قان ئاققۇزمايدىغان ئۇرۇشلار» ئارقىلىق «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» سۈپىتىدە ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى ئىپادىسى ئەمەس دەپ كىم ئېيتالايدۇ؟

مەملىكەت مىقياسىدا بۇرۇنغاچە ئەركىنلەشتۈرۈش ۋە پۈتۈنلەي غەربلىشىش ئىدىيىۋى ئېقىمى يامراپ كەتتى، ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىمۇ غەربنىڭ مودېرنىزم، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ئەدەبىياتنىڭ سۈپىكتلىمىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىسى، ماركسىزم، ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى ئېغىر زەربىگە ئۇچراپلا قالماي، پۈتكۈل سوتسىيالىزم ئىشلىرىمۇ ئېغىر زىيان بولدى. بۇنىڭدىن چوڭقۇر ساۋاق ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

5. ئىجادىيەت ئەركىنلىكى ۋە يازغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى
لېنىن «پارتىيە تەشكىلاتى ۋە پارتىيە مەتبۇئاتى» ناملىق ئەسىرىدە، پارتىيە ئەدەبىيات ئىشىغا رەھبەرلىك قىلىشتا ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيىتىگە تولۇق ئەھمىيەت بېرىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلەپ: «سۆزىمىزكى، ئەدەبىياتنى مۇنداق بىر ئەندىزىگە،

بىر قېلىمغا سېلىپ باراۋەرلەشتۈرۈشكە، ئازچىلىقىنى كۆپچىلىكىگە بويىسۇندۇرۇشقا بولىدۇ، بۇ ئىشتا، شەخسى ئىجادچانلىق بىلەن شەخسى ھەۋەسكە، ئىدىيە بىلەن خىيالىي، شەكىل بىلەن مەزمۇنغا كەڭ زېمىن ئېچىپ بېرىشكە مۇتلەق كاپالەتلىك قىلىش لازىم» دەپ كۆرسەتكەنىدى.

ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى بىر خىل مۇرەككەپ مەنىۋى ئەمگەك بولۇپ، يازغۇچى، سەنئەتكارلارغا ئىجادىيەت ئەركىنلىكى بېرىش - بەرمەسلىك ئەدەبىيات - سەنئەت قانۇنىيىتىگە ھۆرمەت قىلىش - قىلماسلىق مەسىلىسى. مەدەنىيەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئىجادىيەت ئىشلىرى ھەر خىل چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئەھۋالغا ئاساسەن يولداش دېڭىش شىۋىسىنىڭ «ئەدەبىيات - سەنئەتتىن ئىبارەت بىر مۇرەككەپ مەنىۋى ئەمگەك ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىجادچانلىق روھىنى جارى قىلىشنى قاتتىق تەلپ قىلىدۇ. نېمىسى يېزىش ۋە قانداق يېزىش كېرەكلىكى ئۈستىدە پەقەت ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەرنىڭ ئۆزلىرىلا سەنئەت ئەمەلىيىتى داۋامىدا ئىزدىنىشى ۋە ئۆزى قەدەم - قەدەم ھەل قىلىشى لازىم. بۇ جەھەتتە يولسىزلىق بىلەن ئارىلىشىۋالماستىن كېرەك» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى. يېڭى دەۋردىكى ئون يىللىق ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى يولداش دېڭىش شىۋىسىنىڭ ماۋزېدۇك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئۆزى راۋاجلاندىرۇپ تۈزۈپ چىققان پارتىيىمىزنىڭ فاكىجىنى بويلاپ تەرەققىي قىلىپ مەسىلىمىز دەرىجىدە گۈللەندى.

۱۹۸۰ ۋە ھالەنكى، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈش تەزەبىدارلىرى يېقىندىن بۇيان «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن شۇئارىنى سۈيىشتىمەل قىلىپ، ھېچقانداق جەمئىيەتكە يېقىنمايدىغان، ئىجتىمائىي تۇرمۇشنى ئىپادىلەيدىغان، ئۆزىنىڭ «ئىچكى دۇنياسى» نىلا ئىپادىلەيدىغان، خالىغىنىنى تەسۋىرلەيدىغان، بۈگۈنكى جەمئىيەتىمىزنى مەدەنىيەتتە تەنقىد قىلىدىغان... ئەركىنلىكنى تەرغىپ قىلىدى، ئۇلار ئەيىبنەستىن: «ئەگەر كومپارتىيە ئەدەبىيات - سەنئەتكە بەش يىل ئارىلاشسا، ئەدەبىيات - سەنئەتىمىز چەزمەن گۈللىنىدۇ» دەپ جۈيىلىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە ئىجادىيەتتىكى «مۇتلەق ئەركىنلىك» نى دەۋا قىلغانلىق.

لېكىن مۇنداق «مۇتلەق ئەركىنلىك» تەرغىباتچىلىرىنى ئەينى ۋاقىتتىلا «سېلەرنىڭ مۇتلەق ئەركىنلىك توغرىسىدىكى سۆزلىرىڭلار ساختىپەزلىكتىن باشقا نەرسە ئەمەس»، «چەندازىغا، سائىقلىققا ۋە گال بېقىشقا رام بولۇش چۈمپەردىسىدىن (ياكى بىر خىل نىقايتىن) باشقا نەرسە ئەمەس»، دەپ ئۆتكۈر سۆزلەر بىلەن رەھىمىمىز پاش قىلغان ۋە قامچىلىغان، ئەپسۇسكى، بۇنداق «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» پىكىرى ئېقىنىنى مەملىكىتىمىزدە يېقىنقى ۋاقىتلاردا ئەركىن يامراپ، ئەدەبىيات - سەنئەت گۈلزارلىقىمىزدا خېلى ئېغىر مالىمانچىلىق پەيدا قىلدى. چۈشەنگىلى بولىدىغان، خەلقنى، رېئىئالىستىن ئايرىۋالغان، «سالسىۋىن» لاردا ئۆزلىرىلا ھوزۇرلىنىدىغان، جىنسىي تۇرمۇش، شەھۋانە ھايات تەسۋىرلەنگەن، يۇلغا قاراش،

ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بەرمەيدىغان، قايتۇرۇش ئەلەم، چۈش - خىسپال، بەسكار
 تەلەپلىك، ئۈمىدسىزلىك كەيپىياتى تەرغىپ قىلىنغان، يەپ - ئەچەش، ئويىناشنىلا
 كۆككە كۆتۈرىدىغان، ئاجايىپ - غارايىپسىلىقنى ۋە ھەر خىل بىمەنىلىك ئىشلارنى
 ئىپادىلەيدىغان «كۈلرەك» ئەدەبىيات - سەنئەت ئەدەپ كەنتى. بۇ يەردە ئىشلىتىلگەن
 پارتمىمىز ئوتتۇرىغا قويغان «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن بۇ شۇئار
 خەلق ئۈچۈن سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا
 يازغۇچى، سەنئەتكارلارنىڭ خەلققە ۋە تەنەگە مەسئۇل بولۇش روھى بىلەن
 بىرلەشتۈرۈلگەن. بىز ھەرقانداق كىشىنىڭ «ئىجادىيەت ئەركىنلىكى» دېگەن شۇئارنىڭ
 ھىمايىسىدە تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتىن چەتنىشىگە، غەربنىڭ ئىدىئولوگىيەسى ۋە
 قىيەت قارشى ئارقىلىق خەلقنى چېرىتىشىگە ھەرگىز يول قويمايمىز، يازغۇچى،
 سەنئەتكارلارنىمۇ خەلق ئالدىدا سوتسىيالىزم ئىشقا چاۋابكار، خەلقىمىزنى يازغۇچى،
 سەنئەتكارلارنىمۇ ئۇستازلىق، مۇئەللىملىك بۇرچىنى ئادا قىلىشىغا مۇھتاج.
 خەلقنىڭ تومۇرلىرىدا ئاققان قان بولۇپ، يۈرەكنىڭ ھەرىكىتىنى راۋاجلاندۇرۇش - ياز-
 غۇچى، سەنئەتكارلارنىمۇ دەۋر، خەلق ۋە تارىخ ئالدىدىكى ۋەجدانى مەسئۇلىيەتى،
 ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنىڭ تۈپ پىرىنسىپى ۋە قائىدىلىرى
 يۇقىرىقى بەش نۇقتا بىلەنلا تۈگەتمەيدۇ. بۇ جەھەتتىكى مەسئۇلىيەتنى داۋاملىق
 قېتىملىق ئۆگىنىشىمىز ۋە ئەستايىدىل تەتقىق قىلىشىمىز، بۇرۇنچە ئەدەبىيات -
 سەنئەت نەزەرىيىسى ۋە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىنى ئاڭلىق رەۋىشتە تازىلىشىمىز لازىم.
 ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتى قامال قىلىنغان، قېتىپ قالغان
 دوگما ئەمەس، ئۇ ھامان ئۆزۈڭلۈكىمىز بېيىدۇ، زاۋاجلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ. يېقىنقى
 يىللار مەنبەسىدە بۇرۇنچە ئەركىنلەشتۈرۈش ئىدىيىسى ئىقتىسادىي ئىپتىتىش،
 تېكى تەكتىدىن ئېيتقاندا، ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىدىن ۋە
 ماۋزېدۇك ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىدىن تەۋرىنىش، گۇمانلىنىش ۋە چەتنەشنىڭ
 غەربنىڭ بۇرۇنچە ئەدەبىيات - سەنئەت شۇئاسىغا رام بولغانلىقىنىڭ مەھسۇلى، بۇ
 ئەمەلىي پاكىت بىزگە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىنى بېيىتىش ۋە
 تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، جۇڭگوچە ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت نەزەرىيىسىنى بەرپا
 قىلىشتا، ئالدى بىلەن ماركسىزىمنىڭ پىرىنسىپال مەيدانى ۋە ئاساسىي پىرىنسىپلىرىدا
 چىڭ تۇرۇشقا بولىدىغانلىقى، ئۇنىڭدىن قىلچىمۇ گۇمانلىنىشقا ياكى تەۋرىنىشكە
 بولمايدىغانلىقىنى يەنە بىز قېتىم ئىسپاتلاپ بەردى. تارىخ شۇنى داۋاملىق ئىسپات
 لايدۇكى، 90 - يىللارنىڭ تۇنجى يىمىدا، بۇرۇنچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش
 كۈرىشى زور غەلبىگە ئېرىشكەن ئەھۋالدا، مەملىكىتىمىزدىكى ھەرىكەت ئەدەبىيات -
 سەنئەت خادىملىرىنىڭ ماركسىزىملىق ئەدەبىيات - سەنئەت تەلىماتىغا بولغان تونۇشى
 تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىدۇ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى تەتقىقاتى ۋە ئوبزورچىلىقىدا
 جەزمەن تېخىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

سوتسىيالىستىك فەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىمىزغا ئەجنەبى سىڭدۈرۈپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋى مەللەت ئۇيۇشتۇرۇش كۈچىمىزگە تۆھپە قوشۇۋاتىشى، بىز خىل ئىنتىمىك مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنىڭ مۇنداق تېز، مۇنداق يارشىملىق گۈل - چېچەكلەر بىلەن ئازادە جابدۇنۇپ ئۈلگۈرەلگەنلىكىنى ئويلىغانىمىزدا ئۇنىڭ نەچچە مەھلىلىق قەدىمى ئىزىلىرى كۆز ئالدىمىزدا ناھايەن بولۇشى تەبىئىي.

«نورۇز» ئاتالمىشى خۇددى «مەۋقۇم» ئاتالمىشىغا ئوخشاش ئۆزى ئىسپاتىدا بولغان ۋاقىتتىلا مەيدانغا چىقىشقان ئەمەس! كىشىلەر تارىخىي ھەقىقەتلەرنى تېپىشقا تەشەلگەندە، ئىتمولوگىيە (لۇغەت مەنبەسى) ئىلمى بۇ ئوبىيكتنىڭ تارىخى ئەسلى مەنبەسىنى ئېنىقلاشقا ھەر قاچان ئاجىزلىق قىلىدۇ. روشەنكى، ئىتمولوگىيەلىك ئوبىيكت - نەرسىنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ مۇئەييەن قېلىپلاشقان ۋە بەلكى ئاخىرقى ۋارىيانتىكى نام - ئاتالمىشىنى ئىزاھلاشنى ئوبىيكت قىلىدۇ، خالاس. ئەگەر ھەقىقەتلەر ئىتمولوگىيەلىك ئىزاھات بىلەن ھەل قىلىنمىدۇ، دېيىلىدىغان بولسا ئىلم - دۇنياسى «كۈلگۈ ئەينىكى» فىگۇرىلىرىغا گىرىپتار بولغان بولاتتى!

ئەنە شۇ ئىتمولوگىيە بويىچە بۇ ئىبارە شەرقىي ئىران - تاجىك تىلى تەلەپپۇزدا «نەۋ» - يېڭى، «روز» - كۈن سۆزىدىن مۇجەسسەملەشكەن بولۇپ، «يېڭى كۈن» - «يېڭى يىل - كىرگەن كۈن» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا توققۇز ئوغۇز دەپ تەرىپلەنگەن غەربىي ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى بۇرناق بايراملىرىنى «مەشرەپ» دەپ ئاتىغاندەك، يېڭى يىل - باش باھار بايرىمىنى تەخمىنەن زارا ئاستىمىزىم دىنىدىن كېيىن شەرقىي ئىران - تاجىك تىلى بويىچە «نورۇز بايرىمى» دەپ ئاتاشتى. شەرقىي ئۇيغۇرلار بولسا بۇ ئايەمنى ئۇزاقتىن - ئۇزاق «كۆك بۇرناق»، «سۈمۈلە ئايىمى»، «كۆك مەشرەپى» نامىدا داۋاملىق ئاتاپ كېلىشتى.

«نورۇز» كالىندارى ھەققىدە ھازىرغىچە زوشەن بەلگىلىمە مەۋجۇت ئەمەس. ماقالە ياكى قامۇس ماقالىلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى تولا ۋاقىتلاردا ياكى ئاتەشپەرەسلەرنىڭ، ياكى زىرىۋانىمىز مۇخلىسلىرىنىڭ، ياكى خارازمى، بىرۋىنى، ئۆمەر ھەيپام، ئۇلۇغبېك تۈزگەن زىچە - كالىندارلارنىڭ يىل بېشى كۈنىنى نورۇز كۈنى قىلىپ مۇتلەقەشتۈرۈپ بېزىشىپ كېلىشتى. بەزى ئاپتورىتورلىرىمىز ئۇنى دېھقان - يىللى (خەنزۇ كالىندارى) بويىچە بەزىلىرى قەمەردىيە بويىچە، بەزىلىرى شەمسىيە بويىچە، بەزىلىرى مىلادىيە بويىچە مۇئەييەنلەشتۈرۈشتى. ئىنتايىن قىزىق. بۇ ھەقتە ئىران تارىخچىسى ئازېركىشايىب ئۆزىنىڭ «قەدىمكى ئىران پوسۇن مىراسلىرى» ھەققىدە (ئەينى بەرگۈزى چەشىنخەيىمى ئىرانى بەستان) ناملىق ئەسىرىنىڭ 56 - بېتىدە بۇنداق

يازىدۇ: «نورۇز—باھار كۈنى، ئورمۇزدا كۈنى... گۈل ۋە خۇشبۇي گىيالار مەۋسۈمى... نورۇز—تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئۇلۇغ بايرىمى. بۇ چاغىدا باھار شامىلى دالا ۋە ساھىللارنى يېشىللىققا بۇرگەيدۇ. ئۇلگەن، چىرىگەن نەرسەلەرنى ئېلىپ كېتىدۇ، تەبىئەت يېڭىباشتىن ئۆستەباش كېلىدۇ»^①. شۇنداق ئىكەن، نورۇز ھەممە تەبىئەت سەنئىتىگە بىرلا كالىپنىڭدا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بىزچە، جەنۇبىي جۇڭگونىدا يانۋار—فېۋرال ئايلىرىدا باھار بايرىمى قۇتلۇقلانغانلىقى بىلەن، قەدىمكى شىمالىي دىغار، ھون خەلقلەرى ئارىسىدا ئاپرېل—ماي ئايلىرىدا «ئەجدىھا بالىق» شەھىرىدە يېڭى يىل بايرىمى ئۆتكۈزىدىغانلىقى، چارۋىچىلار قوي—يىللىقلىرىنىڭ ھېسابىنى ئالىدىغانلىقى، لايدىن ياسالغان كونا بەخت مۇئەككەللىرىنى چىقىپ، شۇ لايدىن يېڭى يىللىق بەخت مۇئەككەللىرى ياسايدىغانلىقى بىلەن دەلىللىنىدۇ. بۇ ھەقتە «تارىخ نامە»، «شىمالىي جۇ كىتابى»، «ۋى نامە»، «سۈي نامە» دەستۇرلىرىدا كۆپلەپ قەيت قىلىنغاندىن تاشقىرى «تۇرپان تېكىستلىرى» دىكى ئۇيغۇرچە بۇددا ۋە مانىخ دەستۇرلىرىدىمۇ مول مەنبەلەر ساقلانغان. 1863 — 1878 — يىللىرىغىچە شىنجاڭدا تۇرۇپ «غەربىي زېمىن ھەققىدە نەزىملىك بايان» ناملىق تۆت جىلد كىتاب يازغان شاۋشۈن جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆتكۈزۈلدىغان نورۇز بايرىمىنىڭ خەنزۇلار قوللانغان دېھقانچىلىق يىلى ئاساسىدا ئەمەسلىكىنى تەكىتلەپ، مۇنداق بەر تەزىم يازغانىدى:

«ئۇندا شاتلىقلار تۈگەل ھۈنەر—ماھارەت بەيگىسى،
 دوغا تىككەن زەر ۋە تىللا بەيگىلەر ئىنتايىنچىسى.
 بەل تۇتۇپ، چىلىشقىلار پەلۋان يىگىتلەر تۇشۇ—تۇش،
 تاللىنۇر پەلۋان ئارا مەيدان بويىچە نوچىسى»

ئۇ كىتابىغا «ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى يىلى جۇڭگو ئايلىرىغا ئاساسلانمىغان» دەپ ئىزاھات يېزىپ قالدۇرغان.
 ئۇنداقتا «نورۇز» قايسى كالىپنىڭدا ئاساسلانغان؟ شۈبھىسىزكى، زارا ئاستىمىزىم ئېتىقادىدىن ئىلگىرىلا شەكىللەنمەشكە باشلىغان ئوتتۇرا—مەركىزىي ئاسىيا خەلقلەرنىڭ 12 ئاينى ئۆكەكتىكى 12 ھايۋان ياكى نەرسە نامىدا ئاتايىدىغان ۋە قىيا سۈرەتلىرىدىكى ئاسترونومىيەلىك نامىغلاردا تەكرار گەۋدىلەندۈرۈلگەن ئىپتىدائىي توتېمىز تەقۋىمچىلىقىغا ئاساسلانغان. باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇ ھازىرقى ئىران دىيارىدا قوللىنىۋاتقان ئاي كالىپندارى—قەمەردىگە ئوخشىمايدىغان، ئىپتىدائىي شەكىلدىكى شەمىيە كالىپندارىغا ئاساسلانغان. زارا ئاستىمىزىم بۇ خىل ئىپتىدائىي

① نا. دوروشېنلو، «ئىراندا ئاتەشپەرەزلىك»، سۈن-كۇۋا، 1982 - يىل روسچە نەشرى 71 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى.

قۇياش كىتابىندىكى قىسقىچە قىسقىچە قىسقىچە ① بىراق ئاي ناملىرىنى بىرلەشتۈرۈش نەرسە (زات) نامىدىن ئىككىگە مەن ئايستراكت سۈپەت ئىبارىتىرىگە ئالماشتۇرۇۋەتتى. روشەنكى، قۇياش ئىلاھىگە قوشۇمچە تەڭرىلەر قاتارىدا ئەمەس، بەلكى باش تەڭرى سۈپىتىدە ئېتىقاد قىلغان خەلقلەردىن ئونا مىسىر (ئېگىپت) لىقلار، ھەمدە مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى مەشھۇر ئىدى. ۋەھالەنكى، قەدىمكى مىسىر لىقلار 2 - پىرتاۋۇن سېخىمدىن باشلاپ قۇياش ئىلاھى «زا» غا بولغان ئېتىقادىنى پىرتاۋۇننىڭ شەخسى ئېتىقادى قىلىپ قويغان ۋە «ئاتون»، «ئامون»، «ماتات» ئىلاھلىرى تەسىرىدە «زا» نىڭ نوپۇسى تۆۋەنلەپ كەتكەن بولسا، ئەكسىچە مەركىزىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى بۇ خىل تەبىئەت ئىلاھچىلىقى قاراشلىرىنى شامائىزىم، زارا ئاستىزىم ۋە مانى دىنى ئۈستۈنلۈك ئالغان پۈتكۈل دەسلەپكى ئوتتۇرا ئەسىرگەچە كەمكۈتسىز ئىزچىللاشتۇرۇپ كەلدى. بۇ توغرىلىق ئا. دورشېنكو «ئىراندا ئاتەشپەرەسلىك» ناملىق كىتابىدا، زارا ئاستىزىم ئۆز قاراشلىرىنى قۇياش كىتابىدا ئاساسلىنىپ شەرھىلىگەنلىكىنى، بۇ چاغدا بۇ جايلاردا مىسىرلىقلارنىڭ قۇياش كىتابىدا بولمىغانلىقىنى تىلغا ئېلىش بىلەن بىللە، زارا ئاستىزىملىق قۇياش كىتابىدا مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى يىللارنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئۇنىڭغا يېقىن شەرقىي ئىراندا شەكىللەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ ②. ئا. دورشېنكو ئۆز كىتابىدا تېخىمۇ ئىلگىرىگە بىلەپ، زارا ئاستىزىم دىنىدىكى باش تەڭرى «ئاخۇرۇمادا» (ئۇيغۇرلاردا ئورموز) ③ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرنىڭ قۇياش (كۈن) تەڭرىسى مىترادىن ئۆزگىرىپ ھاسىل قىلىنغان دېسە، ئۇ ئەبۇ رەيھان بىرۇنى (63 - بەتتە) ۋە ئۆمەر ھەيياملارنىڭ (68 - بەتتە) يىل بېشىنى بەلگىلەشتە قۇياشنىڭ «قوزى» (ھەمەل) بورچىغا توغرا كەلگەنلىكىنى ئۆلچەم قىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ④. ئەڭ قىممەتلىكى شۇكى، ھەتتا زارا ئاستىزىم مۇقەددەس كىتابى «ئاۋىستا» دىمۇ نورۇزنى قوزى بورچى بىلەن باشلىنىدۇ دەپ يېزىلغان ⑤. ۋەھالەنكى، ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىنلا قىش ئاخىرىنى بېلىق (ھوت) بورچى، يىل بېشىنى قوزى (ھەمەل) بورچى بىلەن ئاتاپ كەلگەن ⑥.

نورۇز - نوقۇل تەبىئەت بايرىمىلا ئەمەس، ئۇ خېلى ئۇزاق بىر زامان قۇياشقا، ئوتقا ۋە يورۇقلۇققا بولغان دىنىي ئېتىقاد تۈسىنىمۇ ئېلىپ كەلدى، يۇ

① «تۈرپان تېكىستلىرى» دەپ نىسبەت قىلىنغان كىتابىدا «Na w s R d i c» (نەۋسەردىپ) دەپ ئىسمى ئالغان. ② يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت. ③ 924 - 925 - يىللاردىكى كەنىيۇ سېرلىق ئۇيغۇر خانىنىڭ ئىسمى ئورۇز ئىدى. ④ يۇقىرىقى كىتاب 63 - بەت. ⑤ «دەۋان لۇغەت تۈرك» ۋە «تۇتادۇ بىلىك» گە قارالسۇن.

زارا ئاستىزىمىدىن ئىلگىرىكى قۇياشقا چوقۇنۇش — تەبىئەت ئىلاھچىلىقى شەكىلىدە
 ۋە زارا ئاستىزىمىدىن كېيىنكى ئاخىرۇمازداغا سېغىنىش — دىنىي ئىلاھىيەتچىلىك
 شەكىلىدە ئىككى باسقۇچنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بىرىنچى باسقۇچ تەبىئەت ئىلاھچىلىقى
 شۇنى ئالدى بىلەن قەيت قىلىش ھاجەتسىكى، ھىنگامان تاغلىرىدىن ئورال
 تاغلىرىغىچە، جەنۇبىي سىمىرىيىدىن ھىندىقۇش چوققىلىرىغىچە بولغان بېغىپان زېمىن
 ئىپتىدائىي ئىنسان گۇرۇھى ۋە باشلانغۇچ توتۇپمىزلىق مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ كونا
 ئايمىرىدە گاهىلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئومۇمەن ئىپتىدائىي ۋە مەركىزىي ئاسىيادا — ئۇزاق
 ھۆكۈم سۈرگەن مۇز دەۋرى ئاخىرلاشقىچە تەبىئىي غارلاردا قۇياشقا تەلپۈرۈپ، ئوتقا
 سېغىنىپ كەلگەن ئىپتىدائىي ئىنسان تۈركۈملىرى بىر قەدەر ئىلگىرىلا برونزا قوراللار
 ۋە ئاتلىقلار مەدەنىيىتىنىڭ ئىختىراجلىرى بىلەن مەيدانغا چىقىشتى. غار ۋە
 قىيالارغا ئات، بۈگۈسۈن (چاق)، قاقىقا (ھارۋا) ۋە ئاي — كۈن تامىغىلىرىنى سىزىپ
 قالدۇرغان بۇ خەلقلەر دائىمىي يۆتكۈلۈپ تۇرۇش تۈپەيلى «ئالتۇن قوزۇق» يۇلتۇزىغا
 قاراپ تەرەپ بەلگىلەش، تەرەپلەرنى زەڭ بىلەن بەلگىلەش، ئەسىرلەرنى مۆچەلگە،
 يىلىنى 12 بۇرۇچقا (12 ئۆكەك، 12 زاش) قاراپ بەسىل ۋە ئايىلارغا ئايرىش
 ۋە ئۇنى بىۋاسىتە ھايۋان ياكى بۇيۇم نامىدا كۈنكىرىت ئاتاش، پالنامە (كۆرۈم)،
 چۈش جوراش قاتارلىقلارنى خېلى ئىلگىرىلا دائىمىي تۇرمۇشنىڭ ئەمەلىي كۈن
 تەرتىپى قىلغانىدى.

قۇياشقا چوقۇنۇش ئارىئان ئانتروپولوگىيىسى ۋە تۈركىي ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا
 ئالاقىدار ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى خەلقلەرنى ئىپتىدائىي مەدەنىيىتىنىڭ
 مەنمۇ تۇرۇۋاتقان بولۇپ شەكىللەندى. قۇياش — بىر قاراشتىلا ياز ۋە قىش ئىككى
 پەسىلدەك بىلىنىدىغان بۇ كەڭ زېمىندا ھايات سىمبولى، مال — چارۋا سىمبولى،
 تۆت تادۇ — تۆت قۇت ئىچىدىكى ئاتا تەڭرى نوپۇزىنى تىكلىگەنىدى. قىيا رەسىملىرىدىن
 بىز ئەڭ ئىپتىدائىي دىنىي مۇراسىملارنىڭ كۈنگە سېغىنىش مۇراسىمى بولغانلىقىنى،
 ئەڭ دەسلەپكى ئۇسۇل — پىرىلىرىنىڭ كۈنىگە تاللاۋەت قىلىش ئالامەتلىرى بىلەن
 تولغانلىقىنى كۆرىمىز. قىيا تاشلارغا يۇمىلاق كۈن شەكلى چۈشۈرۈلگەندەك ①، جەسەت
 قەبرىگاھلىقىرىمۇ نۇرلانغان قۇياش سىمبولىدا ئەتراپلىرىغا چەمبەر سىمان بىر قانچە
 قات قوزۇق قېقىش ② ياكى تاشلار تىزىش بىلەن بىجا قىلىنىغان بولدى. قوللىرىغا
 مەشەل — چەلپەكتوزلار كۆتەرگەندەك، قىيالارغا ئادەم ۋە مال — چارۋا شەكىللىرى
 يېنىغا يېنىۋاتقان ئوت سىماسى بولغان «FF» تامغىسى چۈشۈرۈلىدىغان بولدى.
 يېڭى يىل مۇناسىۋىتى بىلەن لايدىن بەخت مۇئەككەللىرى ئوبىرازى ياسىلىشتىن
 ئىلگىرى ئۇرۇقىداش قەبىلىلەر ئات — قۇلان قۇربانلىق قىلىپ، غار تامىلىرى ۋە

① كۆكتوقايدىكى تامالتاش، پەرغانىدىكى سايەالتاش قىيا رەسىملىرى بۇنىڭغا مىسال.
 ② لوپنۇردىن تېپىلغان يەتتە قاتار چەمبەر سىمان قوزۇققا ئورالغان كونا قەبرى بۇنىڭغا مىسال.

قىيا تاشلارغا يېڭى چىققان ئاينىڭ، يېڭى كۆتۈرۈلگەن كۈزنىڭ تامىغىسىنى ئېچىپ، دەسلەپكى يىلنامە ئەنئەنىسىنى باشلىدى. مۇشۇ ئادەت قەبىلىلەر ئىتتىپاقلىرى دەۋرىدە «كۈن تۇغىشى»، «ئاي تۇغىشى»، «كۈن تېگىش»، «ئاي تېگىش» سەلتەنەت نامىزىنىڭ كېلىپ چىقىشىغا، جۈملىدىن «كۈنچى»، «كۈنەس» توپونوملىك ئىسىملارنىڭ شەكىللىنىشىگە يول ئېچىپ بەردى. كۆك (سۈمۈلە) مەشرىپى — ئەڭ قەدىمكى ئېتنىك مەدەنىيەت چەشمىلىرىنىڭ بىرى، سۈپىتىدە ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق ئالامەتلىرى، يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ مۇناسىپ بەسىللىرىنىڭ بىرىدە ئاتا-بوۋىلىرىمىز ھاياتىغا يېڭى ھۆسۈن قوشتى. بۇ تېخى زارا ئاستىزىم دىنى شەكىللىنىپ ئۈلگۈرمىگەن، ئىسكەندەر قوشۇنلىرى شەرقىي ئىران ۋە ماۋرەننەھرگە قەدەم قويمىغان، ھېرىدوتۇس، سترابون، كورتىس رۇم، ئوردىئان، پولىتارىخ قاتارلىق تارىخچىلار ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى ئارىسىدىمۇ خۇددى گېتسىمېدىكى «دىئونۇس بايرىمى» دەك مەشرەپ (Mayxirab) بايراملىرىنىڭ بارلىقى ھەققىدە تېخى قەلەم تەۋرەتمىگەن چاغلار ئىدى. «ددۋان لوغەتتە تۈزۈك» شۇ خىل خەلق بەزمە قوشاقلىرىدىن نەمۇنىلەر كۆرسەتكەندە بۇ بىر قوشاقنى خاتىرىلىگەنىدى.

«ئىۋرىق باشى قازلايۇر،

ساغراق تولۇ كۆزلەيۇ. ساغراق قوزى كەزلەيۇ، تۈن - كۈن بىلە سەۋنەلىم. بۇ قوشاقنىڭ «مەي ئىۋرىقلىرى غازدەك تىكلەندى، قەدەلەر كۆزى مەيگە تولدى» دېگەن سۆزدىن كېيىنكى جۈملىدىكى «قوزى»، ئىبارىسى ئەگەر «قوزى يازغى يۇلتۇز باسا ئود كىلۇر» (قوزى باھار يۇلتۇزى، ئارقىسىدىن كالا كېلىدۇ) دېگەندىكىدەك باھار باشلانغان ئاينى ئىپادىلەسە، ئۇ چاغدا بۇ قوشاقنىڭ ھەقىقىي يەشمىسى مۇنداق بولىدۇ. (ئىۋرىق بېشى غازدەك تىكلەندى، قەدەلەر كۆزى مەيگە تولدى) ئىۋرىق بېشى غازدەك تىكلەندى، قەدەلەر كۆزى مەيگە تولدى. كەلدى ئارقىدىن قوزى كۆرۈنۈپ، كەل يار كۈن - تۈن ئويناپلا ئەمدى.)

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ، بۇ نورۇز قوشاقلىرىدىن بىر نەمۇنە بولغان.

بۇ ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلىشقا بىر قانچە ئامىلىنى قوللانغانىمىز. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق ۲. نورۇز بايرىمى ۋە زارا ئاستىزىم ئېتىقادى.

ھەممىگە ئايانكى، ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيا قەدىمكى قەبىلىلىرى ئۆز تارىخىدا كۆچۈش ۋە يۆتكىلىش ھادىسىسى، قوشۇلۇش، بۆلۈنۈش ۋە قايتا تەشكىللىنىش ھادىسىسى، دىن ۋە ئېتىقاد شەكىللىرىنى ئالماشتۇرۇپ تۇرۇش ھادىسىسىنى شۇنداق تەكرار، شۇنداق تىپىك گەۋدىلەندۈردىكى، ئۇنى ئېتنولوگىيىدىكى گولپىستىم ئېقىمى قانۇنىيىتى دېيىش مۇمكىن! شەرققە يۈرۈش قىلغان دارا ۋە ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىڭ ئۇزۇل - كېسىل ھالاكىتىنىڭ پۈتۈنلەي ئەكسىچە سومىرلار، ئارىئانلار، سىكتاي - ماساگىتلار، ھون ۋە ئاۋارلار، سالىجۇق ۋە موڭغۇللار، ئەڭ ئاخىرى تۆمۈرلەك ۋە بابۇر چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ساھىلى، مەسىر دىيارى، رىم ئېمپىرىيىسى، مېسوپوتومىيە ۋادىسى، ئىلىم ئېگىزلىكى ۋە ھىند دەريا ۋادىلىرىغا مەڭگۈلۈك ئېتىمىك ھۇجەيرە ۋە مەدەنىيەت ئۇرۇقلىرى چېچىپ كېتىشكەنلىكىنى ھېچكىم ئىنكار قىلالىغان ئەمەس.

مىلادىدىن ئىلگىرىكى ئۈچ مىڭىنچى يىللار بېشىدا تىگىر - ئېۋىرات ۋادىسىدا تۇنجى «شەھەر قەلئە» مەملىكىتى قۇرغان سومىرلىقلار قەدىمكى مېسوپوتومىيە ئەپسانىلىرىدا تۇپان بالاسىدىن كېيىن پەيدا بولغان خانلىق دەپ تىلغا ئېلىنىپ كەلدى. رىئو - سودرا (ئوتتا پەچىچىم) نامىدا ئاتالغان سومىر قەھرىمانىنىڭ ئىسمىمۇ ئارىئان تەلەپپۇزلىرىغا ئوخشايتتى. يۇنىدىن تۆت ئوننىڭ ئالتە يۈز يىل ئىلگىرىگە مۆلچەرلەنگەن سومىر قەبىلىلىرىدىن چىققان تىۋت چاسا تاغار شەكىللىك قوپال يۇڭ توقۇلما كىيىم بىلەن ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ۋە قوغۇشۇن مېتاللىرى تارىخچىلار ئارىسىدا سومىرلىقلار بۇ كان قېزىلمىسى بولمىغان ھەم ھاۋاسى ئىسسىق دىيارغا ئوتتۇرا - مەركىزىي ئاسىيادىن كۆچۈپ كەلگەن دېگەن قاراشقا ئاساس تېپىلىپ قويدى. شىمالىي ئوتتۇرا ئاسىيا ئارىئانلىرىنىڭ ھىندىستان ۋە ئىلىم ئېگىزلىكىگە قىسپەن كۆچۈشلىرى ھىندىستان ۋە ئىران ئاھالىسى تارىخىدا يېڭى ئېتىمىك قاتلام تەشكىل قىلدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى مىڭىنچى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا سىكتاي (سىڭىق) چەۋەندازلىرى قارا دېڭىز ۋە كىچىك ئاسىيا زېمىنىنى ئەگىپ غەربىي ئاسىيا زېمىنىدا پەيدا بولغانىدى. ئاسورىيە پادىشاھى ئاسارخادون گەرچە قىزىل دېڭىزدا تولۇم كېمىلىرى بىلەن دەيدەپە قىلىپ يۈرگەن بولسىمۇ، سىكتاي چەۋەنداز - لىرى سەركەردىسى پارتا تۇڭاگە ئۆز قىزىنى بېرىشكە مەجبۇر بولغانىدى. ئىلىم ئېگىزلىكىدە «شاھنامە» دە تەسۋىرلەنگەن ئەپراسىياب (ئەلب ئەرتىۋغا) بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسلىرى پەيدا بولۇپ قالدى. زارا ئاستىزىم ئېتىقادى مانا مۇشۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا يۈز بېرىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك تېرىقچىلىق ۋە ئولتۇراقلىشىش

يەنە شىتاب ئەيلەپ بۇ چەرخى گەردون،
پاراغەت ئۇيىقىدىن ئويغاندى دەنۇن»

«نەۋرۇزدا سالدېلەر ئۇ شۇل جامەنى،
شادلىقتىن ئايرىتىپ ئول بەدكامەنى،
ئول جامە ئۈستىدە مەجلىس قۇردىلەر،
مەي ئىچىپ، كۆي تىڭلاپ ساپاسۇردىلەر»

ئەسلى ئىران ئەپسانىلىرىدا ساسانى پادىشاھلىرىدىن بىرور زاماندا قۇرغاقچىلىق ھەددىدىن زىيادە بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرور پادىشاھ ئادارخوررا تېغىغا چىقىپ باش تەڭرى ئاخرومۇزاددىن يامغۇر — يېغىنى تىلىگەن. نەتىجىدە يامغۇر ياققان. بىرور بىرۇتاغقا «قام - بىرور» ناملىق ئىبادەتخانا سالدۇرغان. بۇ «بىرور ئۈمىدى» دېگەنمىدى، دىيىلىدۇ. ۋە ھالەتتىكى، «قام» قامان - شامان ئېتىقادىدىكى ئىبارىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. «شەرھى ئاسامىل مۇسلىمىن» دا ئېيتىلىشىچە، شامان باقمىشى — بەيغەمبەرلىرى ئىچىدە «ئامان»، «ئۈمىد»، «جىسام»، «ئەركىل»، «دېۋىل»، «تابىر»، «ياۋقە» قاتارلىقلار بولغان.

زارا ئاستىرىزم دىنىي ئەجدادچىسى ئوستىرا ئوتتۇرا ئاسىيا قۇياش ئېتىقادىغا ئاساسلىنىپ، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا تورانى خەلقلەر تۇرمۇش ئادەتلىرىگە تايىنىپ ئۆز قاراشلىرىنى تەشكىللىدى. ئۇ «ئاۋستا» دا توران ئاھالىسىنىڭ ئەر باش تەڭرىنى قۇياش، ئايال باش تەڭرىنى يەر - سۇ دەيدىغانلىقىنى ئەكس ئەتكۈزدى. بۇ ئۇنىڭغا زامانداش تارىخچى سترابوننىڭ: ماسساگىتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ، ئات قۇربانلىق قىلىدۇ دېگەن قاراشلىرىغا ئوخشايتتى. ئوستىرا توران زونىلىرىدىكى قوش ئۆركەشلىك تۈگە ۋە ئىراندا چەكلىنىدىغان ئات قىمىزى، كالا گۆشى يېمىش ھەققىدە راۋان سۆزلىگەنمىدى. بىراق ئەھمىيانلار - ئىران ئىمپېراتورلىرى زارا ئاستىرىزم قۇياش كالىپىندارىنى قوبۇل قىلمىدى، يەنىلا ئوتتۇرا ئاسىيا ئاتەشپەرەسلىكىنىڭ دۇھىم ئىستىقامەتگامى بولۇپ قالدى. ئېۋىستىمال، ئۇيغۇر مەدەنىيەت چەمبىرىكىگە ئويۇشقان قەبىلىلەر ۋە خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى يېڭى يىل بايراملىرىنى شۇندىن كېيىن «نورۇز» نامىدا قايتا ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەڭ كونا زارا ئاستىرىزم قۇياش كالىپىندارى بويىچە نورۇز كۈنى كېچە - كۈندۈز تەڭشەلگەن كۈن (ھازىرقى كالىپىندار بويىچە بىر قەرنىدىكى چوڭ - كىچىك يىللارنىڭ 9 - 21 - مارت ئارىسىدىكى كۈنلىرىدىن بىرى قىلىنىپ بېكىتىلدى. بىر يىل 365 كۈن دەپ قارالغان ئەنئەنە بويىچە، كونا يىلغا 360 كۈن توشۇپ، يېڭى يىلغا 5 كۈن قالىغاندا نورۇز پائالىيىتى باشلىنىدىغان، بۇ چاغدا بارلىق

ئاتەشپەرەسلەر بىرقانچە قاچىغا بۇغداي، ئارپا ۋە ماش تېرىپ، ئىسسىق جايدا ئۆستۈرۈشەتتى، ئۆيىنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا تىۋت جايغا ئوت قالاپ، «ئاۋستا» دىكى قىرائەت سۈرىلىرى ئوقۇلاتتى، ئۆيگە قۇياش نۇرىغا قارىتىپ ئەينەك تىكىلەپ قويۇلاتتى، بەش كۈن تولۇپ، يېڭى باھار كۈنى— نورۇز كۈنى كىرگەندە ھېلىقى ئەينەككە چۈشكەن نۇر ئارقىلىق كۆرۈپ، روھلىنىپ، چاچقۇلار چېچىشىپ بىر-بىرىنى تەبرىكلەشەتتى. شۇندىن باشلاپ نورۇز بايرىمى— ئاخۇمازدا (ئورموز) تۇغۇلغان كۈن بايرىمى ئۆيىدىن سىرتقا كېڭىيىپ 12 كۈن داۋام قىلاتتى. 13 - كۈنى ھەممە كىشى بۇ كۈننى ئەزىخرا مەينۇ (ئەخىرىمەن) دېيۈە كېلىدىغان بەختسىز قارا كۈن ھېسابلاپ، قايتىدىن ئۆيلىرىگە كىرىشىۋالاتتى.

«ئاۋستا» كىتابىدا بىرىلىدىكى 12 ئاي ناملىرى ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كالىندارىدىكى كۆزكېرىت ھايۋان ۋە بۇيۇم ناملىرىدىن ئاخۇمازدا سۈپەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان ئابستراكت — روھانى ناملار بىلەن ئالماشتۇرۇلغان. بۇ ئىلىمىر - كېيىنلىك مۇناسىۋىتىنى ئىپادىلەمگۈچى يەنە بىر دەلىلدۇر. مەلۇمكى، ئابستراكت - دىنىي ئىلاھىيەتچىل ناملار كېيىنكى تەسەۋۋۇر يالداملىرىدىن باشقا نەرسە ئەمەس! سېلىشتۇرما مۇنداق:

ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى كالىندارىدا: ئاۋستا كالىندارىدا:

1 - قوزى	فەرۋەسى ياكى پەرۋەردىن (ئالەم روھى)
2 - ئۆي (كالا)	ئەشەۋەخىشقا (ئارتا يۇلتۇز نۇرى)
3 - ئەزەندىز (قوشماقلار)	خەرۋەتەت (سالامەتلىك ئىلاھى)
4 - قوچىق (قىسقۇچ پاقا)	تمشتىرىيە (بۆرە يۇلتۇزى)
5 - ئارسلان	ئامېرىتات (ئۆلەمس روھ)
6 - بۇغداي بېشى	مىترا (توختام، نۇر ۋە ئاسمان ئىلاھى)
7 - تاروزا (ئۆلگۈ)	ئايو (سۇ ئىلاھى)
8 - چايان	ئادار (ئوت)
9 - يا	داتۇش (ياراتماقلىق، ئاخۇمازدا بەلگىسى)
10 - ئوغلاق	
11 - سۇغا (كۆنەك)	ۋاخۇماناخ (ياخشى يىمكىر)
12 - بېلىق	سىپىنتا ئارماتى (مۇلايىم، ئەدەپلىك)

شۇنى ئىزاھلاش كېرەككى، بۇ سېلىشتۇرما پەقەت ئاي ناملىرى سېلىشتۇرۇمىسى بولۇپ، ۋاقىت تەقسىماتى سېلىشتۇرۇمىسى ئەمەس. «چۇ نامە» غەربىي دىيار تەزكىمىسى «50 - جىلدى بىلەن «كونا تاڭ نامە» 198 - جىلدىدا: بېرسىيىدە (ئىراندا) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى يىل باشلىنىدۇ، دېيىلگەن. ئەمەلىيەتتە 1 - ئاي (قوزى)، 6 - ئايغا توغرا كېلىپ قالغان. مېنىڭچە، بىز كۆپ ھاللاردا نورۇز بايرىمى بىلەن ئىسسىق ۋە قۇرغاق ئىراندا 6 - ئايدا ئېلىپ بېرىلىدىغان

سۇ تەلەپ قىلىش بايرىمى «ئەبرى زاغان» (ئەۋرىدىغان، دەپمۇ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) نى ئارىلاشتۇرۇپ قويماق كېرەك.

ئۇيغۇرلاردا: «مەنتارىق ئاتلىق قوزى چېچەك» (مەنتارىق ئاتلىق باش باھار گۈلى، «ئالتۇن يارۇغ» دا)، «قوزى يازغى يۇلتۇز باشى ئود كېلىۋر» (باھار يۇلتۇزىنىڭ بېشى قوزى، ئەينىدىن كېلىدىغىنى كالا. «قۇتادغۇ بىلىك» دە) دېگەن سۆز بىلەن بىللە يەنە قوزى سۆزىنى «سۈيۈملۈك» مەنىسىدە ئىشلىتىش ئومۇملاشقان. ئارغۇلار يەنە قوي، قوزىنى «قۇن» دەپ، قوي ئاران ئۆتەدىغان تارىخىي ئارالارنى «قۇنجىرا» دەپ ئاتىشىمىز.

ئىسلامىيەتنىڭ سادىقلىرى پادىشاھلىقىنى ھالاك قىلىشىغا ئەگىشىپ زارا ئاستىزىم ئالامەتلىرىگە بەھىرەم بېرىلدى. خەلىپە مۇتەۋەككىلى (847—861) دەۋرىدىن باشلاپ بۇ خىل «كۇفۇغار» كالىپىدار رىجىسىگە قارشى يېڭى كالىپىدار تەقۋىلىرى بەلگىلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلدى. مۇساخارازىمى، ئەبۇ رەيھان بىرونى، ئۆمەر ھەيپام ۋە ئۇلۇغبېگ قاتارلىق ئالىملار ئوخشىمىغان دەۋرلەردە كالىپىدار بەلگىلەش پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشتى. بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئەسەر ئۆمەر ھەيپام (1048—1131) نىڭ «نەۋرۇزنامە» سىدىن ئىبارەت. ئۆمەر ھەيپام 33 يىلدا بىر قېتىم پۈتۈسكۈل يىللار تەكرارلىنىپ ئۆز ئىزىغا چۈشىدىغانلىقىنى ھېسابلاپ، 33 يىلنى بىر ئايلازىمغا قەرنە قىلىپ بېكىتتى. ئۇنىڭچە، 33 يىل ئىچىدە 25 يىل 365 كۈندىن، 8 يىل 366 كۈندىن بولۇپ، ئۇلار 8، 12، 16، 28، 33 يىللار ئىدى. ئۆمەر ھەيپام قەۋەرىيە ھېسابى بويىچە 22 - مارتىنى يېڭى يىل باشلانغان يىل ھېسابلىدى. بۇ زىچە گەرچە 1079 - يىلى ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ھەم يېڭى يىل بېشى «نەۋرۇز» ئاتالغان بولسىمۇ زارا توستىرا مۇخلىملىرى داۋاھلاشتۇرغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا يېڭى يىل بايرىمى خاتىرە پائالىيەتلىرى مەزمۇنەن تەھقىپ قىلىنغانىدى. كېيىنچە ئۇلۇغبېگ (1394—1405)، «زىچە جەدد كورگانى» ناملىق يېڭى كالىپىدار تۈزۈپ، ھەممە يىلنى ئوخشاشلا 365 كۈن 6 سائەت 10 مىنۇت 8 سېكۇنتقا ئاجراتقان بولسىمۇ، ئۇ زورۇز بايرىمى ئىشلىرىنى ئۆز تەتقىقاتىنىڭ مۇئەييەن قارائىمىسى قىلىنغانىدى. ئۇلۇغبېگ زىچەلىرىنى گىرىگورىيان تولۇقلىدى.

3. نورۇز بايرىمى — ئۇيغۇر ئېتىقادى مەدەنىيىتىنىڭ تەۋەرۈك تەركىبى

ئۇيغۇر ۋە ئۇنىڭ بىۋاسىتە ئېتىقادى گەۋدىسىنى تەشكىل قىلغان غەربىي دىيار ئاھالىسى مەدەنىيەت تارىخىدا نورۇز ئىككى ئاساسىي باسقۇچنى — ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ كەلدى.

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى بۇددا ۋە مانىزم ئېتىقادى دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنىلا قۇياش ئېتىقادى ۋە ئاتەشكە سېغىنىش ئالامەتلىرىنى ئەينى زامان دىنىي ئېتىقادى ۋە تۇرمۇش فولكلور قاتلىمىغا سىڭدۈرۈپ كەلدى. ئۇلار زارا ئاسترا - دىنىنى «زىرۇچ»، مېتىرا، مىررا ئىلاھلىرىنى «تەڭرى ئوغلى ئېر سەزمىرون»، ئاخىرۇمازدا ئىلاھىنى «ئورمۇز بۇرخان»⁽¹³⁾ دەپ ئاتاشتى. موللەر ئېلان قىلغان تۇرپاندىن تېپىلغان ئۇيغۇرچە بۇددا تېكىستلىرىدە: «بىزنىكا تاپىنغۇ بۈكۈنگۈ ئېردىنى»، «بۈكۈن كۈنگە تېگى موغۇقلار ئوتسقا تاپىنماق تىلتاغى بۇ ئېرۇز» («بىزگە تېۋىنىش، يۈكۈنۈش ئادەت»، «بۈكۈن كۈن سىماسى بولغان ئوتسقا چوقۇنماق خاھىشى مۇزداقتۇر») دېگەن جۈملىلەر ئۇچرىسا، لېكوك تۇرپاندىن تاپقان ئۇيغۇرچە مانى دۇئاسىدا: «يورۇقلۇق بىلەن تۆت تادو قوشۇلۇپ ئالەم تەڭرىسى ئورمۇزدىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان» دېگەن سۆزلەر يۈتۈلگەن.

بىز شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلار دەۋرىدە، كېيىنچە سۈي - تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدە غەربىي دىيار باھار - نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ چاڭئەن، لويياڭ، لياڭجى-ۋىلاردا داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرىمىز. شىمالىي جۇ سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر توركانى، ئوتتۇرا - بەركىزى ئاسىيا مەدەنىيەت ۋە سەنئىتىنى ئوتتۇرا دىيارغا تونۇشتۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئاتاقلىق خانىش ئاسىنە تەسىرىدە كۆسەنلىك سۇجىرۇب ۋە ئۇنىڭ 52 تېمپېراتسىيەلىك مۇزىكىشۇناسلىق نەزەرىيىسى بىلەن بىر ۋاقىتتا نورۇز پائالىيەتىمۇ چاڭئەنگە كىرگەن. ئۇ يۈەنداشياڭنىڭ تۇنجى يىلى (579) 11 - ئايدا ئاسىنە رىياسەتچىلىكىدە چاڭئەندە 5 - قېتىملىق نورۇز - سۇمۇز پائالىيەتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، پادىشاھ ئەمەلدارلىرى بىلەن بۇ پائالىيەتكە قاتناشقان. نورۇز - سۇمۇز پائالىيەتى تاكى كەيىۋەن يىللىرىدىن كېيىن ئوڭلۇك (روشن بۇخارى) - سۇيگۈن توپىلىڭى مۇناسىۋىتى بىلەن چاڭئەن - لويياڭلاردا داۋاملىشىشتىن توختىغان. شۇنداق بولسىمۇ نورۇز پائالىيەتىنىڭ چاڭئەندە ئىككى يېرىم ئەسىر ئىناۋەتلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكى تارىخىي رېئاللىق. خى چاۋنىڭ «مەيخانىدىكى خۇ قىزىغا ئاتاپ» دېگەن نەزمىسىگە قارىغاندا شۇ چاغدا چاڭئەندە نورۇز ناملىق مەيخانىلار بولغانلىقى مەلۇم. نەزمى مۇنداق باشلانغان:

«باش باھار مەيخانىسىدا ئولتۇرۇر ئۇيغۇر قىزى،
قولدا پەيتارى چالغۇ، تۈن ئارا جاڭ - جاڭ چېكىپ.
سۇس قىراۋ بولسىمۇ ئاستى، ئۈستىدە بولغۇن جوگا،
قىيىقىزىل شىرداق تۆپىگە ئاي تۇرار شولا چېچىپ»

(13) «تالۇن يارۇغ» قا قارا ئۇن.

اسى بەي «باھار كېچىسى لويياڭدا نەي ئاڭلاش» دېگەن شېئىرىدا غەربىي دىيارلىق مۇساپىرلارنىڭ مەشھۇر يۇرت سېغىنىش كۈيى بولغان «سۇنغان تالار» كۈيىگە نەي چالغىنىدا لويياڭدا تۇرۇپ قالغان باشقا يۇرتلىقلىرىنىڭمۇ بۇ ئايەم كېچىسى ئۆز يۇرتىنى سېغىنىدىغانلىقىنى مۇنداق يازغانىدى:

«قايسى ئۆيىكىن قاش تېشى نەينىڭ ساداسى مۇڭلىغان،
تولدى لويياڭ شەھىرىمۇ زوقۇ ھاۋاغا شۇ ھامان.
نەغمىدىن سۇنغان سۆڭەكتىن كۈيىنى ئاڭلاپ كېچە،
يوق كىشى يۇرتىنىڭ سېغىنچى قەلبىنى تولدۇرمىغان.»

غەربىي دىيارنىڭ كۆسەن، ئىدىقۇت، قاراشەھەر، قەشقەر قاتارلىق جايلىرىدا كەڭ ئوينىلىدىغان نورۇز مەشرەپ ئوبۇنلىرىدىن بىرى «سۈمۈز» بەزمىسى بولغان. «سۈمۈز» مەشرەپى ھەققىدە قەشقەرلىق مەشھۇر بۇددا ئالىمى خۇيلان (737 — 820) «نوم سۆزلۈكىمىزنىڭ شەرىھى»، دۈن چىڭشى «يۇيياڭدا يېزىلغان خاتىرىلەر»، «كونا تاڭنامە، غەربىي رۇڭلار تەزكىرىسى»، «يېڭى تاڭنامە، غەربىي دىيار تەزكىرىسى»، «جۇ نامە، پادىشاھ شۈەندى خاتىرىلىرى»، «تاڭ تارىخىنىڭ مۇھىم بايانلىرى. 34- جىلد نەغمە بۆلۈم»، «قامۇسنامە»، «كىتاب مەھكىمىسىنىڭ ئەسلى پۈتۈكلىرى»، «ھۈج- جەتايەر ئۈستىدە ئوھۇمىي مۇھاكىمە»، ۋاڭ مىڭچاڭ يازغان «دەيدىدە نامە»، «بۈيۈك ياپون تارىخى. ئەدەب نەغمىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەردە كەڭ تەلەپتىن تىلغا ئېلىنغان. يۇقىرىقى كىتابلاردا شىمالىي - جەنۇبىي سۇلالىلەر ۋاقتىدا ئېپىكىرىلگەن بۇ ئويۇننىڭ ۋۇزىتىيەن زامانىدىن باشلاپ خانلىق ئىتىراپ قىلىپ كۆرۈلدىغان ھالەتتە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ئىزاھلانغان. يۇقىرىقى كىتابلار بىردەك بۇ ئويۇننىڭ قىش ئاخىرلىشىپ باھار كىرىش ۋاقتىدا ئېلىنىپ بېرىلىدىغانلىقىنى، ۋۇزىتىيەننىڭ شىڭلۇڭ 2 - يىلى (705) 3.. ئايدا بۇ ئويۇن 7 كۈن داۋام قىلغانلىقى، جىڭيۇننىڭ 2 - يىلى (711) يىلى ئاخىرىدا تاڭ شۈەندىنىڭ كەيپۈن 7 - يىلى (719) 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۇ ئويۇننىڭ ئوينالغانلىقى، سۈمۈز ئويۇنى بەزىدە «سارت مۇز»، «سامۇز» نامىدا چاڭئەننىڭ لىچۈن مەھەللىسىدە، لويياڭنىڭ جەنۇبىي دەۋرازىسىدا ئوينالغانلىقى خاتىرىلەنگەن.

ئالاھىدە ئېتىبارغا ئېرىشكەن «سۈمۈز»، «سوغۇقتا سۇ چېچىپ مۇزلىتىدىغان غوز ئويۇنى» (泼寒胡戏) بولۇپ، ئۇ قۇرغاق زېمىندىكى سۇغا بولغان تەشنىلىقنى ئىزاھ قىلىپ، سۇ تەلەپ قىلىدىغان مەزمۇنلار بىلەن تولغانىدى. بۇ ھەقتىكى خاتىرىلەر بىلەن خەلق ئارىسىدا ساقلانغان:

«يىل بېشى نورۇز كۈنى»
ئالەم گۈلىستان بولغۇسى.
ئاسماندىن يەر يۈزىگە،
ئابۇ رەھمەت ياققۇسى.

دېگەن بېيىت مەزمۇنلىرى ئوخشاش بولغان. تارىخىي مەنبەلەردە بۇ ئويۇن «كۆك كۆز، قىزغۇش ساقال غەربى دىيارلىق ئوغۇزلار تەرىپىدىن ئوينىلىدۇ»، «باشلىرىغا ئۈنچە - ياقۇت تاج كىيىپ ناخشا - ئۇسسۇل ئوينىيدۇ»، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى گۈل - يوپۇقدالغان غوز تۇلپارلىرىدا مېنىشىپ مەيدانغا كىرسە، بىر قىسمى يېرىم يالىڭاچ، پىيادە مېڭىپ، قوللىرىغا سۇ تولدۇرۇلغان تۇلۇم قۇلۇپ مەيدانغا كىرىشىدۇ، «دەرھال قاينام - چۇقانلىق»، «داقا - دۇمباقلىق ئۇسسۇل» مەنزىرىسى شەكىللەنىدۇ، «سۇ چېچىشىپ كۆڭۈل ئېچىشىدۇ»، ناخشا تېكىستلىرى تىيەنياۋنىڭ 13 - يىلى (754) «تەشەككۈر شاھىمىزنىڭ شەپقىتىگە» دەپ ئۆزگەرتىلگەن، دەپ ئىزاھلانغان.

«سۇمۇز» گەرچە تولۇمغا سۇ ئېلىپ چېچىپ مۇز ھاسىل قىلىدىغان ئويۇن بولسىمۇ، ئۇ «كۆك مەشرىپى» ئىدى، «كۆك مەشرىپى» دەسلەپ «سۇما»^⑭ - ئۇندۇرە نامىدا ئاتالغان. سۇما مەشرىپىدە تەييارلىنىدىغان نورۇز تامىقى «سۇمۇلەگى» دېيىلەتتى. نورۇز مۇناسىۋىتى بىلەن خان ئوردىسىدىمۇ بەزمىلەر ئۆتكۈزۈلگەن. جاڭخو ئۆزىنىڭ «بورناچ ئۇسسۇلى» ناملىق شېئىرىدا نەۋباھار مۇناسىۋىتى بىلەن شىڭجىڭ گۈەن قەسىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن بەزمىدىكى ساقى (بورناچ) ئۇسسۇلى توغرىسىدا مۇنداق يازغانىدى:

«نەۋباھار جەنۇبىي باغدا گۈل يۈزىن ئاچقاندا،
لياڭجۇ بەزمىگە ئۇسسۇل ئەۋجىگىدۇ چىقتى يانا.
قولدا ئالغۇن قەدەھ ئۇسسۇل تۈگەركى چاغىدا،
ئالدى شاھىم بىر كۈلۈپ تۇتقان قەدەھنى قولغا.»

نورۇز بايرىمىدا ساقادى ئويناش ئەھۋالىمۇ يېزىپ قالدۇرۇلغان. جاڭ زۇ «ئوردا ۋە ئاۋام خاتىرىلىرى»، «كونا تاڭنامە، روي زۇڭ خاتىرىسى» دېگەن كىتاب - لاردا شەننەينىڭ 2 - يىمىسى (713) 1 - ئايىنىڭ 15 - 16 - كۈنلىرى ئەنغۇمىلىق دارۋازىسى سىرتىدا 20 جاڭ ئېگىزلىكتە ساقادى - پانۇس چىراق چاقىملىكى ئورنى تىلىپ ئۈچ كۈن بەزمە قىلىنغانلىقى، پادىشاھ روي زۇڭنىڭ بۇ ئويۇننى كۆرگەنسى كەلسە ئىككىنچى ئۈچۈن شۇ يىمىسى 2 - ئايىنىڭ 1 - 2 - كۈنلىرى يەنە شەننەين

⑭ «دودۇن لىغەتتە تۈرك»، 3 - توم، 323 - بەتكە قارالغۇن.

دەرۋازىسى يېنىدا ساقادى ئويىناغانلىقى، پادشاھنىڭ غەربىي دىيارلىقى ئاتەشپەرەست راھىب پوتو بىلەن دەرۋازا راۋىقىدا ئولتۇرۇپ تاماشا قىلغانلىقى يېزىلغان. «جىڭ - چۇ سالنامىلىرى» دا ساقادى - پېقىرىغۇچ چاق ئويۇنىنى شىمالىي غۇز ئويۇنى دەپ ئىزاھلىغان.

سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىدىقۇتقا كەلگەن ۋاڭ يەندى «ئىدىقۇتقا ئەلچىلىك خاتىرىلىرى» دا: «ئاياللار باشلىرىغا سومۇز دېگەن ياغ دۇپپا كىيىدۇ؛ كۆمۈش يىلكىسى سېرىق مېس قاقچىلارغا سۇ قاقچىلاپ قىزغىنلىقتا بىر - بىرىگە سۇ چېچىشىدۇ» دەپ يازغان. ⑮

شۇنى تىرىكەپ كېتىش ھاجەتلىكى، قەدىمكى جەڭگىۋار تۇرلاردىن ماسساگىتلار بىلەن ياۋچىلارنىڭ ئېتىنىك گەۋدىسىدىن ھاسىل بولغان ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىدا «توققۇز چاۋۇپ ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالغان سوغدىلار ئىزچىل ھون، كۆكتۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقلىرى تەسىرىدە بولۇپ كەلدى ۋە قاراخانلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلىشىپ كەتتى. سوغدىلار ئارىسىدا نورۇز (Nau - sard) پائالىيىتى خېلى قويۇق ساقلانغانىدى. سوغدىلار ئەمەلىيەتتە بۇخارا - سەمەرقەنتتىن باشقا يەنە تۇرپان - لوپ ئويمانلىقلىرىدا، جەنۇبىي ئوردۇستىكى ئالتە سۇ رايونىدا ياشىدى. «تونىقۇق مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغۇق بۇدۇن قوب كېلىشى» (سوغدى ئىلى تولۇق كېلىشى) دېيىلسە، «مۇيۇنچۇر مەڭگۈ تېشى» دا: «سوغداق تايقاچقا سىلەنكادا باي بالىق ياپتى بەرتىم» (سوغدى بىلەن تايقاچقا سېلىنىشىدا باي شەھەر بەردىم» دېيىلگەن. «بىلىكە قاغان مەڭگۈ تېشى» دا: «سېگىز يىگىرە ياشىما ئالتى سۇپ سوغداق تاپا سۆلەتم» (28 بېشىدا ئالتە سۇدىكى سوغدىلار يېرىگە يۈرۈش قىلدىم) دېيىلگەن. ئەينى يىللاردا سوغدىلار نورۇز پائالىيەتلىرىگە كەڭ قاتناشقان.

يەنە شۇمۇ دەققەتكە سازاۋەركى، جەنۇبىي جۇڭگودىكى تەيزۇ ۋە بۇلاڭ، بەڭ لۇڭ، ئاچاڭ قاتارلىق مىللەتلەرمۇ يېڭى يىل بايرىمىدا سۇ چېچىش پائالىيىتى ئېلىپ بارىدۇ. تەيزۇچە «شاڭگەن» (尚干)، تايلاندا، لاۋىس ۋە كامبودژادا «سۇڭگەن» (宋干) دەپ ئاتالغان ۋە ئەسلى ئارىيانچە «چاغان» دەپ ئاتالغان باش باھار بايرىمى ئەسلىدە ئارىيانچە، كېيىنچە سانسكىرتتە «پىقىراش»، «يىل ئۆرۈلۈش»، «بەلەك چەرقى پىقىر - راش» دېگەن دەندە بولۇپ، دەل بىزنىڭ ساقادى ئويۇنىمىزدىكى «ساقا» ئىبارىتىنى ئىپادىلەيدىكەن. ئۇلار مىنايا بۇددىزمى ۋاسىتىسى بىلەن 12 ئۆلكە كىتىشى بېلىق قىزى ئىپادىسىغا ئۆتكەن ۋاقىتىنى يېڭى يىل بېشى دەپ قارىغان. ۋە ھالەتكى بۇ ۋاقىت تەيزۇ كالىپىندارىنىڭ 6 - ئايغا، مىلادىنىڭ 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا توغرا كېلىدىكەن. تەيزۇ كالىپىندارى «زويۇڭگى لى» (祖朋曷历) كالىپىندارى دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ، ئۇنى «شى دەن كالىپىندارى» (西坦历) دەپمۇ ئاتىشىدىكەن. ئۇلار

⑮ تەين بىەن شاقشۇن: «شەرقىي تۈركىيان مۇزىكا تارىخى»، 116 - بېتىدىكى نەقىلدىن ئېلىندى.

بۇ كالىپندارنى تاڭ سۇلالىسى گۈەنجىڭنىڭ 3 - يىلى - 638 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىن (يېڭى يىل كۈنى) باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغان. ⑩ بۇ نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟

بۇ قۇرغاق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا رايونلىرىدىن بەرقىم بولغان بۇ سۇلۇق دىياردا نورۇز - ساقان بايرىمىنىڭ يېڭى يىلىنى بېلىق بۇرچىدىن قوي بۇرچىغا كىرىشتىن باشلايدىغان خەلقئەردىن - ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىدىن قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ تۆت پەسىل روشەن بولغان كالىپندارچىماق فائىدىسى بۇ ئىسسىق پەسىل، يامغۇرلۇق پەسىل، سالقىن پەسىلدىن ئىبارەت ئۈچ پەسىل ھۆكۈم سۈرىدىغان سۇلۇق دىيارغا ئۇدۇلۇم - ئۇدۇل كەلمىگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ قۇرغاقچىلىققا قارشى ھۆل - يېغىن تىلەش يۈزىمىدىن ئۆتكۈزۈلدىغان «سۇ مۇز» پائالىيىتى، بۇ سۇلۇق رايوندا ھاۋانىڭ قىزىپ كېتىپ، جىن - ئالۋاستىلارنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە قارشى «سۇ چېچىش بايرىمى» شەكلىدە قوبۇل قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ بايرام زارا ئاسىتىرىزم - بۇددىزم ھىنايا مەدەنىيەتلىرى ئارىلاشقان زامانلاردا تارقالغاندەك قىلىدۇ. بىز بۇ سۇلۇق دىياردا يېڭى يىلىنى قېيىق بەلگىسى بىلەن ئۆتكۈزۈش ئادىتىنى ئويلىغىنىمىزدا بايقال - لىنا دەرياسى ئاغزىدىكى چىڭگىزخان جىلغىسىغا (بۇ نام كېيىنكى نام، ئەلۋەتتە) سىزىلغان قىيا سۈرەتلىرىدىكى قېيىق بەلگىسى كۆرۈنۈشلىرىنى قەدىمكى نورۇز پائالىيەتلىرىنىڭ تەسۋىرى دەپ ئاتاشقا ھەقىقىمىز.

ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئۇيغۇر - توققۇز ئوغۇزلار ئارىسىدا نورۇز ئەنئەنىمى مەللىي بايرام سۈپىتىدە ئىزچىللىق سەۋەردى. ئۇ پەقەت ئاتەشپەرەستلىك دىنىي يېپىنچىلىرىنى چۆرىۋەتتى، خالاس.

نورۇز پائالىيىتى ئەرەب سەركەردىلىرى قاتتىق باستۇرۇپ كىرگەن بىۋاخىارا - سەمەرقەنت رايونىدا قاتتىق تەھقەپ قىلىندى. شۇنداقسىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا غوز تۈركىلىرى بۇ ئەنئەنىنى ئۇزاق زامان داۋاملاشتۇرۇشتى. ئۇلار بەزىدە بۇخارا يېنىدا ئەبىراسىياپ دەۋرىدىن قالغان سىياۋۇش قەبرىگە خۇددى «ئوغۇزنامە» دە تەسۋىرلەنگەندەك ئاتەشپەرەستلىك خوراز قۇربانلىق قىلىش باھانىسىدا زارا ئاسىتىرىزم شەكىلىدىكى نورۇز پائالىيىتى ئېلىپ بارسا، بەزىدە يىراق جىلغا ۋە غارلاردا نورۇز مەشرەپىلىرى ئېلىپ بېرىشتى. راخمانوۋ «ئۆزبېك تىياتىر تارىخى» ناملىق ئەسىرىنىڭ 63 - بېتىدە كۆر - سىتىشىچە، كاقتا قورغاندىكى ئەۋلىيا تىپە غارىدا يوشۇرۇن ئەز - ئايال مەشرەپىلىرى

⑩ جاك فۇسەن بىلەن جۇ كۋاڧيۇي يازغان «باشلانغۇچ ئادەم نەزىرىدىكى جىمان» نىسەبلىق كىتاب، پۈتتۈرۈش ۋە نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى، 155 - 157 - بەتلەرگە؛ خەن زۇلىن؛ «دەۋر پەسلى ئويۇنى» ۋە سۇ چېچىش بايرىمىنىڭ كېلىپ چىقىشى (شاڭدا ئەپەندىنى خاتىرىلەش ماقالىلار توپلىمى)، 103 - 100 - بەتلەرگە قارالمۇن.

ئۆتكۈزۈلگەن. قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن قايتا جانلاندۇرۇشقا باشلىغان نورۇز پائالىيەتى يېقىنقى يىللارغىچە داۋاملاشقان. ئەرەب ئالىمى ئەل خىسرەۋى XI ئەسىردە بۇ جايلاردا نورۇز كۈنىدىن ئىلگىرى 12 قانچىدا بۇغداي، ئارپا، ماش، كۈندۈزچۈت قاتارلىق «كۆك (سۇما)» لەر ئۆستۈرۈلۈپ، نورۇز كۈنى ناخشا ئوقۇپ، مەدھىيەلەر قوۋۇلمىدىغانلىقىنى يازسا، 19- ئەسىر بېشىدا كى. كىرئېر ياسانغان جىمامائەتنىڭ قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاپ، ئىككى ئۇدۇل ئېگىزلىككە تۈپلىنىپ، ناغرا - سۇناي بىلەن ئوغلاق تارتىپ، مەرگەن ۋە پالۋانلىق كۆرسىتىپ، ساما ئوينىيدىغانلىقىنى يازغانىدى. نورۇز ئالدىدا قالپاقلىرىغا قەغەز گۈللەر تاقاش دېگەنگە كەلگەندە كۆسەنە - لىمك ئاقارى ماندا ئىشلىگەن «باھار بۇلبۇل ناۋاسى» كۈيىدىكى بېشىغا گۈلدىن تاج تاقاش يوسۇنى كۆز ئالدىمىزدا ناھايىەن بولىدۇ. بۇ كۈيگە باغلانغان تېكىستتە: «بەك گۈزەل گۈلنى تاقاپ تۇرغان سىياقى ھەممىدىن» دېيىلگەن.

نورۇز پائالىيەتى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا «زارا خەتمە» (زارا ئاستىزىم) شەكلىدىن تاشقىرى، ئوچۇق - ئاشكارا «كۆك (سۇما) مەشرىپى» شەكلىدە، «نورۇز بايرىمى» شەكلىدە ئىزچىللىشىپ كەلدى. قىندان شاھزادىلىرىدىن يىلبۇچۇسىي (1190 - 1244) 1222 - يىلى غەربىي دىيارغا كەلگەندە نورۇز بايرىمى ئەمدى - لەتىن ئاخىرلاشقانىدى. ئۇ «بىكەتتە نورۇز تامىقى يېيىش» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازغانىدى:

«ئەمدى ئۆتكەن نورۇزنى ئۇنتۇپتىمەن ناگھان،
تېتىپ كۆرمەكچى بولدۇم نورۇز تامىقىن بۇ ئان.
ياغاچ ئاياقتا يىدىم كۈمۈشتەك ئۈگرە چۆپىنى،
قۇم قازاندا باشقىمۇ تائام بار قايناپ تۇرغان.»

يىياز بىلەن كۈنجۈتنى تەكشى سۈرتكەن ئاق نانغا،
كۈدە، سامساق كۆكۈمنى قوشۇپ يېمەك ھەم ئوبدان،
بىر قېتىم تويۇپ يېمەك پادىشاھلىق ھوزۇرى،
ھاجەت ئەمەس ھەممىشە زىياپەت يەپ ئولتۇرغان.»

ئۇيغۇر شائىرى سەئۇدىچ ھىيا (گۈن يۇنشى 1286 - 1324) «ئەجدىھا سىزىش نەزمىسى» ناملىق شېئىرىدا باھار يېتىپ كېلىشى بىلەن قارابالغاسۇندىكى ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئەجدىھا قەسىرىدە باھار كۈتۈۋېلىنىدىغانلىقىنى ئەسلىتىپ مۇنداق يازغانىدى:

.....»
ئۇچۇپ كەلدى ئەجدىھا قار مۇزدىن ياساپ دەريا،
لىغىلداپ قالدى كۆللەر مەي تولغان قەدەھ گۇيا.
مەينى ئىچىپ ئەجدىھا كۈن چىقىشقا يۈركىپتى،
باھارغا چۆمدى ئالەم ئەجدەر قەسىردەك ماڭا!

ئۇيغۇر شائىرلىرىدىن مەۋلانا لۇتىپى ئۆز داستانغا «گۈل ۋە نەۋرۇز» دەپ نام بەردى. ئۇ داستان قەھرىمانىنى نەۋرۇز نامىدا ئاتاش بىلەن بىللە، باھار ئەيىپا-مىنى قارا قۇلۇلە قېپىدىن چىققان ئاپئاق مەرۋايىتىغا ئوخشىتىپ مۇنداق يازدى:

«يېڭى يىلنىڭ بېشىدا روزى نەۋرۇز،
سەدەفتىن چىقتى بىر دۇرى سەب ئەفزۇز.
چىمەنلەر بولدى جەننەتتىن نەمۇدار،
ئاچمىلدى گۈل، ساچمىلدى مۇشكى تاتار.»

ئەلىشىر نەۋائى «نەۋا دىرۇش شەباب» ناملىق غەزەللەر دىۋانىدا «نەۋرۇز» ھەققىدە غەزەل يېزىپ: دەھرىدىن دەرد چەكسەڭ، كۆڭۈلگە غەم تېشىنى توپىلمۇۋالما! شاتلىق شارابىنى زاماندىن زامانغا ئۇزۇلدۇرمەي كۆتەرگىن! تەبىئەت كۆك بوز ئاتقا مىنگەندە سەنمۇ يايىپىشىل ياشىرىپتۇر! ئالەم ئاتەشتىن قۇياش بىلەن جىلۋىلەنگەندە، سەنمۇ جامالىڭنى ئالىمدەك قەزارتقىن! چۈنكى ئەنسان ئۇچۇن كۆڭۈل دېگەن نەرسە سەييات قولىغا يېڭىلاتىن ئۆگىتىلگەن ئوۋ قۇشىغا ئوخشايدۇ! دېگەن بىكىرنى ئىپادىلەدى.

4 . خاتىمە: نورۇزدىن نورۇزغا ھول زەپەر قۇچۇپ ...

نورۇز ئۇيغۇر ئېتىتىك ھاياتىدا ئۇزاق ئەگىرى - توقاي يىللارنى باشتىن كەچۈرۈپ، يىپەك يولى خەلقىمىز ئالاقە تارىخىغا، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ گەرچە يىراق ئۆتمۈشتە تەبىئەت ئىلاھچىلىقى ۋە ئاتەشپەرەستلىك پائالىيەتلىرىنىڭ مۇھىم بىر قىسمى بولغان بولسىمۇ، داۋاملىق راۋاجلىنىش ئاساسىدا پۈتۈنلەي ئەنئەنىۋى مىللىي بايرام خىاراكتېرى ۋە تىۋىسىنى ئالغان .

نورۇز ئۇيغۇر ئېتىتىك مەدەنىيىتىدە كۆپ قىرلىق، باب-ۋەزىرەڭگەرەڭ فولكلور قاتلىمى ھاسىل قىلغان.

ئۇ بايرام سۈپىتىدە: «زارا خەتىمە»، «نورۇز ئايەم»، «سۈمۈلە زاغان»، «نورۇز كالىندارى» (نەۋ سىردىچ)، «نورۇز كۆكى»، «نورۇز تامىقى»، «سۈمۈلەك»، «نورۇز

مەشھۇر تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي شېئىرلىرىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا

رەھمەتۇللا جارى

1

تالانت - كىشىدە كىم ئۇچرايدىغان نادىر خىسلەت. ئۇ ھەر كىشىگە نېپىس بولمۇر، مەيدۇ. دۇنيادا ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىملار، پەيلاسوپلار، ئەدىب ۋە شائىرلار ئۆزلىرىنىڭ پاراسەتلىكلىكى ۋە ئىستېداتى ئارقىسىدا تەبىئەتكە دېڭىزىدىن ئېسىل دۇردانە، گۆھەرلەرنى تېرىپ، جاھان مەدەنىيىتى خەزىنىسىنى بېيىتىپ كەلدى.

بولاق، «نورۇز بوۋاي» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۇرۇكىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ مەشرەپ سۈپىتىدە: «سۇمۇز بەزمىسى»، «نورۇز مەشرىپى»، «كۆك مەشرىپى»، «نورۇز بايات»، «نورۇز بۇزرۇك»، «نورۇز ناۋا»، «نورۇز ھۆسەينى»، «نورۇز خارە»، (يىپەكچىلەر نورۇز مەشرىپى)، «نورۇز مۇقام» قاتارلىق پائالىيەتلەر تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ شېئىرى ماھارەت سۈپىتىدە: «بالىلار نورۇز نامىسى»، «نورۇز قوشاقلىرى»، «باھارىيات قەسەملىرى» قاتارلىق بېيىت - بېغىشامما ئىجادىيەت سېكىمىسىنى شەكىللەندۈرگەن.

ئۇ تەنھەرىكەت سۈپىتىدە كۆپلىگەن ئويۇن - تاماشا ۋە بەيگى پائالىيەتلىرى تۈركۈمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇلارنىڭ ھەرقايسى خۇسۇسىدا باي مەزمۇنلۇق مەخسۇس ئەسەر يېزىش مۇمكىن.

نورۇز ھادىسىسى ئۇيغۇر خەلقىدە خۇددى مۇقام ھادىسىسىدەك ئۇزاق ۋە مۇتەۋەز مەدەنىيەت سەھنىسى ياراتقان ھاياتتەخىش ۋە ئىلھامبەخىش فىولىكاتور مەكتىپى، سەنئەت - تەنھەرىكەت مەيدانى، شېئىرىيەت مۇنبىرى، دوستانلىق بەلبېغى ۋە ئۈمىدۋارلىق مەشئىلى بولۇپ كەلدى. ئىشىنىمىزكى، خەلقىمىز ئۇنى ئىناقلىق ۋە زامانىۋى ئاڭ نەزىمى قىلغۇچى ھېكمەت ۋە سەنئەت چىچەكلىرى بىلەن بېزەپ، سوتسىيالىستىك يېڭى مىللىي مەدەنىيەتمىزنىڭ كىرىستال قىرلىق ئاجايىپ نادىر جاھازى نامىسى ۋە ئىپتىخارلىق قامۇسىغا ئايلاندۇرغۇسى.

ئۇلارنىڭ نامى تارىخ سەھىپىسىدە پارلاق يۇلتۇزدەك نۇر چېچىپ كەلمەكتە.
تاتار خەلقىنىڭ مەشھۇر شىئىرى ئابدۇللا توقساي ئۆز دەۋرىدە ئاجايىپ
سېھىرلىك كۈچكە ئىگە ئۆتكۈر پەيكىرلىك شېئىرلىرى بىلەن تاتار خەلقى ئىچىدە تېز
تونۇلۇپلا قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىمۇ كەڭ
شۆھرەت قازانغان. ئۇ قىستىغىنا ئۆمرىدە تاتار بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچى
سۈپىتىدە ئۆز خەلقى ئۈچۈن ئۇلۇغۋار خىزمەتلەرنى قىلىپ، تاتار تارىخىدا مەڭگۈ
ئۇنتۇلماس بىر نامنى قالدۇرۇپ كەتتى.

ئابدۇللا توقساي ياشاشغان دەۋر ① تاتار خەلقىنىڭ مەشھۇر مەرىپەتچىسى
شاھابىددىن مارجانى ② باشلاپ بەرگەن يېڭى زامان مەرىپەتچىلىكى راسا گۈللەپ،
روناق تېپىۋاتقان، مەدەنىي-ئاقسارتىش ئىشلىرى يېڭىلىنىشقا يۈكسەلىشكە قەدەم
قويغان، ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرى يېڭىچە ئۇسۇلغا كۆچۈش تەشەببۇس قىلىنىۋاتقان،
يېڭى-يېڭى گېزىت-ژۇرناللار ئارقا-ئارقىدىن بارلىققا كېلىپ، يېڭى ئاڭ، يېڭى پەيكىر
ۋە تەرەققىياتقا ئىنتىلىش تىرىغۇسى كۈن ساناپ كەشىلەر ئېڭىدا يىلتىز تارتىشقا
باشلىغان، كۈنەلىققا، مۇتەئەسسەپلىككە ۋە ئەۋھام-خۇراپاتقا قارشى كۈرەش كەڭ
قانات يايدىغان دەۋر ئىدى.

مەلۇمكى، ئىسلام مەدەنىيىتى نۇرغۇن جەھەتتە ئىلغارلىقنى، جەمئىيەتنى
گۈللەندۈرۈشنى، ياخشى ئەخلاق، گۈزەل تۇرمۇشنى، دۇنيادا ھالال ئەمگەك قىلىپ،
باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ياقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇزۇن يىللار جەريانىدا
ئىسلام دىنىنىڭ ھامىسى تونىغا ئورنىلىۋالغان مۇتەئەسسەپ كۈچلەر، جاھىل موللەلەر،
رىياكار ئىشانلار خۇراپاتلىق سېھىرگەرلىكى بىلەن كەڭ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ
كۆزىنى پەردىلەپ، شۇ ئارقىلىق باشقىلارنىڭ قان-تەرى بېسىشىغا پارازىتلىق تۇرمۇش
كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. تەبىئىيىكى، ئەشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاۋام خەلق نادان،
جەمئىيەت قالاق، تۇرغۇن، نامراتچىلىق ھالەتتە قېلىپ كەتتى يەنە. بىر تەرەپتىن
مەكتەپ-مەدرىسىلەردە ئوقۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرى كۈنچە ئۇسۇلدا داۋام قىلىپ
كەلگەنلىكتىن، مائارىپ تەرەققىي قىلالىدى، ئىلىم-پەن ۋەكىللىرى ۋە ئوقۇمۇشلۇق
زاتلار ئاز يېتىشىپ چىقتى. بۇ ئەھۋال ئىسلام مەملىكەتلىرىدە، جۈملىدىن تۈركىي
تىلىدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەردە ئومۇمىي ئورتاقلىققا ئىگە ئىدى.

ياۋروپا مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تاتار خەلقى بالدۇرراق ئويغاندى.
ئابدۇللا توقساي ياشىغان دەۋردىكى يېڭى زامان مەرىپەتچىلىكى ھەرىكىتى ئالدى
بىلەن جاھالەتكە خاتىمە بېرىشنى، جەمئىيەتتىكى يامان ئىللەتلەرنى يوقىتىپ، كەڭ
تەرەققىيات ئىستىقبالى ئېچىشنى مەقسەت قىلاتتى. بۇ ھەرىكەتنىڭ بېشىدا تاتار

① شائىر 1886 - يىلى تۇغۇلۇپ، 1913 - يىلى ۋاپات بولغان.

② شاھابىددىن مارجانى (1818 - 1889) - تارىخ، ئېتنوگرافىيە ئىلىم بويىچە نام چىقارغان مەشھۇر

مەدەنىيەتچىسى ھەم ئەدەبىي قەيۇم ناسىرى، قىرىم تاتارلىرىنىڭ مەشھۇر ئەدەبىي ئىسما ئىل غەسپەردىنسىكى، يېڭى زامان ئىسلام پەيلاسوپى دەپ نام چىقارغان ھۇسا بېگىيېۋ (مۇساجاروللا)، ئىناخار پىكىرلىك دىنىي ئالىم رىزائىددىن بىننى پەخرىددىن، شۇنىڭدەك پاتىخ كەرىموۋ، پاتىخ ئەمىرخان، ھادى مەقسۇدى قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر ئەدىبلەر تۇراتتى. ئۇلار «ئەرەب، پارس تىلىدا ئەسەر يازمىسا ئالىم ھېسابلانمايدۇ» دېگەن پەتىۋانى چۆرۈپ تاشلاپ، مىللىي تىلدا يۇقىرى سەۋىيىلىك، چوڭ ھەجىملىك ئەسەرلەرنى يورۇققا چىقىرىشقا باشلىغان. ئەينى زاماندا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ئالدىغا نەشرىيات ۋە مىخ مەتبەلەرنى قۇرۇپ، بەس-بەستە گېزىت-ژۇرناللارنى چىقارغانىدى①. مەسىلەن، رىزائىددىن بىننى پەخرىددىن «شۇرا» ناملىق ئىلمىي-ئەدەبىي ژۇرنالنى، فاتىخ كەرىموۋ «ۋاقىت» گېزىتىنى، ھادى مەقسۇدى «يۇلدۇز» گېزىتىنى چىقارغانىدى.

يېڭى زامان ئەدەبىيات ۋە كىلىمىدىن قەيۇم ناسىرى، مەجد غەپورى، سەئىد رەمىيېۋ، ئەلى ئەسكەر كامال، ئالىمجان ئىبراھىموۋ، سەدىددىن مەقسۇدى، قاتارلىق يازغۇچى، شائىرلار شۇ زامانلاردا ئۆز ئانا تىلىنىڭ گۈزەللىكىنى ياقلاپ چىققان نوپۇزلۇق شەخسلەر ئىدى. شۇلار قاتارىدا ئابدۇللا توقاي يېشىنىڭ كىچىك بولۇشىغا قارىماستىن ئۆزىنىڭ ئوتلۇق شېئىرلىرى بىلەن ھەممىنىڭ دىققەت-ئىتتىبارىنى ئۆزىگە تېزلا جەلپ قىلىپ، تاتار مەتبۇئاتىدا ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈنگەن بىر شەخسكە ئايلانغان.

2

ئابدۇللا توقاينىڭ تەرجىمىھالى خېلى قىزىقارلىق لېكىن بىز بۇ ماقالىمىزدا ئۇنىڭ تەرجىمىھالى توغرىلۇق ئانچە ئۇزۇن توختالمايمىز. ئابدۇللا قازان شەھىرىگە 60 چاقىرىم كېلىدىغان قۇشلاۋىچ يېزىسىدا بىر موللا ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، بەش ئايلىق چىغىدىلا ئاتىسى ۋاپات بولغان، ئۇزۇن ئۆتمەي ئانىسى ئۇنى بىر كەمبەغەل موياغا بېقىپ تۇرۇشقا تاپشۇرۇپ، ئۆزى باشقا بىر يېزىنىڭ ئىمامىغا تۇرمۇشقا چىققان، 3 ياشقا كىرگەندە ئانىسى ئۇنى موياينىڭ ئۆيىدىن ئۆز يېنىغا ئېلىپ كېلىۋالغان، لېكىن ئارىدىن بىر يىلغىچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئانىسىمۇ قازا تېپىپ، ئابدۇللا پۈتۈنلەي يېتىم بولۇپ قالغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ تۈزۈكەرەك يېقىن تۇغقانلىرى بولمىغاچ، ئاۋۋال قازان شەھىرىدە، كېيىن بۇ شەھەر قېشىمىدىكى بىرنەچچە يېزىدا يات كىشىلەرنىڭ قولىدا قېقىلىپ-سوقۇلۇپ، ئوقۇش يېشىغا يەتكىچە ئېغىر يېتىمچىلىك دەردىنى تارتقان. ئابدۇللا 7 ياش ۋاقتىدا

① توقاي 1910 - يىلى «يالت - يۇلت» ژۇرنىلىدا بېسىلغان كىچىك قىلىپ تونىدا 40 قا يېقىن گېزىت ژۇرنالنىڭ ئىسمىنى تىزىپ چىققانىدى.

قىرلاي يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپتە تېزلا خەت ساۋادىنى چىقارغان. ئاندىن 1895 - يىلى ئۇرالسىدىكى شەھىرىگە كېلىپ، بۇ يەردە رەسىمىي مەدرىسە ھاياتىنى باشلىغان. دەسلەپتە رۇس تىلى سىنىپىدا ئۈچ يىل ئوقۇپ، ئۇنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئەرەبچە - پارىسچە ئوقۇشقا كىرىشىپ كەتكەن. ئۇ بەك زېرەك بولغاچقا ئون يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت جەريانىدا روسچە، ئەرەبچە، پارىسچە تىلنى مۇكەممەل ئىگىلەپلا قالماستىن، بەلكى ئۆز زامانىسىنىڭ تەلپىگە يارىشا چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشقا مۇيەسسەر بولغان. ئۇنىڭ تەرجىمىھالىغا ئائىت بەزى كىتابلاردا توقاينىڭ تاتارچە، روسچە گېزىت - ژۇرناللارنى تەشنىلىق بىلەن ئوقۇپ تۇرغاندىن تاشقىرى شۇ چاغلاردا بۇ مەدرىسەگە بويچىدىن كېلىپ تۇرغان ئەرەبچە، تۈركچە گېزىتلەرنى، شۇنىڭدەك قىرىم، بساكۇ، تاشكەنت قاتارلىق شەھەرلەردە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللارنى تەرك ئەتمەستىن كۆرۈپ بارغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ.

توقاي ئۆزىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتىنى مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان چىغىدىلا باشلىغان. ئۇ بىر تەرەپتىن ھەرقايسى چوڭ گېزىت - ژۇرناللارغا ئۆزىنىڭ يازغان شېئىر - ماقالىلىرىنى داۋاملىق بېرىپ تۇرغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن دەرىستىن سىرتقى ۋاقىتتا باسماخانىدا نابورچىكىلىك ۋە كوررىكتورلۇقمۇ قىلغان. ئۇنىڭ ئالاھىدە يازغۇچىلىق ئىقتىدارى بايقالغاندىن كېيىن، بەزى گېزىت - ژۇرناللارنىڭ مۇدىرلىرى ئۇنى رەسىمىي تەھرىرلىك خىزمىتىگە تەكلىپ قىلىپ مائاشلىق قىلغان. توقاي دەسلەپتە «ئەل - ئەسرىل جەدد»، «پىكىر» گېزىتىدە ئىشلىگەن. 1907 - يىلىنىڭ بېشىدا مەدرىسەنى تاماملاپ، مۇستەقىل بىر شائىر سۈپىتىدە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىغان. ①

شۇندىن كېيىن ئابدۇللا توقاينىڭ ئەدەبىي پائالىيىتى جۇشقۇن دەۋرگە كۆچۈدۇ. ئۇ شۇ يىلى قازانغا كېلىپ بىر تەرەپتىن ئارقىمۇ - ئارقا شېئىر توپلاملىرىنى نەشىر قىلدۇرۇشقا كىرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن «ئەل - ئىسلاھ» گېزىتىدە مۇھەررىرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدۇ، شۇنىڭدەك دراماتۇرگ ئەلى ئەسقىر كامال بىلەن بىرلىكتە «ئوقلار»، «يەشىن»، «يالت - يۇلت» قاتارلىق ساتىرىك ژۇرناللارنى چىقىرىدۇ ۋە بۇ ژۇرناللارنىڭ ھەر سانىدا ئۆزىنىڭ ھەر خىل ژانىردىكى ئەسەرلىرىنى - پۇبلىسىستىك ماقالە، ئەدەبىي تەنقىد، فېلىيەتون قاتارلىق ھەجۈبى ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ.

① بۇ ۋاقىتتا كەلگەندە توقاينىڭ تۆرت شېئىرلار توپلىمى نەشىر قىلىنغان بولۇپ، ئابرويۇق شائىر بولۇپ قالغانىدى. شۇڭا «پىكىر» گېزىتىنىڭ 1907 - يىلى 6 - يانۋار سانىدا مۇنداق ئېلاننى چىقارغان: «مەن ئەمدى بۇ كۈنلەردە مۇتىمى مەدرىسىدىن چىقتىم. شۇنىڭغا بىنائەن دوستلىرىم ۋە يېقىنلىرىمغا ئۇنتۇرۇش قىلىمەنكى، بۈگۈندىن ئېتىبارەن ماڭا يازدىغان مەكتۇپلارنىڭ ئادرەسىنى مۇنداق يازسۇنلار: ئۇرالسىك، قازان» مەمانغانىسى. ئا. توقايپۇقا.

ئەدەبىي ھايات جۈش ئۆرۈپ راۋاجلىنىشقا يۈز تۇتقان بۇ دەۋردە توقاي، قەلىمىنىڭ ئۆتكۈرلىكى بىلەن تاتار خەلقى جامائەتچىلىكى ئىچىدە تېز تونۇلغاندىن كېيىن ھەرقايسى گېزىت-ژۇرناللاردا ئۇنىڭ شېئىرلىرى توغرىسىدا ئىلمىي مۇلاھىزىلەر، تەقىرىزلەر چىقىشقا باشلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە توقاي شۇ چاغدىكى نوپۇزلۇق نۆۋەللىمىلەر ۋە توم-توم كىتاب يازغان قەلەم ئىگىلىرى تەرىپىدىن «بىرىنچى دەرىجىلىك شائىر» سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنىدۇ. مەسىلەن، مەشھۇر «شۇرا» مەجمۇئەسىنىڭ باش مۇھەررىرى رىزانىددىن بىننىي يەخىردىن ئۇنى زامانىمىزنىڭ «موتەررا» سى ① دەپ ئاتىغان.

ئابدۇللا توقاينىڭ تاتار ئەدەبىياتى تارىخىدا قانچىلىك مۇھىم ئورۇن تۇتقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ئۈچۈن تۆۋەندىكى بىر نەچچە نۇقتىلىق تەرىپىنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كۇپايە:

(1) توقاي تاتار بەدىئىي ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغۇچىلاردىن بىرى. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭقۇر مەزمۇنلۇق، ئۆتكۈر بىكىرلىك شېئىرلىرى بىلەن تاتار شېئىرىيىتىنى يۇقىرى بالداققا يۈكسەلدۈردى، تاتار تىلىنى مۇكەممەللەشكەن ئەدەبىي تىل دەرىجىسىگە كۆتۈردى.

(2) توقاي تاتار ئەدەبىياتىدا سىياسىي لىرىكىنى باشلاپ بەرگەن شائىر بولۇپ، ئۆز دەۋرىدىكى سىياسىي ۋەقەلەرگە نىسبەتەن دېموكراتىك كۆز قاراشلارنى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن.

(3) توقاي تاتار بالىلار ئەدەبىياتىغا ئاساس سالغان شائىر. ئۇنىڭ بالىلارغا ئاتاپ يازغان يۈزلىگەن شېئىرلىرى، يونىمىلىرى، ھىكايىلىرى، مەنبەلىرى بۈگۈنگە قەدەر سۆيۈپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە.

(4) توقاي تاتار ئەدەبىياتىدا ساتىرە ۋە يۇمۇرنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئەڭ باشلاپ كۈچ چىقارغان ساتىرنىك شائىر. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى ماھارىتى ۋە قەلىمىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى «مەھمىنى قايىل قىلغان. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى مەرتىۋىلىك نۆۋەللىمىلىرىنىمۇ ئاياپ قويمىغان. ②

(5) توقاي تاتار شائىرلىرى ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ، فولكلورغا ئەھمىيەت بېرىشنى تەشەببۇس قىلغان ۋە ئۆزىمۇ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پايدىلىنىشنىڭ ئەڭ

① موتەررا - ئەرەبلەرنىڭ مەشھۇر بىر كلاسلىك شائىرنىڭ ئىسمى.

② مەسىلەن، مۇسا بېگىيېۋ (مۇسا جاروللا) نىڭ «رەھمەت ئىلاھىيە ئومۇمى» ناملىق بەلەپمۇ ئەسىرىنى، ھادى مەقۇدىنىڭ «مىزانول - ئەفكار» ناملىق مەنتىق كىتابىنى ھەجۋى بىلەن تەنقىد قىلغان.

ياخشى نەمۇنىلىرىنى بەرگەن.①

(6) توقاي رۇس ۋە يىاۋروپا كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە كىملىرى ئەسەرلىرىنى بىرىنچى بولۇپ تاتار ئەدەبىياتىدىن ئورۇن ئالدۇردى. تاتار كىتابخانىلىرى پۇشكىن، لېمونتوۋ شېئىرلىرىنى، تولستوینىڭ ھېكمەتلىك سۆزلىرىنى، شېكسپېر، بايرون، گېوتې، شىلېر ۋە باشقىلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تۇنجى قېتىم توقاي تەرجىمىسى ئارقىلىق ئوقۇدى. توقاي بۇ جەھەتتە ئۆزگىچە ماھارەت كۆرسىتىپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان كلاسسىكىلارنىڭ پەلسەپىۋى پىكىرلىرىنى ئۆز ئېڭىدا پۇختا ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ يارقىن مىسراالىرىدا ئەكس ئەتتۈردى.

توقاينىڭ بىرقانچە تىلىنى پۇختا بىلگەنلىكى تۈپەيلى دۇنيا ئەدەبىياتى نەمۇنىلىرى بىلەن تونۇشۇپ بارغانلىقى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ بەدئىي جەھەتتىن كامالەتكە ئېرىشىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىغانلىقى شەكسىز.

4

ئابدۇللا توقاي پەقەت 27 يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇ 1905 - يىلىدىن 1913 - يىلىغىچە بولغان 9 يىللىق ② ئىجادىي ھاياتىنىڭ مەھسۇلى بولمىش ئىنتايىن باي مىراسىنى قالدۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۆزى ھايات ۋاقتىدىن تارتىپ تاھازىرغىچە سوۋېت ئىتتىپاقىدا بولسۇن، چەت ئەلدە بولسۇن نۇرغۇن تىللاردا قايتا-قايتا نەشىر قىلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭ شېئىرلىرى يالغۇز تاتار ئەدەبىياتى دەرىجىسىدىلا ئەمەس، بەلكى بارلىق تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىيات خىزمەتچىلىرىدىن ئورۇن ئېلىپ كەلدى.

توقاي ئەسەرلىرى شىنجاڭغا خېلى بۇرۇنلا يېتىپ كەلگەن. ئۆز ۋاقتىدا كىتاب پۇرۇشلار كونا يېزىق نۇسخىلىرىنى قازاندىن كۆپلەپ ئېلىپ كېلىپ ھەرقايسى چوڭ شەھەرلەردە كەڭ تۈردە ساتقان بولسا، 30 - يىللاردىن كېيىن لاتىن يېزىقى ۋە ئىسلاۋىيان يېزىقىدىكى نۇسخىلىرىمۇ تاتار تىلىدىكى باشقا دەرىجىلىك كىتابلار قاتارىدا ئوقۇتۇچى ۋە كەڭ زىيالىيلارنىڭ قولىغا ئۈزلۈكسىز تېگىپ تۇرغان. ئۇندىن تاشقىرى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن جۇڭگوغا مۇھاجىر بولۇپ كېلىپ، خىتابىم، شاڭخەي، تىيەنجىن قاتارلىق شەھەرلەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان تاتارلار شائىرنىڭ بەزى توپلاملىرىنى ئەرەب يېزىقىدا قايتا نەشىر قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ توپلاملارنىڭ بىر

① توقاينىڭ فولكلور توغرىلۇق سۆزلىگەن لېكسىيىلىرى «خەلق ئەدەبىياتى» نامى ئاستىدا ئايرىم كىتاب بولۇپ بېسىلىپ چىققاندىن تاشقىرى «شۆرەلى» ئىمزاى بىلەن، يەنە بىر جىرلار (قوشاقلار) توپلىمى «خەلق مۇقەللىرى» دېگەن نام بىلەن نەشىر قىلىنغان.

② ئەسلىدە توقاي 1902 - يىلىدىن باشلاپ شېئىر يېزىشقا باشلىغان.

قىسمى ئۈرۈمچى، تارباغاتاي، غۇلجا، ئالتاي قاتارلىق شەھەرلەرگىمۇ تارالغان.
30-ۋە 40-يىللاردا پىشقەدەم شائىرلىرىمىزدىن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئىبراھىم
تۇردى، لۈتىپۇللا مۇتەللىپ، شۈكۈر يىالقۇن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ۋە باشقىلار توقاينىڭ
مەرىپەتچىلىك پىكىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە تەقەبۇل قىلىپ، بىر
قىسىم شېئىرلارنى يازغان.

ئابدۇللا توقاينىڭ شېئىرلىرى توغرىلۇق تا ھازىرغىچە نۇرغۇن ئىلمىي ماقالە
ۋە تەقىرىز خاراكتېرىدىكى كىتابلار يېزىلغانلىقىنى يۇقىرىدا ئېيتقان ئىدۇق. ھازىرمۇ
تاتارىستاندا بەزى تەقىرىزچىلەر ئۆزلىرىنىڭ بىر يۈرۈش قېلىپىزلىق مۇقامى بويىچە
ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە باھا بەرمەكتە. روشەنكى بۇلارنىڭ كۆز قاراش، نۇقتىئىنەزەرلىرى
توقاي ھايات ۋاقتىدىكى تەھلىلچىلەردىن كۆپ يېرىق قىلىدۇ.
بىز بۇ ماقالىمىزدا پەقەت توقاينىڭ شېئىرىيەت تېخنىكىسى، ئۇسلۇبى ۋە
لېكسىكىسى (ئەسەردە ئىشلەتكەن تىلى) ھەققىدە قىسقىن مۇلاھىزىلىرىمىزنى ئوتتۇرىغا
قويۇمىز.

توقاي شېئىرلىرىنى ئوقۇغان ئادەم، ئەلۋەتتە، ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ تولراق
ئەروز ۋەزىنىدە يېزىلغانلىقىنى پەلەيدۇ. دەرۋەقە ئۇ بارماق ۋەزىنىنى كۆپ قوللانمىغان
بۇنىڭ سەۋەبى، بەلكىم، ئۇنىڭ مەدرىسەدە ئەربەچە-پارسچە تەھسىل كۆرگەنلىكى ۋە
شۇ جەرياندا ئەروز ئىلمىدىن خەۋەردار بولغانلىقى، شۇنىڭدەك باشقا تۈركىي تىلدا
سۆزلەشكۈچى خەلقلەردىمۇ ئەروز ۋەزىنىنى ئىشلىتىش ئەنئەنە بولۇپ قالغانلىقىدا
بولسا كېرەك. يەنە بىر تەرەپتىن بەزى تەقىرىزچىلەر ئېيتقاندا، تاتار كلاسسىك
ئەدەبىياتىدىن «باقىرغان»، «مۇھەممەدىيە» نىڭ ئۇسلۇبى ۋە ئاھەڭى تەسىرىدە توقاي
ئەروز ۋەزىنىگە كۆپرەك مايىل بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. لېكىن قانداق بولمىسۇن
شائىر ئەروز ۋەزىنىدىن ساھىرلىق بىلەن پايدىلانغان. بىرۇرۇنقىلار ئەروز ۋەزىنىدە
ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسىدا غەزەل ياكى دىنىي ۋەز-نەسەھەت خاراكتېرلىك نەزىمىلەرنى
يازغان بولسا، توقاي ئىسلاھاتچىلىق بىلەن ئەروز ۋەزىنىنى يېڭى مەزمۇن ئۈچۈن
ئىشلەتكەن.

شائىر ئەروز ۋەزىنىنىڭ تۆۋەندىكى ئۈچ بەھرىنى كۆپرەك قوللانغان.

I. ھەزجى مۇسەددەسى مەقسۇر

مەفائىلۇن مەفائىلۇن مەفائىل.

ئەگەر جەننەتدە كۆرسەم بەن يۈزىڭنى،

كۆرىمىن ئاي يۈزىڭدە ئۆز يۈزىمنى.

بىلىدىم ئىمىدى بەزى ۋەقتۇن ئىتتەرسىڭ، دېگەن ئىشقا قارىتا،
 سىغىرلەر سىڭا بەنى، ئەقسۇن، ئىتتەرسىڭ، «ھۈر-قىزىنا» شېئىرىدىن،
 ياقىن دوستۇم! سىڭا مىندەن كىڭەش شول: بول،
 كىشىلەرگە سىرىڭنى سۈيلەمەس بول،
 ئىچىڭدە نەرسە يانغانىن ئۇزنىڭ بىل،
 ئۇزنىڭ قايغىرى، ئۇزنىڭ يىغلا، ئۇزنىڭ كۈل،

(«كىڭەش» دېگەن شېئىرىدىن)

تىلىم بولغايمىن ئىنسانى غالى، ①

تىلىم كۆڭلىم تەغەلىيى بىتتەۋالى، ②

كۆڭىل بىرلەن سۈيەم بەختىن تاتارنىڭ،

كۆرىگە جانلىملىق ۋاقتىن تاتارنىڭ، ③

ئاتار بەختى ئۇچىمىن مىن جان ئاتارمىن،

ئاتار بىت مىن ئۇزىم دە چىن تاتارمىن،

(«ئۆز-ئۆزىم» دېگەن شېئىرىدىن)

II. رەمەل ۋەزنى

فائىلاتون فائىلاتون فائىلاتون فائىلون.

جىر ① يەشەرەس، گۈل ئاچىلمايىن تۇشمى ياكىچىسى، تامچىسى،

قايدان ئالسىن شىغرى شاغىرى، بولماسا ئىلھامچىسى.

بىر گۈزەلدەن قايسى شاغىرى ئەيتىگىز روخلا نىماغان؟

بايروننىڭ، لېرمونتوۋنىڭمى، بۇشكىنىڭمى، قايسىسى؟

فايداسىز بىر ئىت كېسەگىنىنەن ⑤ غىبارە تىدۇر يۈزەك،

پارە، پارە، كېسەسە غىشقى - مەخەببەت ⑥ قاچىسى.

① ئىنسانى غالى - ئالى ئىنسان مەنىسىدە. بۇ ۋەزىدە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈمۈزكى، توقايىنىڭ شېئىرلىرى سۈپىتى ئىنتايىن ئەرەب ئېلىپبەسى بىكار قىلىنغاندىن كېيىن ئىملا ۋە تەلەپپۇز جەھەتتە كەسكىن ئۆزگىرىشلەرگە ئۇچرىدى. بىز ئاتار تىلى يېقىن ئىملاسىغا بويىۋىدۇق.

② تەغەلى (تەئالى) بىتتەۋالى - ئەرەبچە ئۈزلۈكسىز يۈتمى ئۆرلەش مەنىسىدە.

③ 1938 - يىلى قازاندا لاتىن يېزىقىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىدا: كۆرىگە شاھلىغىم، تەختىن تاتارنىڭ دەپ ئېلىنغان.

④ ئەرەب يېزىقىدىكى كونا نۇسخىدا «يىر» دەپ ئېلىنغان.

⑤ كونا ئىملادا: «كېسەگىندەن» دەپ ئېلىنغان.

⑥ 1938 - يىلىدىكى لاتىن يېزىقىدا نەشر قىلىنغان نۇسخىدا: «مەم ۋە مەھەببەت» دەپ ئىككى خىل ئېلىنغان.

(«مەخەبەت» دېگەن شېئىرىدىن).

شاغىرىم! قۇدسىيەتنىڭ بولسىن سېنىڭ كۆڭلىڭدە سىر،

دونىيادان شاغىر ئىكەنلىكىنى يەشمى، دوستىم يەشمى.

بىلىمىدىن قايىسى جىردەن ئاغىلا بۇ قۇدرەتنىڭ،

تىن لەتىق تەنلەر كىيىن، كۆرسەتمەگىل چىس سۈرەتنىڭ.

ھەر ۋاقىت، ھەر جىردە سىن باشقا كىيىملەرگە تۈرىن:

يايۇلەر بول، يا ھازاقچى بىر كىشى تۇتۇشى كۆزدىن كەتتى.

(«...گە — يادىكار» دېگەن شېئىرىدىن).

ياز، نى يازساڭ-دا، سىنىڭ بار يازغانلىقىڭ ئاشىرى، ①

ئاشلىغىڭ ئۇسۇلى-سە، ② بېر، ③ تەيياردەر ئانىڭ غاشىرى. ④

تىك ئۇنۇتسا، بىر زامان گۈزگە كىرەر يالغىز باشنىڭ،

ھېچ بىرەۋ بولماس ياننىڭدا: ئىبىدەشنىڭ ھەم قەردەشنىڭ.

(«تاتار مۇخەررىرى» شېئىرىدىن).

III: ھەزەجى مۇسەممەنى نالىم

مەفائىلون مەفائىلون مەفائىلون مەفائىلون

بۇلتلاپ كۈن، يەشەن يەشەن قاتى كۆك كۆكرەگەننەن سوڭ،

تونىق، شىقىسىز ھاۋا، كۆزنى ئاچالغانلىقى بۇراتقان سوڭ،

ئاچىلدى بىر زامانىنى كۆك يۈزى ئىندى بۇلت كېتى،

كۆڭلىگە شول ۋاقىت بىر تۈرلى رەخەتلىك تولۇپ كېتى.

(«شاتلىق ۋە خەسرەت» دېگەن شېئىرىدىن).

بىر ئاز يولدىزچىلار، ⑤ باردىركى، كۆكۈدەن يۇلدۇز ئىزلىيلەر،

تۆبەنگە كۆزدە سالىمىيلەر، ھامان كۆكۈلەرنى كۆزلىيلەر.

ساتارلار قەلبەفە ئانلار، ئۇزلار دەمدە، خىكىمەتدەن سىنا

ئايلاق ئاستىندا بازىنى كۆرمىيىلەر شۇل خەلدە غەپلەتدەن.

(«يەنە» دېگەن شېئىرىدىن)

① ناشرى-ئەرەبچە نەشرىيات مۇدىرى، كىتاب چىقارغۇچى مەنسىدە.

② ئۇسۇلى - سە - ئۆسكەن بولسا، كۆپەيگەن بولسا مەنسىدە.

③ بېر - بەر مەنسىدە.

④ غاشىر - ئەزەبچە غاشىر - ئۇشۇر ئالغۇچى مەنسىدە.

⑤ يۇلدۇزچىلار - مونتەجسەلەر، ئاسترونوملار مەنسىدە.

نەھايەت، قارنى ئاچقاچ، تۈلكى دوست بىر باقچاغا كىردى،
ئول ئاندا ئۈلگىرىپ جىتكەن يۈزىم جىمىشلەرىن كۆردى.

يۈزىمىلەر كۈنگە قارشى يالتمىرىلار لەغلى ياقۇتداي،
بۇلارغا بەھىلەكەر ئاچ تۈلكىنىڭ كۆزلەرى يانار ئوتداي.
(«تۈلكى ھەم يۈزىم جىمىشى» دېگەن شېئىرىدىن)

توقايىنىڭ باشقا ئىروز بەھرىلىرىدە يازغان شېئىرلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە، لېكىن
بىز بۇلار ئۈستىدە توختالمىدۇق.

ئەمدى شائىرنىڭ لېكسىكىسى ياكى ئۆز ئەسەرلىرىدە ئىشلەتكەن تىلى
ئۈستىدە ئازراق تەھلىل يۈرگۈزىمىز:

ئابدۇللا توقاي ياشىغان دەۋردە بىرلىككە كەلگەن ئىملا يوق ئىدى. باشقا
تۈركىي تىللار دىكىگە ئوخشاش تاتار تىلىدىمۇ چاغاتايچە بىلەن ئوسمانلىچە لەھجىلەر
كۆپ ئۇچرايتتى. چاغاتاي تىلى بىلەن ئوسمانلىچە تىل ئەدەبىي-يازما تىل ئىكەن،
ئەلۋەتتە، جانلىق تىلدىن پەرق قىلىدىغانلىقى شەكسىز، ئۇ چاغلاردا كىتاپ تۈزگەن
مۇئەللىپلەر ۋە باشقا قەلەم ئەھلى يەرلىك شېۋىلەرگە ئانچە بېرىلمەستىن، ئەينى
زاماندا ئومۇملىشىپ قالغان ئورتاق ئەدەبىي تىلنى ئىشلىتەتتى. شۇ نەرسە ئايانكى،
مەيلى چاغاتايچە، مەيلى ئوسمانلىچە بولسۇن، ھەر ئىككى ئەدەبىي تىلدا ئەرەبچە،
پارسچە سۆز-ئىبارىلار ۋە ئاتالغۇلار كۆپ بولغاچقا، ئەدىبلەر ۋە زىيالىلار تەبىقىسى
بۇ سۆز-ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىشتىن خالىي بولالمايتتى، ھەتتا ئەرەبچە-پارسچە
سۆزلەرنى كۆپ ئىشلىتىش ياكى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىش بەزى ھاللاردا ئايرىم
مۇئەللىپلەرنىڭ ئۇسلۇبىغا باغلىق مەسىلە بولۇپ قالاتتى. لېكىن شۇنداق بولسىمۇ
بۇ ئورتاق ئەدەبىي تىلنى باشقا تۈركىي تىلدىكى ساۋاتلىق كىشىلەرمۇ ھەر ھالدا
ئوبدان چۈشىنەتتى.

تەبىئىيىكى، ئابدۇللا توقاي ئۆز دەۋرىنىڭ مەتبۇئات تىلىغا ماسلىشىپ ئەسەر
يازدى. لېكىن ئۇنىڭ دەسلەپكى ئەجدادىيىتىدە ئوسمانلىچە لەھجىلەرنىڭ تەسىرىگە
ئۇچراش ئالامەتلىرى سېزىلەرلىك ھالدا بولسىمۇ، شۇنىڭدەك ئەرەبچە-پارسچە سۆز-
ئىبارىلار بىر قەدەر كۆپ بولسىمۇ، ئەمما 1907-يىلدىن كېيىنكى ئەجدادىيىتىدە
شائىر تىل جەھەتتە زور بۇرۇلۇش ياشىغانلىقىنى بايقايمىز. دېمەك، توقاي تەدرىجىي
رەۋىشتە ئۆزىنىڭ تىل ئۇسلۇبىنى يېڭىلاشقا جۈرئەت قىلىپ، ئۆز ئانا تىلىنىڭ
كۆزەللىكىنى نامايان قىلىشقا تىرىشتى. ھەتتا تاتار تىلىنى مۇكەممەللەشكەن ئەدەبىي
تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى.

تۆۋەندە مىسال كەلتۈرۈلگەن ئىككى پارچە شېئىر 1906-يىلى يېزىلغان

بولۇپ، ئوسمانلىچە لەھجىنىڭ تەسىرىدىن تېخى ئۇزۇل-كېسىل قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن
چاغدا يېزىلغان.

مىللەتى ۋەيران ئېدەن ئىشان ئىكەندىر، بىلمەدىم،
ئول ئىشانلار مىللەتە دۇشمان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

مىللەتى ئىھدام ئېدەن، ئىھدام ئىدەن شۇنلار ئىشىش،
ئانلارى ئىنكار ئېدەن زى شان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

ئانلارى يوق ئىتتىك ئىچۈن چىن كۆڭىلدەن چالشان -
مىللەتى ئەڭلايە چالشان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

ئانلارە قارشى قەلەم تارتانلار ئارىسلان ئىشىش،
ئانلارى تەقدىس ئېدەن تاۋشان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

شۇنلارە قۇللىق ئېدەنلەر، قول ۋىرەن بىچەرلەر -
مىللەتى ئىزلال ئېدەن شايتان ئىكەندىر، بىلمەدىم.

(«مۇرىدلەر قەبرىستانىدەن بىر ئاۋاز» شېئىرىدىن).

بۇ شېئىردا «مىللەتنى» دېگەن سۆز «مىللەتنى» دېيىلىپ، چۈشۈم كېلىش
قوشۇمچىسى «نى» نىڭ ئورنىغا «ى» قوللىنىلغان. «ئانلارنى» دېگەن ئالماش سۆز
«ئانلار» دېيىلگەن. يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى «غا»، «گە» نىڭ ئورنىغا «ە»
قوللىنىلىپ، «مىللەتكە» سۆزى «مىللەتتە»، «ئانلارغا» سۆزى «ئانلارە»، «شۇنلارگە»
سۆزى «شۇنلارە» بولۇپ كەلگەن. بۇنداق كېلىشتە شېئىرنىڭ ۋەزنى تەلپىمۇ بار،
ئەلۋەتتە.

ياردەمچىسى يېقىل «ئەتتەك» نىڭ ئۆتكەن زامان شەكلى «ئەتتەكەن» سۆزى،
«ئېدەن» شەكلىدە كەلگەن. مەسىلەن، «ئەرەبچە ۋەيران» (خاراپ قىلىش)، «ئىھدام»
(يىمىرىش)، «ئىھدام» (يوق قىلىش)، «ئىنكار» (رەت قىلىش)، «تەقدىس» (ئۇلۇغلاش)،
«ئىزلال» (ئازدۇرۇش) سۆزلىرىگە «ئىدەن» (ئەتتەكەن) ياردەمچىسى يېقىلى قوشۇلۇپ،
«ۋەيران قىلغان»، «يىمىرگەن»، «يوق قىلغان»، «رەت قىلغان»، «ئۇلۇغلىغان»،
«ئازدۇرغان» مەنىلىرى ئىپادىلەنگەن. ئۇندىن باشقا «چالشقان» سۆزى «چالشان»
شەكلىدە، «بىرەزگەن» سۆزى «ۋىرەن» شەكلىدە، «تارتقانلار» سۆزى «تارتانلار»
شەكلىدە، «تاۋشقان» سۆزى «تاۋشان» شەكلىدە كەلگەن. بۇنداق ياردەمچىسى يېقىل
تسۆۋەندىكى بىر پارچە شېئىردا ئەرەبچە - پارىسچە سۆز - ئىبارىلار بىر
قەدەر كۆپ:

ئەزىزىسىز شاغىر ئۇلۇڭ، ئافەرىن، بۇشكىن ئالېكساندىرا
بەنىم - دە دەردى شەۋقىم ھەم دىنىمىڭ دەردىڭ - لەيەكساندىرا.

دىنىمىڭ ئەشغارىڭ، بەنچە، ئاغاچ، داش بەنە رەقساندىرا،
ئاغاچ رەقس ئەتمەمەك شاغىر ئولان ئىنسانە نۇقساندىرا.

نېچۈن رەقس ئەتمەسەن، شىغرىڭ مىسالى شەمسى رەخشاندىرا،
نەشاغىردىر ئۇكىم ئەشغار ئاڭا مەۋلادىن ئەھساندىرا.

قەساۋەت كەلىمىيۇر قەلبە: دىنىمىڭ شىغرىڭ مۇنافىھا،
نېچۈك كىم شەمسە قارشى پارلايۇر دۇنيا ۋە مافىھا.

قىرائەت ئەيلەدىم، ئەز بەرلەدىم بەن جۈملە ئاسارىڭ،
كىرىپ گۈلزارىڭ، بەن دە تەناۋىل ئىتتىم ئەسارىڭ.

دىنىمىڭ باقچاڭدا كىزدىم، يۈزدىم ھەم ئەيلەدىم تەيران،
كۆرۈبان ئەندەلبانىمىڭ، تاماشا ئەيلەدىم سەيران.
(«بۇشكىنگە» دېگەن شېئىرىدىن).

بۇ شېئىردا ئىشلىتىلگەن «ئەزىزىسىز» (تەڭداشسىز)، «شەۋقى» (ئىشتىياق،
ئىنتىلىش)، «ئەشغار» (شېئىرلەر)، «رەقس» (ئۇسسۇل)، «رەقسان» (ئۇسسۇل ئويناش)،
«شەمسى رەخشان» (پارلاق قۇياش)، «مەۋلا» (ئاللا، ئىكەم)، «قەساۋەت كەلىمىيۇر»
(كۆڭۈلگە غەشامك قىلمايدۇ)، «مۇنافىھا» (غەشامككە قارىمۇ - قارشى)، «دۇنيا ۋە مافىھا»
(دۇنيا ۋە ئۇنىڭدىكى بارلىق نەرسىلەر)، «قىرائەت ئەيلەمەك» (ئۇنلۇك ئوقۇماق)،
«جۈملە ئاسار» (ھەممە ئەسەرلەر)، «تەناۋىل ئىتتىمەك» (يېمەك، تېتىپ كۆرمەك)،
«ئەسار» (مېۋىلەر)، «تەيران» (ئۇچۇش)، «ئەندەلبان» (بىۋىلۇللار)، «سەيران»
(سەيۋە قىلىش) قاتارلىق سۆز - ئىبارىلار ھازىرقى تاتار ئەدەبىي تىلىدا يوق، ئەلۋەتتە.
دېيىنكى يىللاردا توقاينىڭ ئۆزىمۇ بۇنداق سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ۋاز كەچكەن.
شۇنىڭدەك بۇ شېئىردا يەنە: «بەن» (مەن)، «بەنىم» (مېنىڭ)، «بەنچە» (مېنىڭچە)،
«داش» (تاش)، «ئەتمەمەك» (ئەتمەسەك)، «ئولان» (ئولغان، بولغان) غا ئوخشاش
ئوسمانچە لەھجە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، توقاي
1907 - يىلدىن باشلاپ بۇنداق لەھجىلەرنى ئىشلىتىشتىن قول ئۈزۈپ، ئىمكان
قەدەر ئاممىباپ جانلىق تىلنى قوللىنىشقا تىرىشقان. يەنە شۇ تەرىپىمۇ باركى، توقاي
ئەسەرلىرىدە ئەرەبچە - پارىسچە سۆزلەر كۆپ بولغان بىلەن، شائىر بۇ سۆز - ئىبارىلەردىن

ناھايىتى ئورۇنلۇق پايدىلانغان. ئۇنىڭ تىل جەھەتتىكى يۇقىرى ساھارنى ھەزىم
 سۆزنىڭ شېئىر مەسراھىدا چېمپا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقى ۋە سىملىستىكا جەھەتتىن
 نۇسخا سەزىمىكىدە روشەن كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شائىر ئۆزىنىڭ كۈندىلىك
 تۇرمۇشىدا يالغۇز ئەجدادىيەت بىلەنلا بولۇپ كەتسەن ۋە ئىشنىڭ كۆپ بولۇشىغا
 قارىماستىن، ھەزىم يېڭى چىققان كىتاب-ژۇرناللارنى، ھەر خىل گېزىتلەرنى ۋاقتى-
 ۋاقتىدا كۆرۈپ، شۇ جەرياندا مەتبۇئات سەھىپىلىرىدە ئۇچراتقان ئورۇنسىز ئىشەنچلىك
 ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنى، سىملىستىكىغا زىت قوپال جۈملىلەرنى ھەجۋىي
 خاراكتېردىكى تەقىزىلەر ئارقىلىق تەنقىد قىلىدۇ. مەسىلەن، «يالت-يۇلت» ژۇرنىلىنىڭ
 1913-يىلى مارت سانىدا بېسىلغان «مەتبۇئاتىمىزنىڭ فەسھەت نەمۇنەلەرى»
 سەرلەۋھىلىك فېلېپتونى يۇقىرىدىكى سۆزىمىزنىڭ گۇۋاھى. ئومۇمەن ئېيتقاندا،
 ئابدۇللا توقاي تاتار ئەدەبىي تىلىنىڭ نەپىسلىكىگە، مۇكەممەللىشىشىگە،
 كۈزەل تىل نىۋىتىدە جۇلا چېچىشىغا، لۇغەت فوندىنىڭ بېيىشىغا
 ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىپ، بۇ جەھەتتە مەسلىھەت بۈيۈك تۆھپە قوشتى.
 بۈگۈنكى تاتار ئەدەبىي تىلىنى ئالاقى، ئەپسۇسلىق ئارقىلىق ئەھۋالى كۆرىمىز.
 ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن رۇس تىلشۇناسلىرىنىڭ «تەلىماتى» ۋە تەلىپى بويىچە
 ھازىرقى تاتار تىلچىلىرى ئالماقچان ئۆزلىشىپ خەلق تىلىغا ئايلىنىپ كەتكەن
 ئەرەبچە-پارسچە سۆزلەرنى لۇغەت تەركىبىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، بىر ئىنتايىن
 باي تىلنى كەمبەغەللەشتۈرۈپ، ئاھاڭدار ۋە جۇلدارلىقى يوقالغان خىرە بىر تىلغا
 ئايلاندۇرۇپ قويغان. مەسىلەن، ئىسلاۋىيان يېزىقىدا بېسىلغان توقاي ئەسەرلىرىدىكى
 بەزى سۆزلەرگە بېرىلگەن لۇغەت بۇ گېمىمىزنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. لۇغەتتە: «ئىنسان»
 سۆزىگە «كىشى»، «جاھان» سۆزىگە «دۇنيا»، «ساكان» سۆزىگە «ئورۇن»، «نام»
 سۆزىگە «ئىسىم»، «خەۋق» سۆزىگە «قورقۇش»، «خىسەت» سۆزىگە «سەھەت»،
 «جۈرئەت» سۆزىگە «باتۇرلۇق»، «مەزكۇر» سۆزىگە «ئەسكە ئېلىنغان»، «نۇقتىئىنەزەر»
 سۆزىگە «قاراش نۇقتىسى» «ئەھۋالىغا ئائىت» سۆزىگە «خەلپەلەرنە قارىتىلغان»،
 «ئەۋلاد» سۆزىگە «بالىلار»، «روھ» سۆزىگە «جان» ياكى «كۆڭل»، «ئالى» سۆزىگە
 «بۈيۈك» دەپ كۆلىمىگە مەنە بېرىلگەن. ئاندىن باشقا ئابدۇللا توقاينىڭ يۈز ياشقا
 تولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن چىقىرىلغان بەش توملۇق ئەسەردىكى بەزى شېئىرلەرگە يېڭى
 «تاتار تىلى» تەرجىمىسى قوشۇمچە قىلىنغان. XIX ئەسىردىكى رۇس ئەدەبىي تىلى
 ھازىرقى ۋاقىتتا پۇشكىن ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىپ بېرىش دەرىجىسىدە ئۆزگەرمىگەن
 ئەھۋالدا، XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئابدۇللا توقاي ئىش كۆرگەن تاتار ئەدەبىي تىلى
 يېرىم ئەسىر ئۆتە-ئۆتمەستىن يەنە شۇ تاتار تىلىنىڭ ئۆزى بىلەن تەرجىمە قىلىپ
 بېرىش ھالىغا چۈشۈپ قالغانلىقى كىشىنى ئويلىاندۇرماي قويمايدۇ.

شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (بەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قەسىمى) 1990 - يىلى 3 - سان

ئۇيغۇرلاردىكى سېھىرگەرلىك ئادەتلىرى ھەققىدە

ئوسمان ئىسمائىل

ئىلىم «سېھىرگەرلىك» خەلق ئارىسىدا «سېھىرلەش» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر خىل ئىپادىلىنىش شەكلى، يەنى ئىپتىدائىي دىننىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن بىر گەۋدىگە ئايلىنىشى، رېئاللىشىشى ۋە كونكرېتلەشمىدىن ئىبارەت. دىن - تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. دەسلەپتە ئىنسانلاردا دىن چۈشەنچىسى بولمىغان. يەقەت جەمئىيەت تەرەققىي قىلىپ بەلگىلىك باسقۇچقا كەلگەندە، ئىنسانلار ئابستراكت تەپەككۈر شەكلىگە ئىگە بولغان چاغدىلا، ئاندىن دىن پەيدا بولغان، خۇددى ئېنگېلس ئېيتقانداك: «دىن ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋردە كىشىلەرنىڭ ئۆز تەبىئىتى ۋە ئەتراپىدىكى سىرتقى تەبىئەت ھەققىدىكى خىاتا، ئەڭ ئىپتىدائىي چۈشەنچىلىرىدىن پەيدا بولغان»^①.

ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە پەيدا بولغان دىن «ئىپتىدائىي دىن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىپتىدائىي دىن ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئومۇمىي ئېتىقادى ئىدى، ئۆز ۋاقتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋە كىشىلەرنىڭ بىلىش قابىلىيىتى ئىنتايىن تۆۋەن باسقۇچتا تۇرغان شارائىتتا، ئىنسانلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبىلىرىگە تايىنىپ تەبىئەت كۈچلىرىنى يېڭىپ ھاياتىنى ساقلاپ قالماقچى بولغان. يەنە بىر تەرەپتىن قۇدرەتلىك تەبىئەت كۈچلىرى ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل شەيئى ۋە ھادىسىلەرنى مەسىلەن، بوران، يامغۇر، چېقىن، كۈن، ئاي، يۇلتۇز، تاغ، دېڭىز، دەريا، ھايۋان، ئۆسۈملۈك تۇغۇلۇش، ئۆلۈش قاتارلىقلارنى چۈشەنەلمەي، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر خىل تەبىئەتتىن تاشقىرى بولغان قۇدرەتلىك كۈچىنىڭ

ئىستېمالدىن چىققان ئارخائىزم سۆزلەر لۇغەت تەركىبىدىن چىقىپ كېتىدۇ. يېڭى سۆز ئىبارىلار، زامانىۋى ئاتالغۇلار لۇغەت فوندىغا قوشۇلۇپ، تىلنى بېيىتىدۇ، بۇ نورمال ئەھۋال. لېكىن خەلققە ئۆزلىشىپ كەتكەن، تىلنىڭ بەدىئىيلىكىنى ئاشۇرۇۋاتقان مەنىداش سۆزلەرنى كەسكىن «ئىنقىلاب» قىلىش يولى بىلەن لۇغەت تەركىبىدىن چىقىرىپ تاشلاش شۇ مىللەت تىلىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن چوڭ زىيان.

① «لېۋىۋىڭ فېيىرباخ ۋە نېمىس كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى»، «ماركس - ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما» 4 - توم، 250 بەت، خەلق نەشرىياتى 1972 - يىلى خەنزۇچە نەشرى.

كارامەتتى. ئىنسان بۇنداق كۈچىگە تاقابىل تۇرالمايدۇ دەپ قارىغان. بىر خىل
 يۈشۈرۈن، قورقۇنۇچلۇق روھىي ھالەت ئۇلارنى تۈرلۈك چارە - تەدبىرلەرنى ئىشقا
 سېلىپ تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچنىڭ خەيىر خاھلىقىغا ئېرىشىشكە قىستىغان. مانا
 بۇ خىل تەبىئەت كۈچلىرىنى ئىسلاھ دەپ قاراش ۋە بەلگىلىك شەكىل ئارقىلىق
 ئۇنىڭدىن پايدىلىق تىلەش پائالىيەتلىرى ئىپتىدائىي دىنىنى شەكىللەندۈرگەن.

سېھىرگەرلىككە كەلسەك، ئۇ ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئەنە شۇ خىل مەۋجۇت
 دەپ قارالغان تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل مەۋقەدەس روھلارغا تەسىر
 كۆرسىتىشكە ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا ئۇرۇنۇش مەقسىتىدىكى ھەرىكەت - پائالىيەت
 لىرىدۇر. ئىپتىدائىي كىشىلەر تەبىئەت دۇنياسىدا ۋە كىشىلىك جەمئىيەتتە يۈز
 بېرىدىغان بارلىق بەخت ۋە ئاپەتلىرىنى ياخشىلىق ۋە يامانلىقلارنى، مۇۋەپپەقىيەت
 ۋە مەغلۇبىيەتلىرىنى ھەر خىل روھلارنىڭ كارامىتىدىن بىولىدۇ، دەپ چۈشەنگەن،
 ئۇلار يەنە تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل روھلارنىڭ «سىزلىق تىلى» نى
 بىلگەندىلا، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى، شەرتلىرىنى ئادا قىلغاندىلا ئاندىن
 ئۇلارغا تەسىر كۆرسەتكىلى، تاقابىل تۇرغىلى ۋە ئۇنى كونترول قىلىپ، ئۇلارنىڭ
 ئىنسانلارغا كەلتۈرىدىغان يامانلىقىنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدۇ دەپ
 قارىغان. بۇنداق ئىزدىنىشنىڭ نەتىجىسىدە تىلاۋەت قىلىش، ئەپسۇن ئوقۇش، پال
 ئېچىش، پەزىز تۇتۇش، پېرىخۇنلۇق قىلىش قاتارلىق خىلمۇ - خىل سېھىرگەر -
 لىك پائالىيەتلىرى ۋە ئادەتلىرى مەيدانغا كەلگەن. دېمەك، سېھىرگەرلىك ئىپتىدائىي
 جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ تەبىئەت كۈچلىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنى بويىسۇندۇرۇش
 مەقسىتىدىكى ماھارەت ۋە ئارزۇسىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ قەدىمكى جەمئىيەتنىڭ
 ئۆزىگە خاس دەرىجىدىن تاشقىرى «ئىلىم - پېنى» ئىدى.

سېھىرگەرلىك مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى چاغلاردا خىلمۇ - خىل قىزىقارلىق
 سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى دائىم كولىپكىتىپ يۈسۈندە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ،
 كىشىلەر بۇ خىل پائالىيەتلىرىنى يەككە ھالدا ئۆتكۈزۈشكە ياكى ئىشتايىن ئاز
 ئۆتكۈزۈشكە، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى، كىشىلەرنىڭ تەبىئەتنى تونۇشى ۋە
 بويىسۇندۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ ئۈزلۈكسىز ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ سېھىرگەرلىك پائالىيەت -
 لىرىنىڭ كولىپكىتىپ خاراكىتىرى بارغانسېرى ئاجىزلاشتى ھەمدە مەخسۇس كەسىپى
 سېھىرگەرلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ماھىر شەخسلەر، پېرىخۇن، پالچى - مۇنەججىملەر
 مەيدانغا كەلدى. كىشىلەر «سېھىرنىڭ مەخپىيەتلىكىنى بىلىدىغان بۇ كىشىلەر» نى
 تەبىئەتتىن تاشقىرى روھ (ئىسلاھ) نىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەلچىسى دەپ
 تونۇدى ۋە ئۇلارغا ئىلتىجا قىلدى. كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە (بولۇپمۇ سىنىپىي
 جەمئىيەتكە كەلگەندە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتى سېھىرگەرلىكنىڭ
 ئاساسى بولغان ئىپتىدائىي دىنىنى تەدرىجىي يوقىتىپ تاشلىدى. ئەمما ئۇنىڭ ئورنىغا

يېڭى دىن پەيدا بولدى. ئەگەر ئىپتىدائىي دىننىڭ پەيدا بولۇشى كەشمەركەزىنىڭ تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بېسىمىغا باش ئېگىشىدىن، تەبىئەت كۈچلىرى پەيدا قىلغان قورقۇنۇش ۋە گاڭگىراشلىرىدىن بولغان دېسە، ئۇ ھالدا سىنىپىي جەمئىيەتتىكى دىن سىنىپىي ئېزىلىش ئېلىپ كەلگەن تۈرلۈك جاپا - مۇشەققەت ۋە زىيانكەشلىكلەرنى توغرا تونىيالىماسلىقتىن پەيدا بولغان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىپتىدائىي دىن ھازىرقى زامان دىنلىرىغا ئۆزگەردى، يەنى دىن ئۆزىنىڭ ئىپتىدائىي شەكلىنى يوقىتىپ كۆنىكىرىپ نەرسىمەلەرگە چوقۇنۇشقا ۋە كۆپ خۇدالىقتىن بىر خۇدالىققا تەرىققىي قىلىدى. بۇ جەھەتتە دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ ئۈچ دىن - بۇددا، خرىستىئان ۋە ئىسلام دىنلىرى ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە، بۇدىنلارنىڭ ھەرقايسى ئىپتىدائىي دىن بىلەن ئوخشىمىغان ھالدا دىنىي ئەقىدە ۋە دىنىي قائىدىلەرگە بەلگىلىك ئىچكى قۇرۇلمىغا، ھەتتا دىنىي ئەقىدىلەرنى سىستېمىلىق ھالدا چۈشەندۈرىدىغان مۇقەددەس كىتابلارغا ئىگە بولدى. ئۇلار ئىنتايىن قىممەت قىلىنىش ۋە جاپا - مۇشەققەتلەرگە بەرداشلىق بېرىشنى تەشۋىق قىلىپ كىشىلەرنىڭ بارلىق ئۈمىدلىرىنى خۇداغا ۋە توقۇپ چىقىلغان «جەننەت» كە باغلاتقۇزدى. ئىدىئالىستىك تەقدىرچىلىكنى ئىپتىدائىي دىننىڭ، تەبىئەتكە قارشى ئاكتىپ كۆرەش قىلىشىنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. سىنىپلار ۋە ھازىرقى زامان دىنلىرى پەيدا بولغاندىن كېيىن ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىگە ئايلاندى. ياكى ئەزگۈچى سىنىپلار ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلدى ۋە ياكى ھازىرقى زامان دىنلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ نۇرغۇنلىغان فېئوداللىق، خۇراپاتلىق قاراشلىرىنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋېلىپ خەلق ئىچىدە داۋاملىق تارقىلىپ كەلدى. شۇڭلاشقا، بىز بۈگۈنكى كۈندە كۆرۈۋاتقان سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى ياقىمىلىققا ئىگە: بىر تەرەپتىن ئۇنىڭدا سېھىرگەرلىك ئەنئەنىسى ساقلاپ قېلىنغان، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىپ نۇرغۇن يېڭى مەزمۇنلارغا ئىگە بولغان. ئۇ خاراكتېر جەھەتتىنمۇ دىنىي خۇراپاتلىق بىلەن ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان نەرسىگە ئايلاندى، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى ماھىيىتىنى يوقىتىپ ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا پۇتلىكاشاڭ بولۇپ قالدى.

× × ×

سېھىرگەرلىك بىرخىل ئىنتايىن مۇرەككەپ بولغان ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىسى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەنە شۇ ئىپتىدائىي دەۋر بىزدىن ئىنتايىن يىراقتا قالغاچقا، ئۇنىڭ ئەسلى قىيا - پىتىنى كۆرۈۋېلىشىمىز مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۈگۈنكى كۈندە ئۇيغۇرلارنىڭ

ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىك كۆز قارشى ۋە ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا قەسەبەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن پايدىلانغاندىن باشقا، ئاساسلىقى بۇ خىل ئادەتسىزلىكنىڭ ھازىرقى زاماندىكى ساغىندىلىرىنى ئۆرنەك قىلىشقا مەجبۇرمىز. بۇ ئىز - ساغىندىلار - نىڭ بەزىلىرى ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىن ھازىرغىچە ئەۋلادەۋ - ئەۋلاد كۈچلۈك ئەنئەنە سۈپىتىدە مەۋجۇت داۋام قىلىپ كەلگەن، يەنە بەزىلىرى شاھمان دىنى زەردۇش دىنى، بۇددا دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئىقبىدە - قائىدىلىرى بىلەن ئۆزئارا قويۇق ئارىلىشىپ ئۆزگىچە بىر خىل مىللىي ئىتىقاد شەكىللىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن.

1. تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى: تەبىئەت كۈچلىرى ۋە ئىلاھلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىشلەپچىقىرىشتا مول-ھوسۇل ئېلىش ۋە كىشىلەرنىڭ ئامانلىقىنى تىلەش ئىپتىدائىي سېھىرگەرلىكىنىڭ ئەمەلىي مەقسىتى. تىلاۋەت كىشىلەرنىڭ ئەنە شۇ مەقسەتتىكى گۈزەل ئارزۇ - غايىلىرىنىڭ ئىپادىسى، قەدىمكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىدە غەلبىگە ئېرىشىش ئۈچۈن تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللانغان، قەدىمكى غار رەسىملىرى بۇ خىل سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنى جانلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. داڭلىق ئېتىنوگرافلار ۋە فولكلور - شۇناسلار قەدىمكى ئوڭكۈر سىزىملىرى ۋە تاش ئويما رەسىملەردىكى ھايۋاناتلارنىڭ كۆرۈنۈشلەرنى دائىم سېھىرگەرلىك چۈشەنچىلىرى ئاساسىدا ئىزاھلايدۇ. يەنى ئالىملارنىڭ كۆز قارشى بويىچە ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ بۇ خىل رەسىملەرنى ئىجاد قىلىشى ھەرگىزمۇ ئۇلارنىڭ گۈزەللىكىگە بولغان ھەۋەسلىرى ۋە ئىنتىلىشىشلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈنلا بولغان ئەمەس، بەلكى ئۇلارنىڭ ھايۋاناتلارنى سىزىشى دەل ئۇلارنىڭ ئوۋچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ بىر خىل ئۇسۇل - ۋاسىتىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ ئوۋچىلىق ئەھمىيىتىدە مۇۋاپىقەت قازىنىشىنى مەقسەت قىلغان ① ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ كۆز قارشى بويىچە غار رەسىملىرىدىكى ھايۋاناتلارنىڭ ئوبرازى بىر خىل ئابستىراكت نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇلار ئەمەلىي ھايۋاناتلار بىلەن ئوخشاش ھايۋاناتلارنىڭ شەكلىنى تاشقا چۈشۈرۈۋالغانلىقىنىڭ ئۆزى ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرغانلىق بىلەن باراۋەر، چۈنكى مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھايۋاناتلارنىڭ روھىنى چاقىرىپ كەلگىلى بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن بۇ خىل سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان غايەت زور تاش سۈرەتلەر ئىزچىل تېپىلىپ كەلمەكتە. بۇنداق تاش سۈرەتلەر ئاساسەن تەڭرى تاغ، ئالتاي تېغى، ئالتۇنتاغ ۋە كۇمۇتلۇن تېغى قاتارلىق تاغلىق رايونلارغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىرغىچە نىلقا، قۇرغاس، مۇڭغۇلكۈرە، توققۇز تارا، تىكەس، چۆچەك، دۆربىلجىن، چاغاتۇقاي، تولى، بۆرتالا،

① تاۋلىقەن «فولكلور مەھكىمە بايان» مەركىزىي مىللەتلەر ئىنىستىتۇتى نەشرىياتى، خەنزۇچە 253 - بەتكە قاراڭ.

ئارشاڭ، قۇمۇل، توقسۇن، گۇما، چەرچەن، كورلا، مارالبېشى، چاقماق، خۇتەن، كۇچا، ئارا تۈرۈك قاتارلىق 30 نەچچە ناھىيە ۋە شەھەر ئەتراپىدىن 50 كە يېقىن تاش سۈرەت نۇقتىسى تېپىلدى، بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە چەرچەن ناھىيىسىنىڭ ئالتۇنتاغ رايونى مۆلچەر دەرياسى بويىدىكى قىيا تاشلارغا ئۇيۇلغان سۈرەتلەر دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى، تارىخىنىڭ ئۇزۇنلۇقى ۋە مەزمۇنىنىڭ مۇتلەقى جەھەتتىن كىشىنى ھەيران قالدۇرىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى 3 - 4 مىڭ كىۋادرات مېتىرغا، سانى نەچچە مىڭ پارچىسىگە يېتىدۇ. بۇ سۈرەتلەردە ھەر خىل بەلگىلەر ئىپادە قىلىنغان. ئادەملەر، ھايۋاناتلار، ئوۋچىماق پائالىيەتلىرى ۋە ھەر خىل بەلگىلەر ئىپادە قىلىنغان. ئادەملەرنىڭ سۈرەتلىرى ئىچىدە قۇيرۇقى بار كىشىلەر، سەكرەۋاتقان ۋە پۇت قولىنى كېرىپ تۇرغان كىشىلەر، قاتتىق غەزەپكە كېلىپ ئېتىلىش ئالدىدا تۇرغان كىشىلەر بار. بۇ سۈرەتلەر ئىچىدە ھايۋاناتلارنىڭ سۈرەتلىرى ئەڭ كۆپ بولۇپ ئۇلاردىن تۆگە، ياۋا كالا، قوناز، ئارقار، تاغ تېكىسى، بۆكەن، بىرغا، كىمىك، جەرەن، ئات، يىلپىز قاتارلىقلار كۆرۈنمەكتە ۋە ئوبرازلىق ئويۇلغان. ئۇلار خۇددى تىرىكتەكلا كۆرىنىدۇ. بۇ خىل سۈرەتلەر بولۇپمۇ قۇيرۇقلۇق ئادەملەر قەدىمكى ئىنسانلارنىڭ ھايۋاناتلارنى ئۇۋلاش مەقسىتىدىكى تىلاۋەت سېھىرىگەرلىك پائالىيەتلىرىنى بىۋاسىتە ئىنكاس قىلىپ بېرىدۇ.

كۈچلۈك تەسەۋۋۇر ئىمىزنى قىزغاپ، چوڭقۇر ئۇيلايدۇرۇدىغىنى شۇكى، قىيا تاشلارغا ھەر خىل يېزىققا ئوخشاش بەلگىلەر، ئالغان سۈرەتى، تۆت چاسا، يۇمۇلاق ۋە رومبا شەكىللىك سىزىقچىلار ئويۇلغان، ئالغان سۈرەتلىرى بەزى سۈرەتلەر گۇرۇپپىسىغا بەش - ئالتىدىن، بەزىلىرىگە ئون نەچچىدىن ئۇيۇلغان. بۇنداق ئالغان سۈرەتلىرى ناھايىتى قەدىمكى زاماندىكى بىر خىل بەلگە بولۇپ، ئۇ فرازىيە ۋە ئىسپانىيەدىكى كونا تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت تاش غارلارغا ئويۇلغان سۈرەتلەر ئىچىدە، ئاۋستىرالىيە ۋە شىمالىي ئامېرىكىدىن تېپىلغان قىياتاش سۈرەتلىرى ئىچىدە، جۈملىدىن ئىچكى قىرغىلدىكى چۇغاي تاغلىرىدىكى قىياتاش سۈرەتلىرى ئىچىدەمۇ ئۇچرايدۇ①. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ خىل بەلگىلەر ياخشىماق ۋە يامانلىق ھەققىدە ئالدىن مەلۇمات بېرىدىغان پالچىلىق سېھىرىگەرلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى ياكى قەدىمكى كىشىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ - خىل سىمۋول كۈچىگە قىلغان بىشارەت تىلى، يەنى «يادا تاش» سېھىرىگەرلىكىنىڭ دەسلەپكى نۇسخىلىرى بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئىچىدە بىزنىڭ قارىشىمىزچە بىزگە مەلۇم بولغان سۈرەتلەردىن يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئالتۇنتاغ قەدىمكى قىيا تاش سۈرەتلىرى بۇنىڭدىن 6000 - 8000 يىللار ئىلگىرى مەيدانغا كەلگەن② بۇ ھال بىزگە شۇنى ئۇقتۇ-

① «جامائەت» 2 - قىسىم 659 - بەتكە قاراڭ.

② «دۇمەقتە» «جامائەت» 2 - كىتاب 660 - بەتكە قاراڭ.

رىدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى ئوۋچىلىق بىلەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان ناھايىتى قەدىمكى زاماندىلا كۈچلۈك سېھىرگەرلىك ئېتىقادىغا ئىگە بولغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تاشقا چوقۇنۇش ۋە ئۇنىڭدىن بىرەر نەرسە تىلەش ئادىتى تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنى تېخىمۇ روشەن ئىپادە قىلىپ بېرىدۇ. ئۇلۇغ تىلشۇناس مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنىڭ «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە «يادا تاش سېھىرگەرلىكى» ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «يادا - بىر خىل سېھىرگەرلىك بولۇپ يامغۇر، شامال ۋە باشقىلارنى تىلەش ئۈچۈن مەخسۇس تاشلار ياردىمى بىلەن سېھىر قىلىنىدۇ. بۇ ئادەت ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كەڭ تارقالغان. مەن بۇنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئۇ يەردە بىر يانغىن بولغاندا، يانغىننى ئوچۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلىنغانىدى، خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن يازدا قار ياغدى، كۆز ئالدىدا ئوت ئۆچۈرۈلدى» ① مەھمۇت قەشقەرى تىلغا ئالغان بۇ خىل تىلاۋەت سېھىرگەرلىكى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا ناھايىتى كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇيغۇرلاردا كېيىنچە «يادا تاش» سېھىرگەرلىكى ئاساسىدا ئەل - يۇرت بويىچە «زارا خەتتە» ئۆتكۈزۈپ يامغۇر تىلەش ئادىتى پەيدا بولغان ۋە بۇ خىل ئادەت ئىسلام دىنىنىڭ قويۇق تەسىرىگە ئۇچراپ بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇرلاردا تاش مەبۇدە، ياغاچ مەبۇدە ۋە سىپال مەبۇدە - لەردىن بىرەر نەرسە تەلەپ قىلىش ئادىتىمۇ كەڭ ئومۇملاشقان. شىنجاڭنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدىن بۇ خىل مەبۇدەلەر تېپىلدى. بۈگۈنكى كۈندىكى چەت يېزا - قىشلاق دېھقانلىرىنىڭ بازارغا ماڭغاندا، سودىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن ئىسرىق سېلىش ئادەتلىرىمۇ ئوخشاشلا تىلاۋەت سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرىدۇر. (2) قەستلەش سېھىرگەرلىكى: قەستلەش سېھىرگەرلىكى بەلگىلىك نەرسىلەرگە سېھىرى قىلىش ئارقىلىق رەقىبلىرىدىن ئۆچ ئېلىشقا ئۇرۇنۇش ئادىتىدۇر. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە بۇ خىل سېھىرگەرلىك ئۇسۇلىنىڭ ئۈنۈمىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى كۈچلۈك بولغان. بۇنىڭدا قەست قىلغۇچى ئاۋۋال ئامال قىلىپ رەقىبلىرىنىڭ بىرەر نەرسىنى ئېلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن ئۇنىڭ چېچى، تىرىمى، كىيىمنىڭ پارچىسى، ئۆي تەنەللۇقاتى قاتارلىقلار، ھەتتا بەزى ۋاقىتلاردا رەقىبلىرىنىڭ ئاياغ ئىمى، ئىشۇلىسى، سۈرىتى قاتارلىقلارمۇ ئىشلىتىلىدۇ. ئومۇمەن رەقىبلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان نەرسىلەر ئېلىپ كېلىنىپ ئۇنىڭغا سېھىر قىلىنىدۇ. ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە، بۇ نەرسىلەر، رەقىبىنىڭ روھى ۋە ئەرۋاھىنىڭ بىر قىسمى، بۇ نەرسىلەرنى سېھىر بىلەن بەزىت قىلغاندا ياكى ئۇنى دەسسەپ چەيلىۋەتكەندە، بىر خىل سىزلىق كۈچ پەيدا قىلىپ قارشى تەرەپنى پالاكەت باستۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. چەت يېزا

① بۇ ئابدۇكېرىم راخماننىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى مەقەدە بايان» ناملىق كىتابىنىڭ 487 - بېتىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

قىشلاقلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا بۇ خىل ئادەتنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ تېپىلىدۇ. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى «بىرەر ئادەمنىڭ رەسىمىنى ھاجەتخانىغا تاشلىۋەتسە، شۇ ئادەمنىڭ يۈزىگە داغ چۈشۈپ كېتىدۇ، ياكى ساقايماق كىمەلگە گىرىپتار بولىدۇ»، «بىرەر ئادەمنىڭ دولىسىنى تۇتسا، ئۇ ئادەم قەرزدار بولۇپ قالىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارمۇ ئەنە شۇ خىل قەستلەش سېھىرىگەرلىكىنىڭ ئىپادىسى. كىشىلەر نىڭ ئېلىپ تاشلانغان چاچ ۋە تىرىناقلىرىنى ئېھتىيات بىلەن يىغىۋېلىپ مۇۋاپىق جايغا قويۇپ قويۇشى، ئۇلار دەسسەلە يامان بولىدۇ دەپ قاراشلىرى ئوخشاشلا بەختسىزلىكتىن ساقلىنىش. ئۈچۈندۇر، قەدىمكى ئۇيغۇرلار يەنە «تۈكۈرۈك بەدەندىن تاشلىۋېتىلگەن نەرسە، ئەگەر تۈكۈرۈك قارشى تەرەپنىڭ بەدنىگە ياكى يۈزىگە چۈشسە، نەس باسىدۇ دەپ تونۇغان. بۇ قاراش ھازىرمۇ بەزى جايلاردا مەۋجۇت. ئۇنىڭدىن باشقا «بىرەر كىشىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىغا تېرىق چېچىۋەتسە، شۇ ئۆيىدە ئۇرۇش - ماجرا بولىدۇ»، «تۇزغا سۇ قۇيۇپ يىنچاق بىلەن قوچۇسا، دۈشمەننىڭ يۈرىكى ئاغرىيدۇ» دەيدىغان ئېتىقادلارمۇ قەستلەش سېھىرىگەرلىكىدىن كەلگەن.

3) ھەيدىۋېتىش سېھىرىگەرلىكى: ھەيدىۋېتىش سېھىرىگەرلىكى كىشىلەرنىڭ ئۆز بەدىنىدىكى كېسەللىكلەرنى سېھىرنىڭ كۈچى بىلەن ھەيدىۋېتىشكە ئۇرۇنۇش ئادەتلىرىدۇر. يەنى بىرەر ئادەم مەلۇم كېسەلگە گىرىپتار بولسا، بۇ ئادەمگە «جىمىن - ئالۋاستىنى چاپلىشىۋالغان» دەپ قارىلىپ، تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن بۇ جىمىن - ئالۋاستىنى قوغلىۋەتسە كېچى بولىدۇ. بۇنداق ئۇسۇل ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى قەدىمكى زاماندا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلغان. خەلق ئارىسىدىكى داخان، باخشى، پېرىخۇن دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ھەيدىۋېتىش سېھىرىگەرلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كەسپىي سېھىرىگەرلەردۇر. بىز تۆۋەندە بۇ خىل سېھىرىگەرلىكنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان بىرنەچچە تۈرىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

ياندۇرۇش ئادىتى: بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگەچە كۆزى ئەلەس بولۇپ قالسا، ئەپسۇنلىگەندىن كېيىن بۆرە ئۆلتۈرگەن ئادەمنىڭ پىچىقى بىلەن بالىنىڭ ئەلەس كۆزىدىن باش تەرەپكە ياندۇرىدۇ. بۇنىڭدىكى مەقسەت كۆزگە چاپلاشقان يامان روھنى قوغلاپ كۆزنى ساقايتىشتۇر. تونۇشتۇرۇش: بالاغەتكە يەتمىگەن بالىلار تۇيۇقسىز ئورۇقلاپ ئاۋاق بولۇپ قالسا، «تونۇشتۇرۇش سېھىرى» ئىشلىتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئاۋۋال يەتتە تۈگمەنگە بېرىپ ئۇنىڭ تۈزىنىنى ئېلىپ كېلىدۇ. سېھىرىگەر بۇ تۈزىنىنى ئاۋاق بالىنىڭ بەدىنىگە ھەر چارشەنبە كۈنى بىر قېتىمدىن جەمئىي يەتتە نۆۋەت سۈرتىدۇ ۋە ئەپسۇن ئوقۇيدۇ. بەزىدە ئەشۇ تۈزىنى بىلەن خېمىر ئېتىپ نېپىز يايىدۇ، ئاندىن ئۇنى ئاۋاقنىڭ پۈتۈن بەدىنىگە چاپلايدۇ، بۇ يەتتە قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئاۋاق ئېشى: بۇ خىل ئۇسۇلمۇ ئاۋاق بولۇپ قالغان بالىلارنى داۋالاشتا

قوللىنىدىدۇ. ئۇنىڭدا بىرلا قېتىم توي قىلغان يەتتە ئائىلىدىن ئون سوراپ ئۇنىڭ بىلەن چامغۇر ۋە تۈزدىن باشقا نەرسە ئارىلاشتۇرماي، سۇيىقلاش ئېتىدۇ، ئاندىن ھېلىقى ئاۋاق بالىنى سۇيىقلاشنىڭ ھوردا ھورلاندىرىدۇ ۋە ئاشتىن بىر قاچا ئىچكۈزىدۇ. قالغان ئاشنى يېڭى تاۋاققا ئېلىپ يېڭى قوشۇق سېلىپ يولىنىڭ دوقمۇشىغا قويۇپ قۇيىدۇ. بۇ ئاش بىرەر ھايۋان تەرىپىدىن ئىسچىلەپ ئاۋاققا چاپلاشقان جىنىمۇ شۇنىڭ بىلەن كېتىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

چاچراتقا سېلىش: تۇيۇقسىز يۈز - كۆزى يارا قاپلاپ كەتسە، چاچراتقا سېلىنىدۇ. بۇنىڭدا، يانگاتەك خېسىرنى ئەيلەپ قۇقاس ئوتقا كۆمىدۇ، سېھىرگەر داخان ئۇچاققا ئەپسۇن ئوقۇپ ئولتۇرۇدۇ، بىر ئازدىن كېيىن ھېلىقى خېمىر «يوڭ» قىلىپ ئېتىلىپ تەرەپ - تەرەپكە چېچىلىدۇ. بۇ خىل «چاچراتقۇ» نىڭ كىيارامىتى بىلەن يارا ساقىيىدۇ دەپ قارىلىدۇ.

ئاشلاش: بۇ قۇرساق ئاغرىقىنى ساقايتىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان سېھىرگەرلىك ئادىتىدۇر. بۇنىڭدا ئاشلامغۇچى چاۋا - چاتىقال، نان، كېسەك، كۈل قاتارلىقلانى قۇرسىقى ئاغرىغان كىشىنىڭ قۇرساقلىرىغا بېسىپ تۇرۇپ «چىقساڭ چىقىتىڭ، چىقىمىساڭ بورا يۆگەپ ئوت قويۇپ بېرىمەن. سۇق كۆچ!» دەپ جىنغا خىتاپ قىلىدۇ.

پېرىخۇنلۇق: پېرىخۇنلۇقمۇ خاراكتېر جەھەتتىن ھەيدىۋېتىش سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرى. پېرىخۇنلۇق مۇزىكا، ئۇسسۇل ۋە ئەپسۇننى بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بارىدىغان جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاش پائالىيىتى بولۇپ، ئۇ ئەڭ ئىپتىدائىي دەۋىرلەردىلا مەيدانغا كېلىشكە باشلاپ بۈگۈنكى زامانغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن. پېرىخۇنلۇقنىڭ ئادەتتىكى قائىدىسى مۇنداق: بىر تۈگۈلكۈك ئۆيگە تۇغ باغلايدۇ. كېسەل شۇ تۇغنى مەھكەم قۇتۇپ تۇرىدۇ، ئاندىن باخشىلار داپ چالىدۇ، ئۇلاردىن بىرى باش پېرىخۇن بولۇپ، ئۇ قولدا يامان روھنى قوغلايدىغان تاياقنى تۇتقان ھالدا ئەپسۇننى باشلايدۇ. ئارقىدىن مەخسۇس ئاھاڭغا سېلىنغان بىر مۇزىجات كولاپكىتىپ ھالدا دايقا تەڭكەش قىلىنىپ ئوقۇلىدۇ ۋە كېسەلنى تۇغ ئەتراپىدا ساھما سېلىپ چۆگمەشكە دەۋەت قىلىدۇ. باش پېرىخۇنمۇ كېسەل كىشىنى ھەيدەپ بىلەنە ساھاناغا چۈشىدۇ، باخشىلارنىڭ جەرىسى بارغانسېرى يۇقىرى دۇلقۇنغا كۆتۈرۈلۈپ كېسەل كىشى ھالىزلىنىپ ھۇشىدىن كېتىدۇ. بۇ خىل ھۇشىدىن كېتىش كېسەل كىشىگە چاپلاشقان جىن - شەيتانلارنى يەڭگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ قارىلىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا ھەيدىۋېتىش سېھىرگەرلىكىنىڭ يەنە «ئوتلاش» «كەتسەن بېسىش»، «قان قىلىش» قاتارلىق تۈرلىرىمۇ بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى جىن - ئالۋاستىلارنى قوغلاپ، كېسەلنى ساقايتىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

(4) ئەپسۇن ۋە تىل تۆمار سېھىرگەرلىكى: ئىپتىدائىي كىشىلەر ئۆز تىلىنىڭ

كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئاجايىپ رولىدىن ھەيران قىلىپ ئۇنىڭغا چوقۇنغان. بۇ خىل چوقۇنۇش ئەڭ يۇقىرى دەرىجىگە كۆتۈرۈلگەندە، ئەپسۇن سېھىرگەرلىكى ھەيدانغا كەلگەن، ئەپسۇن ئاغزاكى تىل، بىراق بۇ تىل كۈندىلىك ئىجتىمائىي ئالاقە قورالى بولۇشتىن ئاللىقاچان قالغان. ئۇ مەخسۇس سېھىرگەرلىكتە قوللىنىلىدىغان تىلغا ئايلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ تىل قەدىمكى زاماندا تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىسلىمۇ - خىل روللارنى كونترول قىلالايدىغان ئىقتىدارغا ئىگە دەپ تونۇلغان. ئىپتىدائىي كىشىلەرگە نەسبەتەن ئېيتقاندا، ئەپسۇن تىلىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى چەكسىز دۇر. شۇڭا، يېرىمخۇنلارنىڭ ھەممىسى ئۇنى ئۆگىتىپ ئۆز سېھىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرماقچى بولىدۇ. ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىنىڭ قوللىنىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ، ئۇ سېھىرگەرلىكىنىڭ باشقا شەكىللىرى بىلەنمۇ ئىنتايىن زىچ باغلىنىشقا ئىگە. كىشىلەر ھەر خىل مەقسەتتە ئېلىپ بارغان سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىنىڭ ئۈنۈمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۆپىنچە ئەپسۇن تىلىدىن پايدىلانغان. مەسىلەن: قەدىمكى ئوۋچىلارغا غەلبە قازىنىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان تىلاۋەتتە، يامغۇر تىلەشتە، سەپىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى تىلەشتە ھەتتا بىرەر كىشىنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلىشلاردا ئەپسۇن تىلىنى قوللانغان. قەستلەش سېھىرگەرلىكىنىڭ نۇرغۇن شەكىللىرىمۇ ئوخشاشلا ئەپسۇن تىلى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان، ئۇلار قارشى تەرەپنىڭ بىرەر نەرسىنى ئېلىپ كېلىپ ئۇنىڭغا ئەپسۇن ئوقۇپ قەست قىلغان ياكى بىرەر يېمەكلىككە ئەپسۇن ئوقۇپ قارشى تەرەپكە يىگۈزۈپ ئۇنى پالاكەت باستۇرماقچى بولغان، بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ھەيدىۋېتىش سېھىرگەرلىكىنىڭ بىرە ئويناش، ياندىرۇق ئوقۇش، ئاشلاش، ئوتلاش، چاچراتقۇ سېلىش، كەتمەن بېسىش، قان قىلىش قاتارلىق شەكىللىرىنىڭ ھەممىسىدە ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىدىن پايدىلىنىدۇ. جەمئىيەت يۈكسەك مەدەنىيەت دەۋرىگە قەدەم قويغان بۈگۈنكى كۈندە، ھېچكىممۇ ئەپسۇن تىلىنىڭ يۇقىرىقىدەك سېھىر كۈچىگە ئىشەنمەيدۇ. لېكىن تۇرمۇشتا ئەنئەنىۋى قاراشلار يەنىلا ئۆز رولىنى يوقاتقىنى يوق، ئۇ شەكىل جەھەتتىن ئۆزگىرىش ياساپ يەنىلا خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن، بۈگۈنكى كۈندىكى بارلىق دەبدەبىلىك سۆزلەر، قاغاش، تىل خەت ۋە قەسەمىلەر كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئەنە شۇ ئىپتىدائىي ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ تىلغا چوقۇنۇشنىڭ داۋامى.

تىل تۇمارمۇ ئەپسۇن سېھىرگەرلىكىنىڭ بىر تۈرىدۇر. ئەسلىدە قەدىمكى تىل تۇمارلاردىكى خەتلەرنى ئادەتتە يېرىمخۇنلار ئىلاھقا ۋاكالەتەن يازغان، شۇڭا قەدىمكى كىشىلەر ئۇنىڭغا چوڭقۇر ئىشەنگەن، ئۇنى يېنىدا ساقلىسا ھەر خىل بالا - قازادىن ساقلانغىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. تىل تۇماردىكى خەتلەر قارىسا ئوقۇغىلى بولىدىغان خەتتەك قىلىنمۇ ئەمەلىيەتتە ئوقۇغىلى بولمايدىغان يېزىقتىن ئىبارەت ئىدى.

كېيىنچە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن بارا - بارا تىل تۇمارغا قۇرئان ئايەتلىرى يېزىلىدىغان بولغان. (5) پالچىلىق سېھىرگەرلىكى؛ پالچىلىق، سېھىرگەرلىك پائالىيىتىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ياخشىلىق ۋە يامانلىق، بالا - قازا ۋە ئامەت كۆز قارىشى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ سەۋەب - نەتىجىلىك مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى بىلىمدۇر. ئۆز ۋاقتىدىكى كىشىلەر تەبىئەتنىڭ قانۇنلىرىنى تولۇق ئىگىلەپ كېتەلمىگەن، بىلىش قابىلىيىتىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن بولغان شارائىت ئاستىدا ياخشىلىق ۋە يامانلىق، بالا قازا ۋە ئامەتنىڭ سىرى ۋە بىشارىتى ھەققىدە ئىزدەنگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار پالچىلىق ئۇسۇلىنى تېپىپ چىققان ۋە ئۇنى كىشىلەر ھەرىكىتىنىڭ مىزانى قىلغان، پالچىلىقنىڭ دائىرىسى ئىنتايىن كەڭ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىشىلەپ چىقىرىش ھاياتى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگە تىگىپ كىرگەن، پالچىلىقنىڭ ئۇسۇللىرىمۇ ھەر خىل - ھەر يانغا بولىدۇ، لېكىن پال مەيلى قانداق ئۇسۇل بىلەن سېلىنىمىسۇن، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىپ ئۇنىڭدىن ئالدىن بىشارەت بېرىدۇ، قەدىمكى كىشىلەر ھەممە ئىشقا تېرىقچىلىق، ئوۋچىلىق، ئۇرۇش، ھاۋارايى، سەپەرگە چىقىش ۋە باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە پالچىلارغا پال سالغۇزاتتى. ئەگەر پال ئوڭۇشلۇق بولۇپ چىقىمسا، بۇ ئىشلارنى ۋاقىتنىچە قىلىشقا بولمايتتى.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پالچىلىق ئىنتايىن كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ھەتتا خان ئوردىلىرىدىمۇ مەخسۇس پالچىلىق مەھكىمىلىرى تەسىس قىلىنغان، پالچىلار خان پادىشاھلارنىڭ مەسلىھەتچىسى سۈپىتىدە يۇقىرى مەرتىۋىگە ئىگە بولغان. پالچىلىق پال ئېچىش ۋە چۈشكە تەبىر بېرىش دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈنىدۇ. چۈشكە تەبىر بېرىش ئاددىمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدە ناھايىتى قەدىمكى تارىخقا ئىگە، بۇ خىل ئادەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىلەن مۇزىيەتچىلەر مەيدانغا كەلگەن، شۇنداقلا مەخسۇس كىتابلار يېزىلغان. مىلادى IX ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇر ئوزخۇن يېزىقىدا يېزىلغان «ئىرىق پۈتۈك» ئەنە شۇنداق ئەسەرلەرنىڭ بىرى. بۇ خىلدىكى ئەسەرلەر مۇنەججىملەرنىڭ دەستۇرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.

(6) پەرھىز تۇتۇش سېھىرگەرلىكى: پەرھىز تۇتۇش ناھايىتى قەدىمكى دەۋر - لەردىلا مەيدانغا كەلگەن سېھىرگەرلىكنىڭ بىر تۈرىدۇر. ئىپتىدائىي ئىنسانلار مەلۇم بالا - قازا ۋە بەختسىزلىكلەرگە ئۇچراشتىكى سەۋەبلەرنى بىلمەلمىگەن. ئۇلار بىز تەبىئەت دۇنياسىدىكى ھەر خىل مەۋجۇداتلارنى رەنجىتىپ قويغاچقا، بىزنىڭ مەلۇم ھەرىكىتىمىز ۋە گەپ - سۆزىمىز ئۇلارغا ياقىمىغاچقا، تەبىئەت كۈچلىرى بىز - دىن ئۆچ ئالىدۇ، دەپ قارىغان؛ شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىگە چەك قويغان ۋە ئۇنى كونترول قىلغان، بۇ ئارقىلىق ھەر خىل بەختسىزلىكلەرنىڭ

ئالدىنى ئالماقچى بولغان. ئىنسانلارنىڭ مانا شۇنداق تەبىئەت مەۋجۇداتلىرىنى رەنجىتىپ سەلىم ۋە ئۇلارنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسلىق مەقسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ بەزى ھەرىكەتلىرىنى مەنسىمى قىلىش ئادىتى پەرھىز تۇتۇش دەپ ئاتىلىدۇ. پەرھىز تۇتۇش سېھىرگەرلىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ ئومۇملاشقان بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇنىڭ نۇرغۇنلىغان ئىپادىلىرىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مەسىلەن: «كىيىمنى تەتۈر كىيسە ئىش تەتۈرگە قاراپ ماڭىدۇ» (ئىش ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ)، «بالىلارنىڭ بېشىدىن سۆيۈرگىنى ئارتىلدۇرسا، بۇ بالا پاكىز بولۇپ قالىدۇ»، «ئەتەتەڭگىنى گازىر چاقسا، ئۇششاق - چۈشەك گەپكە ئارىلىشىپ قالىدۇ»، «قازاننىڭ قارىسىدىن ئارتىلسا، قارا گەپ يۇقۇپ قالىدۇ»، «ئۆيىنىڭ ئەخلىتى بىلەن كۈلنى بىرگە ئالسا، شۇ ئۆيدە توي بولغان كۈنى ئۆلۈمۈ بولىدۇ»، «ئۆيىنىڭ ئەخلىتى ئۆيدە تۇرۇپ قالسا، شۇ ئۆيدە مېيىت نەچچە كۈن ساقلىنىپ قالىدۇ»، «چوكا چالسا، ئۇرۇش - ماجرا بولىدۇ»، «تولخاقنى يات ئادەم بىلىپ قالسا، بالا سالامەت تۇغۇلمايدۇ»، «ئاياللار چىچىنى قۇرۇق تارىسا، قۇرۇق سۆز، قۇرۇق تۆھمەتكە قالىدۇ»، «بالىلار دۈم يېتىپ يىغىلسا، ئاتا - ئانىسى ۋاپات بولىدۇ»، «قايچىدا تىرناق ئالسا، بالا كۆرمەيدۇ»، «چايىنى سورۇپ قويسا شۇ ئۆيگە كەلگەن ئەلچى قايتىپ كېتىدۇ»، «بالىلار توپىنى سورۇپ ئوينىسا، ئانىسى بىلەن دادىسى ئاجرىشىپ كېتىدۇ»..... دېگەنگە ئوخشاش ئادەت قاراشلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئىنسانلارنىڭ بەلگىلىمى ھەرىكەتلىرى چەكلەنگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق مەلۇم سىرلىق كۈچكە تەسىر كۆرسىتىپ بالا - قازادىن ساقلىنىشى مەقسەت قىلىنىدۇ.

(7) بىشارەت سېھىرگەرلىكى: قەدىمكى ئۇيغۇرلار تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ-خىل مەۋجۇداتلار ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا يۈز بېرىدىغان بىرەر ئەھۋالدىن ئالدىن بىشارەت بېرەلەيدۇ دەپ قارىغان. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق مەۋجۇداتلار ئۆسۈملۈك بولۇشىمۇ مۇمكىن، ھايۋانات بولۇشىمۇ مۇمكىن، مېنىرال بولۇشىمۇ مۇمكىن، شۇنداقلا كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش قۇرالىمى بولۇشىمۇ مۇمكىن، مەيلى قانداق نەرسە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ نورمال بولمىغان تەسادىپىي ھادىسىلىرى ۋە كۆرۈنۈشلىرى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرىدىن ئالدىن مەلۇمات بېرەلەيدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ تۇرمۇشىدا بۇندىن كېيىن يۈز بېرىدىغان ئەھۋاللارنى ئالدىن بىلىۋېلىش ئۈچۈن تەبىئەت دۇنياسىدىكى نورمالسىزلىقلارغا دىققەت قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەلگىلىمە مەنەلەرنى بېرىشكەن ياكى كېيىنكى ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبىنى ئەنئەنىۋىي نورمالسىزلىقلاردىن ئىزدىگەن، شۇنداق قىلىپ خىلمۇ خىل بىشارەت كۆز قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرى مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن: «سۆڭەك گۈلى ئاق ئېچىلسا، شۇ ئۆيىدىكى بىرەر ئادەم ۋاپات بولىدۇ»، «چايىنىڭ شامىسى تىك بولۇپ قالسا، ئۆيگە مېھمان كېلىدۇ»،

ئوخشىتىش توغرىسىدا ئەزدىنىش

ئارسلان ئابدۇللا

(1)

تىنىملىق ۋاسىتىلەرنىڭ مۇھىم تەركىبى بولغان ئوخشىتىش ئۇزۇن مۇددەتلىك تىل سەنئىتى ئەمەلىيىتىدىن يەكۈنلەنگەن، مۇئەييەن قۇرۇلمىغا ۋە ئوبىيېكتىپ، پىسخىك ھەم ئېستېتىك ئاساسقا ئىگە بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاسىتىلىرىدىن بىرى بولۇپ، نۇتۇقنىڭ تىنىملىق ئۈنۈمىنى، ئېستېتىك قىممىتىنى ۋە كىشىلەرنىڭ بەدىئىي ئىپادىلەش داھارىتىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئاكتىپ خىزمەت قىلىدۇ. شۇڭا، ئوخشىتىشنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە تۈرلىرىنى پۇختا ئىگىلەش شۆبەسىزكى، ئىپادىلەشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈنۈمىگە ئېرىشىشنىڭ مۇھىم شەرتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ.

«قاغا جۈپ قاقلىدىسا، يىراقتىكى تۇغقانلاردىن خۇش - خەۋەر كېلىدۇ، تاق قاقلىدىسا، شۇم خەۋەر كېلىدۇ»، «دۇقۇش قىچقارغان جاي ۋەيران بولۇپ كېتىدۇ»..... دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارنىڭ ھەممىسىدە بىرەر ئىشتىن ئالدىن بىشارەت بېرىلگەن. يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇرلار ئىچىدە كەڭ تارقىلىپ ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن سېھىرگەرلىك ئادەتلىرىنى بىرنەچچە تۈرگە بۆلۈپ تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. بىراق، ئۇ ھەممە سېھىرگەرلىك كۆز قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كېتەلمەيدۇ، ئەلۋەتتە، چۈنكى، سېھىرگەرلىك شەكىللىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدە مەيدانغا كېلىشى دەۋرى ناھايىتى قەدىمكى زامانلارغا مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى مۇشۇ خەلق تۇرمۇشىنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە چوڭقۇر سېڭىپ كەتكەن. سېھىرگەرلىك قاراشلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقادى، پىسخولوگىيىسى، دىنى، تۇرمۇش شەكىللىرى، ھەر خىل ئۆرپ - ئادەتلىرى، ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىنى رۇشەن گەۋدىلەندۈرەلەيدۇ. بىز خەلق ئىچىدە ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد، داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ خىل ئادەتلىرىنى داۋاملىق توپلىشىمىز ھەمدە ئۇنى فولكلور، ئېتنوگرافىيە ۋە ئېغىز ئەدەبىياتى نۇقتىسىدىن ئۆز لۈكسىز چوڭقۇر تەتقىق قىلىشىمىز كېرەك.

ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان، لېكىن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشلىقى بار بولغان شەيئىلەرنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى تېخىمۇ كۆزگىرىپ، ئوبرازلىق قىلىپ چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان سىتېلىستىك ۋاسىتە ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشىتىشلارغا نىسبەتەن تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ۋە ئۇلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ئۈچۈن، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرى ئۈستىدە ئازراق تەھلىل يۈرگۈزۈمىز. بىرىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە بىر - بىرىگە ئوخشىتىلغان ئوبيېكتلارنىڭ ھەممىسى «شەيئى» دېگەن بۇ ئومۇملاشتۇرغۇچى نام بىلەن ئاتالغان. ئەمەلىيەتتە، مەيلى ئوخشالغۇچى بولسۇن، ياكى ئوخشىغۇچى بولسۇن، پەقەت «شەيئى» نىلا ئەمەس، شەيئىلەرنىڭ تۈرلۈك بەلگە - خۇسۇسىيەتلىرى ھەم ھەرىكەت - ھالەتلىرىنىمۇ كۆرسىتىدۇ، مەسىلەن:

«يورۇشقا باشلىغان دەشتى - چۆلدە ئات چاپتۇرۇپ يۈرگەن ئادەملەر كۆرۈندى. قارارگاھ خۇددى ھەرە ئۇۋىسى چۇۋۇۋېتىلگەندەك پاتىپاراق بولۇپ كەتتى.»
(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)
مانا بۇ مىسالدا ئوخشالغۇچى - «قارارگاھ» قا ئوخشىتىلغىنى «ھەرە ئۇۋىسى» دىن ئىبارەت شەيئىنىڭ ئۆزى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھەرىكەت بەلگىسىدۇر. ئىككىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە، شەيئىلەرنىڭ بىرى ئارقىلىق يەنە بىرى چۈشەندۈرۈلۈشى، يەنى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ بولۇشى تەكىتلىنىدۇ. لېكىن، ئىپادە ئىپتىخاچىغا قاراپ، بەزىدە ئوخشىتىشلارنىڭ مەلۇم تەركىبى قىسقارتىلىپ، شەكىلدە ئۆزگىرىش بولىدۇ، مەسىلەن:

بۇ پور دەرەخ ئۆرۈلۈپ چۈشسە، شاھ مەخسۇت ۋاڭنىڭمۇ تومۇرى چوقۇم ئۈزۈلىدۇ.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)
بۇ مىسالدا ئوخشالغۇچى شەيئى - «مانجۇ خانى» قىسقارتىلىپ، پەقەت ئوخشىغۇچى شەيئى - «پور دەرەخ» ئىپادىلەنگەن ۋە بۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن ئوخشىتىش شەكلى ھاسىل بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ قىسقارتىلىشىدا ئالاھىدە ھادىسىمۇ ناھايىتى ئاز ساندا كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

قەلەندەر گەرچە مەدرىسىنى تەرك تەتكەن بولسىمۇ، كۆڭلىدە ھىجرىزى ئۇلۇغبەگ ھەزرەتلىرىگە ھېچقانداق يامانلىق ساقلىمىغانىدى. ئەكسىچە، ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر قېتىدا ھامان دولقۇنلاپ تۇراتتى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)
بۇ مىسالدا ئوخشىغۇچى شەيئى - «دەريا» ياكى «دېڭىز» قىسقارتىلغان. بۇ ئوخشىتىشنىڭ تولۇق شەكلى - «ئۇنىڭغا بولغان مۇھەببىتى يۈرىكىنىڭ چوڭقۇر

قېتىدا ھامان دەريادەك (دېڭىزدەك) دولقۇنلىنىپ تۇراتتى» دېگەنلەردىن ئىبارەت. دېمەك، قىسقارتىلغان ئوخشىغۇچى شەيئىلەرنى كونتىپكىمىتىنىڭ ياردىمى بىلەن تولۇقلاپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ. بىراق، بۇنداق قىلىش ھاجەتسىز. چۈنكى كىتاب خانىلار ئوخشىغۇچى شەيئىلەرنىڭ ھەرىكىتى ھالىتىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر ئارقىلىق قىسقارتىلغان شەيئىلەرنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىۋالىدۇ.

ئۈچىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ ماھىيىتى ئوخشىماسلىقى تەكىتلىنىدۇ. چۈنكى، ئوخشىتىش بىر شەيئى ئارقىلىق باشقا بىر شەيئىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ۋاسىتە بولغاچقا، ئۆزئارا ئوخشىتىلغان شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتى ئوخشىمىغاندا، ئوي-پىكىرتېخىمۇ كۆزگە كۆرۈنمەي كەتسەمۇ، گەۋدىلىك ئىپادىلەنمىدۇ. بەزىلەر ئەينى بىر تۈرگە تەۋە شەيئىلەرنىڭ ھەممىسىنى ماھىيىتى ئوخشاش شەيئىلەر دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، شەيئىلەرنى كۆزىتىشتىكى تۇرغۇ-نۇقتىلارنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك، ئەينى بىر تۈرگە تەۋە ئىككى خىل شەيئى ئوتتۇرىسىدا بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ماھىيەتلىك بەلگىلەر بايقىلىدۇ. شۇڭا، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئەينى بىر تۈرگە تەئەللۇق بولىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ماھىيەتلىك خۇسۇسىيەتلىرى بولسىلا، ئوخشىتىشلاردا ئۇلارنى ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر دەپ قاراشقا بولىدۇ. ئالايۇق، «ئادەم» گە نىسبەتەن ئېيتىلغاندا، ئىجتىمائىي ئورنى، كەسپى، مىللىتى جىنسىسى، يېشى ۋە مەجەز - خۇلقىنىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبلىك، ئۇلاردا بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەر شەكىللىنىدۇ. مۇشۇ ئالاھىدىلىكلەر ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىك پەرقلىرى ھېسابلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر دەپ قارىلىشىغا ئاساس بولىدۇ. شۇڭا، نۇرغۇنلىغان ئوخشىتىشلاردا ئەنە شۇنداق شەيئىلەر ئۆزئارا ئوخشىتىلغان. مەسىلەن:

(1) تۇرغۇنجان مەھەللىدىكى ياشلار ئىچىدە ھەممىدىن كىچىكى بولسىمۇ، بىلىملىك، ئەدەبلىك، قىزلاردا كىلا يۈزى تۆۋەن ئىدى.

(«باھار غۇنچىلىرى»)

(2) بۇ مەھەللىدىكى ئادەملەرچۇ، خۇددى بالىلاردا كىلا ئاق كۆڭۈل، ساددا.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

1 - مەسىلەلدىكى ئوخشالغۇچى - «تۇرغۇنجان» بىلەن ئوخشىغۇچى - «قىزلار»؛

2 - مەسىلەلدىكى ئوخشالغۇچى - «ئادەملەر» بىلەن ئوخشىغۇچى - «بالىلار» ماھىيەت جەھەتتىن پەرقلىنىدىغان شەيئىلەر دەپ قارىلىدۇ.

تۆتىنچى، ئوخشىتىشنىڭ تەبىرىدە، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىقنىڭ بولۇشى تەكىتلىنىدۇ؛ چۈنكى، ئوخشاشلىق ئوخشىتىشنىڭ جېنى بولۇپ، ئۇ بولمىسا، ئوخشىتىش شەكىللەنمەيدۇ. ئەمدى، بۇ يەردە تەكىتلىنىدىغان

مەسىلەرنىڭ بىرى ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق قانچىلىك دەرىجىدە بولۇشى كېرەك دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. چۈنكى، ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مەلۇم بىرلا تەرەپتىن ئوخشىشى، بىرقانچە جەھەتتىن ئوخشاپ قالماستىكى كېرەك دېگەن كۆز قاراشلارمۇ مەۋجۇت. ئەمەلىيەتتە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ بىر تەرەپى جەھەتتىن تەڭلا ئوخشاپ قېلىشى ۋە ئوخشىتىلىشى خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

— «بېچ بولمىسا، مۇپتى ئاخۇنۇم بىلەن پاششاپ بېگىم بىزنىڭ ئۆيدە قونغاي،— دېدى پۇت — قوللىرى ياچىۋەگىنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئۇزۇن كەلگەن سۆۋرە ھاجى. (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوخشالغۇچى — «سۆۋرە ھاجىنىڭ پۇت — قوللىرى» بىلەن ئوخشىغۇچى — «ياچىۋەگىنىڭ پۇت — قوللىرى» ئىنچىكىلىكتىلا ئەمەس، ئۇزۇنلۇقتىمۇ ئوخشاپ قالغاچقا، تەسۋىرنىڭ دەل بولۇشى ۋە كىتابخانلارنىڭ چۈشىنىشىگە ئاسان بولۇشى ئۈچۈن، ئاپتور بۇ نۇقتىلارنى تولۇق ئىپادىلىگەن.

بۇ يەردە تەكىتلىنىدىغان يەنە بىر مەسىلە ئوخشاشلىق شەكلىن ئوخشاشلىق ۋە مەزمۇنەن ئوخشاشلىق دەپ ئىككى خىل بولغاچقا، ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ھەم شەكلىن، ھەم مەزمۇنەن ئوخشىشى كېرەكمۇ ياكى يا شەكلىن، يا مەزمۇنەن ئوخشىشىمۇ بولۇۋېرەمدۇ دېگەن مەسىلىدىن ئىبارەت. چۈنكى، بەزى يولداشلار «ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ھەم شەكلىن، ھەم مەزمۇنەن ئوخشىشى كېرەك، پەقەت مەزمۇنەن ئوخشاشسا، تاشقى ئاساس كەم بولۇپ قالىدۇ — دە، ئوخشىتىش ئوبرازلىق، تەسۋىرلىك بولماي قالىدۇ؛ ئەكسىچە، پەقەت شەكلىن ئوخشاشسا، نۇتۇق ئوبرازلىق تۇس ئالسىمۇ، ئۇنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى بولمايدۇ»^① دەپ قارايدۇ. بىزنىڭچە، بۇنداق قاراش ئىنچىكە مەۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، شەيئىلەر مەيلى شەكلىن ياكى مەزمۇنەن ئوخشىتىلسۇن، بىرى ئارقىلىق يەنە بىرىنى تېخىمۇ كونكرېت، تېخىمۇ ئوبرازلىق ئىپادىلەش مەقسىتىگە يېتەلسىلا، بۇ ئوخشىتىش ياخشى ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ، دەل شۇنداق بولغىنى ئۈچۈن، ئوخشىتىشلارنىڭ ھۇتلىق كۆپىنچىسىدە ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى يا شەكلىن، يا مەزمۇنەن ئوخشىتىلغان. مەسىلەن:

(1) — كەل، ئاللاننىڭ گاداي بەندىسى،— دېدى،— تارتىنما، بالام، يۇقىرى ئۆت — شەيخنىڭ ئاۋازى خۇددى نۇر يېغىپ تۇرغان چىرايدىدەكلا يېقىملىق ئىدى.

(ئادىل ياقۇبوف «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

(2) — زەرباپ تىنۇن كېيىپ، كەمىرىگە ئالتۇن دەستىلىك شەمشەر ئاسقان

④ يولداش كەن يولۇڭنىڭ «دەستىلىك» تۆگىنىشى «زۇر ئىلىتنىڭ 1986 - يىلىقى سانىدىن»

مىرانشاھ دورغا ئەلى قۇشچىغا يەنە تېگىدىن بىر قىزاراپ قويدى - دە، رېپىدىگە ئوخشايدىغان كەڭ يۈزىنى باشقا ياققا ئۆرۈپ، مەرمەر پەلەمپەيلەرنى گۈرسىلىدىتىپ پەسكە چۈشۈپ كەتتى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

1 - مىسالدا، ئوخشالغۇچى - «شەيخنىڭ ئىزاۋى» ئوخشىغۇچى - «چىراي» غا مەزمۇنەن ئوخشىتىلمىش ئارقىلىق، ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن. 2 - مىسالدا، ئوخشالغۇچى - «مىرانشاھنىڭ يۈزى» ئوخشىغۇچى - «رېپىدە» گە شەكلەن ئوخشىتىلمىش ئارقىلىق، ناھايىتى ئوبرازلىق تەسۋىرلەنگەن.

شۇنىمۇ ئەسكەرتىش لازىمكى، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس، يەنى ئۇلاردا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىقلارنى كۆرسەتكەندىن باشقا، كونتېكىستتا مەلۇم شەرتلەر بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئوخشاشلىقلارنىمۇ كۆرسىتىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئوخشاشلىقلار ئارقىلىق، ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەرنى ئۆزئارا مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ ئوخشىتىش ھاسىل قىلىش بىلەن بىللە، بەزىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق بولمىغان شەيئىلەردە مەلۇم شەرتلەر بىلەن ئوخشاشلىق پەيدا قىلىش ئارقىلىق ئوخشىتىش ھاسىل قىلىدۇ. شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق ئوخشاشلىق تىۋۋەندىكى شەرتلەر بىلەن ھازىرلىنىدۇ:

(1) ئاپتورنىڭ ئىدىيىۋى ھېسسىياتى ھەم پىسخىكىسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، ئوخشالغۇچى شەيئى مەلۇم ئالاھىدىلىككە ۋاقىتلىق ئىگە قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئوخشىغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرگۈزۈلىدۇ. مۇنداق ئوخشىتىش لار ماھىيەتتە ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئوخشالغۇچىنى تەسۋىرلەپ، ئاپتورنىڭ ياكى ئاپتور تەسۋىرلەۋاتقان پېرسوناژنىڭ ئوخشالغۇچى شەيئىگە بولغان سۆيۈپكەنچى ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ، مەسلەن:

— ئۆيدە، مەرھەمەت قىلىڭ، ئۇستاز... خۇرشىدە بانۇ قولىنى كۆكسىگە ئالغىنىچە كەينىگە يېنىپ، ئۇنىڭغا بۆل بەردى. بانۇنىڭ ئاۋازىمۇ ئۆزىنىڭ جامالدىك يېقىملىق ئىدى.

(ئادىل ياقۇبوۋ، «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

بۇ مىسالدىكى ئوخشالغۇچى - «ئاۋاز» بىلەن ئوخشىغۇچى - جامال ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق بولمىسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرگۈزۈلۈشى ئاپتورنىڭ ئۆز ئەھمىيىتىدىكى پېرسوناژ خۇرشىدە بانۇنى تەسۋىرلەشتىكى پىسخىكىسىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن، خۇرشىدە بانۇنىڭ جامالى ھەم ئاۋازى كىشىلەردە يېقىملىق تۇيغۇ پەيدا قىلالايدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە، قىلىنغانلىقى ۋە «ئاۋاز» دىن

ئىبارەت بۇ ئوخشالغۇچى يېقىملىقلىقى جەھەتتىن ئۆزىگە ماس كېلىدىغان ئوخشالغۇچى — «جامال» بىلەن مۇناسىۋەتلىشىش ئۈچۈن نەتىجىسىدۇر.

(2). ئوخشاشلىقى يوق ئىككى شەيئى باشقا بىر ئوخشىتىشنى شەرت قىلغان ھالدا ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرگۈزۈلىدۇ. مۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئەگەر شەرت قىلىنغان ئوخشىتىش بولمىسا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ھاسىل بولمايدۇ. مەسىلەن:

«1948 - يىلى چۇڭچىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر يىغىنىدا، گومورو باشلامچىلىق بىلەن، لۇشۈن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان «كالا» بولۇشقا رازى بولغانىدى. مەنچۇ؟ مەن ئاشۇ كالىنىڭ «قۇيرۇقى» بۇلۇشى، يەنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان «قۇيرۇق» بولۇشى خىلاپىمەن، دەپ ئۆزىنى قۇيرۇققا ئوخشاتقانىدى. ئارقىدىنلا ماۋدۇن مۇنداق دېگەن: «ئۇنداقتا، مەن مۇشۇ كالىنىڭ قۇيرۇقىدىكى «تۈك» بولاي، چۈنكى، بۇ «تۈك» «كالا»غا قونغان قان شورغۇچى «چىۋىن» ۋە «پاشىلار»نى قورۇيالايدۇ.»

(ئەدەبىيات گېزىتى: خەنزۇچە نەشرى)

بۇ مىسالدا، «لۇشۈن خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كالا» دېگەن ئوخشىتىش ئالدىنقى شەرت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولغاچقا، ئوخشالغۇچى — «گومورو» بىلەن ئوخشىغۇچى — «كالا قۇيرۇقى» ئوخشالغۇچى — «ماۋدۇن» بىلەن ئوخشىغۇچى — كالىنىڭ قۇيرۇقىدىكى «تۈك» ئوتتۇرىسىدا خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىشتەك ئوخشاشلىق شەكىللەنگەن ۋە بۇ ئىككى ئاتاغلىق يازغۇچىنىڭ ئۆزلىرىنى ئوخشىتىشتىكى كەمتەرلىكى ئىپادىلەنگەن. ئەگەر بۇ ئوخشىتىش ئالدىنقى شەرت سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسا، گومورو بىلەن قۇيرۇق، ماۋدۇن بىلەن تۈك بىۋاسىتە ھالدا ئوخشىتىلىش مۇناسىۋىتىگە كىرەلمەيتتى، چۈنكى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشلىق يوق.

ئومۇمەن، ئەسلىدە ئوخشاشلىق بولمىغان شەيئىلەرنى مۇناسىۋەتلىشىشتۈرۈپ ئوخشىتىش ھاسىل قىلىش نۇقۇل سۈپىتىدە ھېسسىيات بويىچە ئەمەس، بەلكى رېئاللىق ئاساسىدا بولۇشى كېرەك يەنى ئەسلىدە ئوخشاشلىقى يوق شەيئىلەرنىڭ تەسىرىگە نىسبەتەن ئاپتور ياكى يېزىقچىدا مەلۇم ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكى شەكىللەنمىشى، بۇ ئىكەنلىك رېئاللىققا ئۇيغۇن بولۇشى كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئوخشىتىشتىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

«گۈلجاھالانىڭ مەڭزىلىرىدە بىلىنەرە بىلىنمەس زىننات يەيدا قىلىپ، ناز بىلەن كۈلۈمبىرىشى بۇنداق ئوچۇق چىراي بىلەن كۈتۈۋېلىنىشقا كۆزى يەتسەي، غەش بولۇپ يۈرگەن بەختىيازنىڭ قەلبىنى خۇددى باھار شاھىملىدەك ئىسلىتىپ، قاراڭغۇ ئۆيگە چىراغ يېقىلغاندەك يورۇتقۇتقۇن تىكەننىدى.»

(«گۈزەل ئارزۇلار»)

بۇ مەسىلىدىكى ئوخشاشلۇقچى — «كۈلۈم-سەرەش» بىلەن ئوخشىغۇچى — «باھار شامىلى» ۋە «قاراغۇز ئۆيىگە چىراغنىڭ يېقىلمىشى» دا ئەسلىدە ھېچقانداق ئوخشاشماق يوق. چۈنكى، «كۈلۈم-سەرەش» بىلەن «ھارارەت» ۋە «يورۇقلۇق» ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئەپكى باغلىنىش بولمىسا كېرەك. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇلارنىڭ ئوخشىتىلمىشى، يەنى ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشماقنىڭ شەكىللىنىشى ئاپتور تەسۋىرلىگەن پېرسوناژ — بەختىيارنىڭ قىزغا بولغان قىزغىن، چوڭقۇر مۇھەببىتى تۈپەيلى، قىزنىڭ «كۈلۈم-سەرەش» بەختىياردا پەيدا قىلغان ئىنكاس بىلەن «باھار شامىلى» «قاراغۇز ئۆيىگە چىراغنىڭ يېقىلمىشى» نەتىجىسىدە كىشىلەردە بولىدىغان تۇيغۇدا رېئاللىققا ئۇيغۇن كېلىدىغان ئوخشاشماقنىڭ بولغانلىقىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، «كۈلۈم-سەرەش» بىلەن «باھار شامىلى» ۋە «چىراغنىڭ يېقىلمىشى» دا ئوخشاشماقنىڭ بارلىققا كېلىشى ئاپتورنىڭ «كۈلۈم-سەرەش» تىن ئىبارەت بۇ ئوخشاشلۇقچىنى «ھارارەت» ۋە «يورۇقلۇق» ئانا قىلىشتەك خۇسۇسىيەتكە ۋاقىتلىق ئىگە قىلىپ، ئاندىن مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئوخشاشلۇقچى شەيئى — «باھار شامىلى» ۋە «چىراغنىڭ يېقىلمىشى» بىلەن مۇناسىۋەتلىشتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

يەنە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈمىزكى، شەيئىلەردىكى ئوخشاشماق ئوخشاشلۇقچى بىلەن ئوخشىغۇچىنى باغلاپ تۇرىدىغان كۆۋرۈك، يەنى ئوخشىتىشنىڭ چېنى بولسىمۇ، ئۇ، كۈنتېكىستنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئىپادە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، بەزىدە ئىپادىلىنىپ، بەزىدە ئىپادىلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

1) مەرزى ئۇلۇغبەگ تىترەپ ئۈزىنى يىغلاۋاتقان نازىنىنىڭ قولىنى كۆرگەندە، بۇ پەرىزاتنىڭ ھۆسنەخېتىنىڭمۇ خېنە ياققان بارماقلىرىدەك نازۇك ھەم گۈزەل ئېكەنلىكىنى ئەسلىدى.

(ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغبەگ خەزىنىسى»)

2) ئەتراپقا قاراپ باقماسەن، قىزىل گۈلىنىڭ توقمىدەك، يەش ئاتارنىڭ ئوقمىدەك يىڭىتلىرىمىز بىلەن پۈتۈن تاغ خەلقى ئەنە ئاۋۇ پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئوتقا ئۇرۇۋاتقاندا، نېمىدىن غەم يىگۈلۈك، قالغىنىغا ئاللاننىڭ ئۆزى كېپىل.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

1 - مەسىلدا ئوخشاشلۇقچى — «ھۆسنەخەت» بىلەن ئوخشىغۇچى — «خېنە ياققان بارماقلار» ئوتتۇرىسىدىكى «نازۇك» ھەم «گۈزەل» لىكىتىن ئىبارەت ئوخشاشماق ئوچۇق ئىپادىلەنگەن؛ 2 - مەسىلدا بولسا، ئوخشاشلۇقچى — «يىڭىتلىرىمىز» بىلەن ئوخشىغۇچى — «قىزىل گۈلىنىڭ توقى» ۋە «يەش ئاتارنىڭ توقى» ئوتتۇرىسىدىكى «سەرخىللىق» ۋە «ئۆتكۈر ھەم چەيدە سانىك» تىن ئىبارەت ئوخشاشماقلىق ئاشكارە ئىپادە قىلىنىمىغان.

ئومۇمەن، ئوخشىتىشلاردا ئوخشاشلۇقچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى

ئوخشاشمىقلارنىڭ ئاشكارە ئىپادىلىنىش - ئىپادىلەنمەسلىكى كۈنئىكەستىنىڭ ئېھتىياجى ۋە كىتابخانلارنىڭ توغرا ئاڭقىرىش - ئاڭقىرالماستىقىنى نەزەردە تۇتقان ھالدا بەلگىلىنىدۇ. يۇقىرىقى بايان ۋە مىساللاردىن شۇنداق خۇلاسەگە كېلىش مۇمكىنكى، ئوخشىتىشلارنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكى ئوي - پىكىرنىڭ ئوبيېكتى (ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلەنمەكچى بولغان ئوبيېكت) بىلەن مەلۇم دەرىجىدە ئوخشاشمىقى بار شەيئىلەرنى مۇناسىۋەتلىشتۈرۈپ، شۇ شەيئى ئارقىلىق پىكىر ئوبيېكتىنى ئىپادىلەشتىن ئىبارەت بولغاچقا، ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەر، يەنى پىكىر ئوبيېكتى بىلەن شۇ ئوبيېكتىنىڭ مەلۇم بىر ئالاھىدىلىكى ئارقىلىق تەسەۋۋۇر قىلىنغان، پىكىر ئوبيېكتىنىڭ ئوخشاش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە باشقا شەيئىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقلارنى بايقاش ئوخشىتىشلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشتىكى نېگىزلىك مەسىلە ھېسابلىنىدۇ. دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالنىمۇ نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ماھىيىتى ئوخشىمايدىغان شەيئىلەردىكى ئوخشاشمىقلارنىڭ بەزىلەرى شەيئىلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولسا، بەزىلەرى نۇتۇق ئىگىسىنىڭ مۇئەييەن تەجرىبىسى، پىسخىك پائالىيىتى ۋە ئالاھىدە نۇتۇق شارائىتى ئارقىلىق ھاسىل بولىدۇ ۋە بايقىلىدۇ، شۇنداقلا، مەلۇم نۇتۇق شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مانا بۇ ئوخشىتىشلارنىڭ بەدىئىي كۈچىنىڭ شەكىللىنىش مەنبەسىدۇر. چۈنكى ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخان يېڭى ھەم تەسىرلىك ئوخشىتىشلار ئارقىلىق، نۇتۇق ئىگىسىنىڭ تەسۋىرلىمەكچى بولغان پىكىر ئوبيېكتىغا قارىتا چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىپلا قالماي، مۇھىمى ئۇنىڭدىن ئېستېتىك ھوزۇر ئالىدۇ.

2

ئوخشىتىشلارنى تۈرگە بۆلۈشتە ھازىرغا قەدەر پىكىر بىرلىكى يوق. شۇڭا، سىستېمىلىق ئائىت ئەسەرلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە ئۇلارنىڭ تۈرلىرى ۋە بۇ تۈرلەرگە بېرىلگەن ناملار بىردەك ئەمەس. لېكىن، بىر قەدەر ئۇمۇمىي ھەم نويۇزلۇقراق دەپ قارىلىۋاتقان كۆز قاراش «ئوخشىتىشلار تىلىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلىگە قاراپ ئېنىق ئوخشىتىش، يوشۇرۇن ئوخشىتىش ۋە ۋەكىللىك ئوخشىتىشتىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ» دېگەندىن ئىبارەت. ئوخشىتىشلار قانچە تۈرگە بۆلۈنۈشى ۋە قانداق ناملار بىلەن ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ يەردىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە تۈرگە ئايرىش ئۆلچىمىنى تۇرغۇزۇشتىن ئىبارەت. چۈنكى، شەيئىلەرنى تۈرگە ئايرىش ھامان مەلۇم بىر ئۆلچەم ئاساسىدا بولىدۇ. تۈرگە ئايرىشنىڭ مۇۋاپىق بولغان بولمىغانلىقى تۈرگە ئايرىش ئۆسۈلىنىڭ توغرا، ئىشەنچلىك بولغان - بولمىغانلىقى ۋە ئايرىش ئۆلچىمىنىڭ ئىزچىل بولغان - بولمىغانلىقى بىلەن بەلگىلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئوخشىتىش ئاددىيلاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئوخشاشلىق تەسەۋۋۇرنىڭ

تەلدىكى ئىپادە شەكلى بولۇپ، شۇ تەسەۋۋۇرغا سەۋەبچى بولغان شەيئى ئوخشالغۇچى، تەسەۋۋۇر قىلىنغۇچى شەيئى ئوخشالغۇچى دەپ ئاتىلىدۇ. ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشاشمىغۇچى ئوخشىتىشنىڭ تۈپ ئاساسلىرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىپادە ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئوخشىتىشنىڭ ئوخشالغۇچى شەيئى كۆرۈلمەسلىكى مۇمكىن. ئوخشالغۇچى شەيئى ئوخشىتىشنىڭ بەرقايمىغۇچى ئامىلى بولغاچقا، ئالاھىدە ئەھۋاللارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئومۇمەن، كۆرۈلمەس بولمايدۇ. ئوخشىتىشنىڭ تەلدىكى ئىپادىنى ئىپادىنى شەكلىگە قاراپ بۆلۈنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئوخشالغۇچىنىڭ تەلدا ئىپادىنىش - ئىپادىلەنمەسلىكى ئوخشىتىشنىڭ ئاساسلىق ئۆلچىمى قىلىنىشى كېرەك. نەتىجىدە، ئوخشىتىشلار ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشالغۇچىسى ئېنىق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىش ۋە ئوخشالغۇچىسى ئوخشالغۇچىسىغا ۋاكالىتلىك ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىش ئىبارەت ئىككى ئاساسىي تۈرگە ئايرىلىدۇ. لېكىن، سىتېلىستىكىغا ئائىت كۆپىنچە ئەسەرلەردە بۇ ئۆلچەمگە قوشۇمچە قىلىنغان ھالدا، ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشالغۇچىسى ئېنىق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىشلاردا ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىسىنىڭ ئىشلىتىلگەن - ئىشلىتىلمىگەنلىكىمۇ ئۆلچەم قىلىنغان، نەتىجىدە ئوخشىتىشلارنىڭ يۇقىرىقى ئۈچ تۈرى بارلىققا كەلگەن ۋە ئېنىق، يوشۇرۇن، ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئاتالغان. قوشۇمچە قىلىنغان ئۆلچەمنىڭ ئالدىنقى ئۆلچەم بىلەن بىر قاتارغا قويۇلۇشى ئانچە مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، بۇ بىر ئەنئەنىۋى ئادەت سۈپىتىدە كۆپىنچە سىتېلىستىكا ئەسەرلىرىدە، ھەتتا ئوتتۇرا، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكلىرىدە ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈلۈۋاتقاچقا، بۇنىمۇ يەڭگىلەپ بىلەن نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە ئوخشىتىشلارنىڭ مۇشۇ ئىككى ئۆلچەم بويىچە بۆلۈنگەن تۈرلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز.

ئېنىق ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشالغۇچىسى تەڭ كۆرۈلۈپ، ئوخشىتىش سۆزى ۋە قوشۇمچىسى بىلەن باغلانغان، ئوخشىتىش مۇناسىۋىتى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدىغان ئوخشىتىش شەكلى ئېنىق ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: «ئۇلۇغباغ خەزىنىسى» مىراسىدا، جۇڭخۇا مىراسىدا تېشىدىن ئاق شايبى تون كىيگەن، باشلىرىغا ئاپئاق يىپەك سەلە ئورنىۋالغان بىر توپ ئۇلۇغا مەغرۇرانە قىياپەتتە گويىا ئاق غازلاردا گىدىيىپ مېڭىپ كىرىپ كېلىشى. (ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغباغ خەزىنىسى») بۇ، ئېنىق ئوخشىتىشنىڭ تىپىك مىسالى بولۇپ، ئوخشالغۇچى «ئۇلۇغا» بىلەن ئوخشالغۇچى - «ئاق غاز» تەڭ كۆرۈلگەندىن سىرت، «گويىا، دەك» دېگەن ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىسى بىلەن باغلىنىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىتىش مۇناسىۋەت

زاھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن.

ئېنىق ئوخشىتىشلارنىڭ فورمىلاسى «B A» غا ئوخشايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، A بىلەن B يەنى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئوخشاشلىقنىڭ بارلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئاساسەن، «گويا، خۇددى، كەبى، مىسالى، بەئەينى ئوخشاش» دېگەندەك سۆزلەر ۋە «دەك-تەك» قوشۇمچىلىرى بىلەن باغلىنىدۇ. ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرىپىدىن قارىغاندا، ئوخشىتىش لازىملىق كۆپىنچىسىدە ئوخشالغۇچى ئالدىدا، ئوخشىغۇچى كەينىدە بولىدۇ (يۇقىرىقى مەسىلەلەر قاراڭ)، يەنە بىر قىسىم ئوخشىتىشلاردا ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماش-تۇرۇلۇپ، ئوخشىغۇچى ئالدىدا، ئوخشالغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. بۇ ھادىسە ئومۇمەن مۇنداق ئىككى خىل سەۋەب بىلەن بولىدۇ. بىرىنچى، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى سىنتاكتىكىلىق مۇناسىۋەت جەھەتتە ئېنىقلىغۇچىلىق باغلىنىشتا كەلسە، ئوخشىغۇچى تەركىب ئوخشىتىش سۆزى ۋە قوشۇمچىسىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېنىقلىغۇچى ئورنىدا كۆرۈلۈپ، ئوخشالغۇچىنى ئېنىقلايدۇ. مەسىلەن:

بوي-بەستىنىڭ يوغانلىقى ۋە رەڭگى-رەڭلىكى ئارىلىقى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن توغراققا ئوخشايدىغان ھاشىر تەيجى بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئورنىدىن دەس قوپتى. دە، شامەخسۇتقا تازىم بىجا كەلتۈرگەچ، مۇنداق دېدى:...

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

مانا بۇ مەسىلە ئوخشىغۇچى-«كۆيۈپ كەتكەن توغراق» ئالدىدا كېلىپ، ئوخشالغۇچى-«ھاشىر تەيجى» نى ئېنىقلىغاندىن باشقا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقمۇ ئوخشىغۇچىنىڭ ئالدىدا كەلگەن.

ئىككىنچى، ئوخشىغۇچى تەركىبىنىڭ قۇرۇلمىسى مۇرەككەپلەشە ۋە ئوخشالغۇچى تەركىب جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلسە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلۇپ، ئوخشىغۇچى ئالدىدا، ئوخشالغۇچى كەينىدە كېلىدۇ. مەسىلەن: قاننىق يامغۇردا تاغ ئېتەكلىرىدىن چىرالارغا ئېقىپ چۈشۈۋاتقان ئۇششاق ئېقىنلار دەشەتلىك بىر قىيازنى ھاسىل قىلغىنىدەك، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ قوشۇ-لىۋاتقان كەشىلەر بىلەن قوزغىلاڭچىلا سېپى تېخىمۇ ئۇلغىيىپ، زور قوشۇنغا ئايلىنىپتۇر.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مەسىلەدە ئوخشالغۇچى جۈملىدە ئىگە بولۇپ كەلگەندە، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلسا، ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئارىلىقى تېخىمۇ يېقىن بولىدۇ. دە، پىكىر ئوبىيېكتى تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا، ئوخشىغۇچىسى مۇرەككەپ بولمىغان بەزى ئوخشىتىشلاردىمۇ، پەقەت مۇشۇ نۇقتا نەزەردە

تۇتۇلۇپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئالماشتۇرۇلدى.
مەسىلەن:

«شۇنىڭ بىلەن قاينىغان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك، جاھان جىمىپ
قالدى.»

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

ئومۇمەن، ئېنىق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ئورۇن
تەرتىپى يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك بولۇپ، ئۇلارنى تۆۋەندىكى فورمۇلار بىلەن ئىپادىلەشكە بولىدۇ:

(1) ئوخشالغۇچى — (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشىغۇچى — (قوشۇمچە) —
(ئوخشاشلىق).

(2) (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشىغۇچى — (قوشۇمچە) — (ئوخشاشلىق) — ئوخشالغۇچى
(ئوخشاشلىق) — ئوخشىغۇچى — (ئوخشىتىش سۆزى) — ئوخشالغۇچى.

بۇ فورمۇلادىكى تىرناق ئىچىگە ئېلىنغان تەركىبلەر بەزىدە ئىپادىلىنىپ، بەزىدە
ئىپادىلەنمەيدۇ.

شۇنىمۇ تەكىتلەش لازىمكى، ئېنىق ئوخشىتىشنىڭ يۇقىرىقى شەكىللىرىدىن
باشقا، يەنە بىز خىل ئالاھىدىدەك شەكلى بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلمىسى بىر قەدەر
مۇرەككەپ بولىدۇ، يەنى بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى
تەركىبىنىڭ قۇرۇلمىسى تەڭداش قوشما جۈملىلەرنىڭ تارماق جۈملىلىرىگە توغرا
كېلىدۇ، شۇنداقلا ئوخشىتىش سۆزى ھەم قوشۇمچىلارنى كۆپ ھاللاردا قىسقارتىلىشىمۇ،
ئوخشىتىش مۇناسىۋەت يەنىلا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ. بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشال
غۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئايرىم - ئايرىم ھالدا تەڭداش باغلانغان تارماق جۈملىلىرى
لەرنىڭ قۇرۇلمىلىرىغا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇلار بىر - بىرىگە نىسبەتەن
مەزمۇن جەھەتتىن نەقىللىق رول ئوينايدۇ، شۇڭا، بۇ خىل ئوخشىتىش شەكلى نەقىل -
لىق ئوخشىتىش دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

(1) — مېنىڭچە، يەرلىك خەلىقنى كۆپرەك ئەسكەر ئېلىپ تاغقا
چىقارساق دەيمەن، تېرەك كېسىدىغان پالتىنىمۇ ياغاچتىن ساپلايمىز ئەمەسمۇ؟

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

(2) ئوقيا ئاتقاندا نىشانغا، ساز چالغاندا ئاڭلىغۇچىلارغا قاراش كېرەك ئىكەن،
ماقالە يازغاندا، نۇتۇق سۆزلىگەندە ئوقۇغۇچىلارغا، ئاڭلىغۇچىلارغا قارىمىسا بولامدۇ؟

(ماۋزېدۇڭ «پارتىيە باگۇمىغا قارشى تۇرايلى»)

بۇنداق ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى مۇستەقىل ھالدا
تارماق جۈملىلىرىنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئورۇن تەرتىپى بىر
قەدەر ئەركىن بولىدۇ. (يۇقىرىقى مەسىللەرگە قارالسۇن)

يوشۇرۇن ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى تەڭ كۆرۈلسەمۇ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشىتىلمىش مۇناسىۋەت ئېنىق ئىپادىلەنمەيدىغان ئوخشىتىش شەكلى يوشۇرۇن ئوخشىتىش (ياكى مېتافورا) دەپ ئاتىلىدۇ.

مەسىلەن: — ئۆزلە يەنە بىر «تورپاق يېغىلىقى» بولسۇن دېمەكچىمۇ؟ جاڭجۇڭ يامۇلىنىڭ مەرگەن سورىغىنى — قان سورىغىنى، خىراج سورىغىنى — جان سورىغىنى... (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىكى «مەرگەن سورىغىنى»، «خىراج سورىغىنى» دېگەنلەر ئوخشالغۇچى، «قان سورىغىنى»، «جان سورىغىنى» دېگەنلەر ئوخشىغۇچى بولۇپ، ئۇلار ئېنىق ئوخشىتىشلاردىكىدەك ئوخشىتىش سۆزى ياكى قوشۇمچىسى بىلەن باغلانماي، ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلەنگەن.

ئومۇمەن، يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ئوخشىتىلمىش مۇناسىۋەت بىرقەدەر يوشۇرۇن بولۇپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى شەكىل جەھەتتىن باراۋەرلىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدۇ. يوشۇرۇن ئوخشىتىشنىڭ فورمۇلىسى «A دېمەك B دۇر» ياكى «BA دېمەكتۇر» دېگەندىن ئىبارەت بولۇپ، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇناسىۋەت ھۆكۈم باغلىغۇچىلىرى ياكى شۇ رولدا كەلگەن باشقا سۆز، قوشۇمچە ۋە تىنىش بەلگىلىرى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن: ياڭاقنىڭ ئەسلى لالەدۇر،

قاراشنىڭ جاننى ئالادۇر.

ئاغزىڭ ئالتۇن پىيالەدۇر،

قۇيۇپ ئىچسەم چايلارنىڭى.

(«غېرىپ - سەنەم»)

يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى كۆپىنچە ئىككى، خەۋەرلىك باغلىنىشتا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن (ھۆكۈم شەكلىدە ئىپادىلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن)، ئوي - پىكىر ئېنىق ئوخشىتىشلاردىكىگە قارىغاندا كۈچلۈكرەك ئىپادىلىنىدۇ. يوشۇرۇن ئوخشىتىشلاردا يەنە ئۆز تەركىبىدىكى ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى گرامماتىكىلىق باغلىنىشقا ئاساسەن «ئىزاھلىق، خىتابلىق ھەم كېلىش-داش ئوخشىتىش» دېگەندەك تىپلارغا بۆلۈنىدۇ، لېكىن، ماقالىنىڭ ھەجىمى تۈپەيلى، بۇ ھەقتە توختالمايمىز.

ۋەكىللىك ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى كۆرۈلمەيدىغان، ئوخشىغۇچىسى ئوخشالغۇچىغا ۋاكالىتلىك قىلىدىغان ئوخشىتىش شەكلى ۋەكىللىك ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن:

- (1) راست، يامان بولدى، ئۇيان تارتساق ئۆكۈز ئۆلىدۇ، بىر يان تارتساق ھارۋا سۈنىدۇ. — دېدى ئېلى پالكانمۇ ئاچچىقى بىلەن ئاغزىغا ناس تاشلاپ.
- (2) شۇنداق، — دېدى تۆمۈر. — قۇرۇق دۇئاغا پىتىمۇ ئۆلمەيدۇ. يىلاننىڭ بېشىنى تاياق - توقماق بىلەنلا يانچىغىلى بولىدۇ.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

مانا بۇلار ۋەكىللىك ئوخشىتىشنىڭ تىپىك مىساللىرى بولۇپ، 1 - مىسىل «قانداقلا قىلسا زىيانلىق ئاقسۆڭەكنىڭ كېلىپ چىقىدىغانلىقى» دىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى قىسقارتىلغان؛ 2 - مىسىل «ئارزۇ تىلغانغىلا ئىشىنىڭ ۋۇجۇدقا چىقمايدىغانلىقى، دۈشمەننى پەقەت قورال بىلەنلا يوقاتقىلى بولىدىغانلىقى» دىن ئىبارەت ئوخشالغۇچى قىسقارتىلغان ۋە ئۇلارغا ھەرقايسى مىساللاردىكى ئوخشىغۇچىلار ۋەكىللىك قىلغان. يۇقىرىدا ئوخشىتىشلارنىڭ تىپىدىكى ئىپادە شەكىللىرى، يەنى قۇرۇلما ئالاھىدىلىكلىرىگە ئاساسەن بۆلۈنگەن ئەڭ تىپىك ھەم ئومۇمىي بولغان تۈرلىرى ئۈستىدە يۈزەكى توختالدىق. ئەمدى، مۇشۇ ئوخشىتىش تۈرلىرىنىڭ ئوخشىمايدىغان نۇتۇق شارائىتىدا ھەر خىل سىتېلىستىك مەقسەتلەر بىلەن قوللىنىلىشى ئارقىسىدا شەكىللىگەن «ئۇسۇللار» توغرىسىدا ئازراق توختىلىمىز. چۈنكى، ئوخشىتىش سىتېلىستىك ۋاسىتىلەر ئىچىدە قوللىنىلىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ ھەم ئىشلىتىلىش چاستوتىسى ئىنتايىن يۇقىرى بىرخىل ۋاسىتە بولۇپ، ئۇ نۇتۇق شارائىتى ۋە ئىپادە ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇلۇش نەتىجىسىدە ھەر خىل ئىپادە ئۇسۇللىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولىدۇ. يەنە كېلىپ، بۇ ئىپادە ئۇسۇللىرى ئېۋر نۆۋىتىدە ئوخشىتىشلارنىڭ سىتېلىستىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىشتىكى ئۈنۈمدار ۋاسىتىلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ، بۇ ئۇسۇللارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى يۇختا ئىگەش ئوخشىتىشلاردىن تېخىمۇ ئوبدان پايدىلىنىشنىڭ مۇھىم ئامىلى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، تۆۋەندە مۇشۇنداق ئوخشىتىش ئۇسۇللىرىدىن بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىنى يۈزەكى تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈمىز.

A. كۆپ تەرەپلىمە ئوخشىتىش (تەكرار ئوخشىتىش)

مەلۇم بىر نىيەتكى ئوخشىتىش ئاساسىدا بىرقانچە ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئەينى بىر ئوخشالغۇچىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان ئوخشىتىش ئۇسۇلى كۆپ تەرەپلىمە ئوخشىتىش (تەكرار ئوخشىتىش) دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇ ئۇسۇل ئېنىق، يوشۇرن ياكى ۋەكىللىك ئوخشىتىش ئاساسىدا ھاسىل بولۇپ، ئىككى ياكى ئۈچتىن ئارتۇق ئوخشىغۇچى ئارقىلىق ئەينى بىر ئوخشالغۇچى

چىنى ئوخشاش ياكى ئوخشىمايدىغان نۇقتىلاردىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن،
بىكىم ئوبېيكتىنى ئالاھىدە تەكىتلەش ۋە كۈچەيتىش رولىنى ئوينايدۇ. مەسىلەن:
(1) بويىنىڭ ماڭا شۇ قەدەر يېقىنچىلىق قىلىشى مەقسەتلىك ئىدى، بۇنىڭغا
ئەجەبلىنىش ھاجەتسىز. چۈنكى بۇمۇ خۇددى گېلى يامان ئادەم ئاشپەز بىلەن ئۇلۇز
پەتلىشىشكە ھەۋەس قىلغىنىدەك، ياسانچۇق ئادەم تىكىمچى بىلەن دوستلىشىشقا ئامراق
بولغىنىدەك، كېسەلمەن ئادەم تىمۇپ بىلەن يېقىنلىشىشقا ئۇرۇنغىنىدەك، ئىسەمچى
يېقىنلاشقان ئادەم شەيخ بىلەن پاراڭلىشىشقا خۇشتار بولغىنىدەك بىر ئىش.

(خەلق ئەدەبىياتى)

(2) لېكىن، مېنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ دولقۇنى پات ئارىدا يېتىپ كېلىدۇ
دېگىنىم ھەرگىز بەزىلەرنىڭ «يېتىپ كېلىشى مۇمكىن» دېگىنىگە ئوخشاش پۈتۈنلەي
ئەمەلىي ئەھمىيىتى بولمىغان، ئېرىشىمەن دەپ ئېرىشكىلى بولمايدىغان قۇرۇق بىر
نەرسە ئەمەس. ئۇ — دېڭىز ياقىسىدا تۇرۇپ يىراققا قارىغاندا دېڭىزدىن موما ياغى-
چىنىڭ ئۇچى كۆرۈنگەن بىر كېسە؛ ئۇ — ئېگىز تاغنىڭ چوققىسىدا تۇرۇپ يىراققا
قارىغاندا، شەرقتىن نۇر چېچىپ ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان بىر قۇياش، ئۇ — ئانىسىنىڭ
قورسىقىدا قاتتىق تەۋرەۋاتقان، پات ئارىدا دۇنياغا كېلىدىغان بىر بوۋاق.

(ماۋزېدۇڭ، «ئۇچقۇندىن يانغىن چىقىدۇ»)

بۇ مىساللاردا ئاستىغا سىزىلغانلار ئوخشىغۇچى بولۇپ، 1-سىدە ئەينى بىر
ئوخشالغۇچى — «بويىنىڭ مەقسەتلىك ھالدا يېقىنچىلىق قىلىشى (مەنپەئەتپەرەستلەرنىڭ
نەپ ئۈچۈن ئارلانماي كۈچۈكلەنىشى)» ئارقا-ئارقىدىن تۆت ئوخشىغۇچىغا؛ 2-سىدە
ئەينى بىر ئوخشالغۇچى — «يېتىپ كېلىش ئالدىدا تىرۇۋاتقان جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ
دولقۇنى» ئارقا-ئارقىدىن ئۈچ ئوخشىغۇچىغا ئوخشىتىلغان. بۇ مىساللاردىن يەنە
شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، 1-سى ئېنىق ئوخشىتىش ئاساسىدا، 2-سى يوشۇرۇن
ئوخشىتىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن.

B. ئۇلانما ئوخشىتىش

ئۆزئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان، كېيىنكىلىرى ئالدىنقىسى ئاساسىدا ھاسىل
بولغان ئىككىدىن ئارتۇق ئوخشىتىشنى چىتىش ئارقىلىق ئوي-پىكىرنى ئىپادىلەيدىغان
ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئۇلانما (ياكى چاتما) ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ.
مەسىلەن: (1) تاغقادەرھال ئەلچى ئەۋەتىسەك، بۇ ئوغرىلار كەلكۈندەك باستۇرۇپ
كەلسە، قانداق قىلغۇلۇق؟ ھازىرچە بۇ كەلكۈنگە ئاق بايراق بىلەن تىسغان سېلىپ
تۇرايلى، قالغان ئىشنى كېيىن كۆرەيمىز.
(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىمز»)

2. ھەقىقىي ياخشى ئاتنىڭ كالىسى «پادىشاھ» قا ئوخشاش دۇرۇس بولىدۇ؛ كۆزى «ۋەزىر» گە ئوخشاش ئۆتكۈر بولىدۇ؛ بېلى «سەركەردە» گە ئوخشاش كۈچلۈك بولىدۇ؛ قورسىقى «قورغان» غا ئوخشاش سىغىمچان بولىدۇ؛ ئايدى «شاھ پەرمانى» غا ئوخشاش تېز بولىدۇ.

(ساۋيۇ: «ۋاڭ جاۋجۈن»)

1. مىسالدا ئىككى ئوخشىتىش بولۇپ (ئالدىنقىسى ئىككىنچى ئوخشىتىش، كېيىنكىسى ۋەكىللىك ئوخشىتىش)، ئالدىنقىسىدا قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمى «كەلكۈن» گە ئوخشىتىلغان ۋە بۇ ئوخشىتىش ئاساسىدا كېيىنكىسى ھاسىل بولۇپ، «قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇش» توغرىسىدا «توغان سېلىش» قا ئوخشىتىلغان. 2. مىسالدا بەش ئوخشىتىش بولۇپ، ياخشى ئاتنىڭ ھەرقايسى ئەزالىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىرى ھەم ئالاھىدىلىكلىرى پادىشاھ، ۋەزىر، سەركەردە، قورغان، شاھ پەرمانى قاتارلىقلارغا ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ناھايىتى كۆنكرېت، ئوبزورلىق تەسۋىرلەنگەن.

C. قاتلام ئوخشىتىش

مەلۇم بىر ئوخشىتىشنىڭ باشقا بىر ئوخشىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى قاتلام ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق ئوخشىتىشلاردا بىرنەچچە تارماق ئوخشىتىش بولۇپ، ئۇلار بېقىنىش-بېقىندۇرۇش مۇناسىۋىتىدە بولىدۇ. بېقىنغۇچى ئوخشىتىش كىچىك ئوخشىتىش، بېقىندۇرغۇچى ئوخشىتىش چوڭ ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن: (1) قىزنىڭ چۇۋۇلۇپ كەتكەن قاپ-قارا چاچلىرى ئارىسىدا، بۇلۇتلار ئىچىدىن يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈزى مومدەك ئاقىرىپ، كۆزلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەنىدى. (ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

(2) قۇسەم ئىبنى ئابباس مەقبىرىسى تەرەپتىن تىلاۋەت قىلىۋاتقان قارىنىڭ مۇڭلۇق ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. مۇڭلۇق كىيىگە ئوخشاش بۇ ئاۋاز گويا باشقا ئالەمدىن كېلىۋاتقان بىھېساب نالىلەرگە ئوخشايتتى.

ئادىل ياقۇبوۋ «ئۇلۇغ بەگ خەزىنىسى»

1. مىسالدىكى چوڭ ئوخشىتىش—«يۈز» نىڭ «موم» غا ئوخشىتىلىشى بولۇپ، ئۇ، كىچىك ئوخشىتىش—«تولۇن ئايدەك يۇمۇلاق يۈز» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان؛ 2. مىسالدىكى چوڭ ئوخشىتىش—«ئاۋاز» نىڭ «نالىلەر» گە ئوخشىتىلىشى بولۇپ، ئۇ، «مۇڭلۇق كىيىگە ئوخشاش بۇ ئاۋاز» دېگەن كىچىك ئوخشىتىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

D. ئىنكار ئوخشىتىش

ئوخشالغۇچىسى بىلەن ئوخشىغۇچىسى بۆتۈنلەي ئوخشىمايدىغان شەيئىلەردىن تۈزۈلگەن، ئوخشالغۇچىسى ئەكسى تەرەپتىن ئوخشىتىش ئارقىلىق تەستىقلايدىغان، ئىنكار جۈملە شەكلىدىكى ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئىنكار ئوخشىتىش دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ

خىل ئوخشىتىش ئۇسۇلى ئوخشالغۇچىنى ئەكسى تەرەپتىن چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بولغاچقا، ئوخشالغۇچىنى تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش رولىنى ئوينىيدۇ. مەسىلەن: «شېئىر— ئايەت ئەمەس، مەنىسىنى ئۇقساي ئوقۇسلا بولۇۋېرىدىغان، ياكى ماتا ئەمەس، دۇكان قۇرۇپ ئوقۇسلا چىقىۋېرىدىغان.

شېئىر— كەشتە ئەمەس، رەڭدار مەشۇت بىلەن لاتىغا تىكىپ قويۇدىغان، ياكى سۈرەت ئەمەس، قەغەزگە سىزىپ قويسلا بولۇۋېرىدىغان.»
(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «شېئىر ۋە شائىر»)

بەزىدە ئوي-پىكىرنى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئىنكار ۋە تەستىقى چۈملە شەكىللىرىنى تەڭداش مۇناسىۋەتتە قوللىنىش ئارقىلىق ئىنكار ئوخشىتىش ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ئۇسۇلنىڭ پىكىر ئوبىيكتىنى، يەنى ئوخشالغۇچىنى تەكىتلەش، گەۋدىلەندۈرۈش رولى ئېنىق ھەم كۈچلۈك بولغاچقا، بەزى لىرىك ئەسەرلەر مۇشۇ ئۇسۇلدا يېزىلىدۇ. ئالايۇق، ئاتاقلىق شائىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «شېئىر ۋە شائىر» ناملىق نەسىرى شېئىر ۋە ئەخەت ئىسنىنىڭ «مۇھەررىر» ناملىق نەسىرى مۇشۇ ئۇسۇلدا يېزىلغان. مەسىلەن:

«شېئىر— ئاسماندىكى يۇلتۇز ئەمەس، كېچىسى پارقىراپ كۆرۈنگەن بىلەن نە ئىسسىقى، نە يورۇقى تەگمەيدىغان. شېئىر— خۇددى بىر مەشئەلدۇركى، كېچە زۇلمەتتە ئىنسانغا يول كۆرسەتكۈچى ياكى بىر گۈلخاندىركى، پايانسىز دەشتلەرنى يورۇتۇپ، سوغۇقتىن تىتىرگەن تەنلەرگە ئارام بەرگۈچى.»
(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «شېئىر ۋە شائىر»)

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەر پەقەت ئوخشىتىشلارنىڭ بىر قەدەر كۆپ قوللىنىلىدىغان تۈرلىرىدىنلا ئىبارەت. ئوخشىتىش ئۇيغۇر تىلى ئىستىلىستىكىسىدا تېخى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنمىغاچقا، ئۇنىڭ تۈرلىرى يۇقىرىقىلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. دەپ ھەرگىزمۇ ئېيتىلمايمىز. بۇ كەلگۈسىدىكى تەتقىقاتلاردا تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. ئەمدى ئوخشىتىشلارنىڭ رولى ۋە ئۇلاردىن پايدىلىنىشتا دىققەت قىلىدىغان نۇقتىلار ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

ئوخشىتىش ھامان مەلۇم شەيئى-ھادىسىنى تەشۋىرلەش ۋە مەلۇم داۋىلىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ رولى ئاساسەن، ئابستىراكت نەرسىلەرنى كىونكىرتلاشتۇرۇش، مۇرەككەپ نەرسىلەرنى ئاددىيلاشتۇرۇش، ئىادەتتىكى نەرسىلەرنى جانلىق، تەسىرلىك ھەم ئوبرازلىق قىلىپ شەرھلەش، قىسقىسى، نۇتۇقنى بېزەش، نۇتۇققا ئېستېتىك تۈس كىرگۈزۈش جەھەتتە گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن: «ماركسىزىملىق ئۇسۇل سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتە دۇربۇن ۋە ھىكراستىكوپ» دېگەن بۇ ئوخشىتىشنى ئالساق، ئۇنىڭدا «ماركسىزىملىق ئۇسۇل» دىن ئىبارەت بۇ ئىنتايىن مۇرەككەپ، نەزەرىيەۋى مەسىلە «دۇربۇن» ۋە «ھىكراستىكوپ» قا ئوخشىتىلىش

ئارقىلىق، ئۇنىڭ تۈپكى ماھىيىتى، سىياسىي ۋە ھەربىي ئەشلاردىكى رولى ھەم ئەھمىيىتى ناھايىتى ئاددىيلاشتۇرۇلۇپ چۈشەندۈرۈلگەن. ئوخشىتىشلارنىڭ رولى ناھايىتى زور بولۇپ، ئۇلاردىن ئۇنىۋېرسال مۇئامىلە قىلىش كېرەك. (1) مۇۋاپىق بولۇش بۇ ئوخشىتىشلارغا قويۇلىدىغان ئەڭ ئاساسلىق، ئەڭ ئىقتىسادىي تەلەپ بولۇپ، ئۇنىڭدىكى نېگىزلىك مەسىلە ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىقنى بايقاش ۋە شۇ ئوخشاشلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم نۇتۇقىنى ئوي-پىكىرگە ئەڭ ئۇيغۇن تەرەپلىرىنى نەزەردە تۇتۇشتىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئوخشىغۇچى شەيئىگە قارىتا توغرا، چوڭقۇر چۈشەنچە ھاسىل قىلىش كېرەك. ئۇنداق بولمىغاندا، ئوخشالغۇچى چىنىڭ ماھىيەتلىك خۇسۇسىيىتىنى ياكى ئوخشىتىش ئارقىلىق ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇنى توغرا گەۋدىلەندۈرگىلى بولمايدۇ. مەسىلەن:

(1) دولقۇن تارايغاندا بولسا، چايقىلىپ تۇرغان قىزغۇچ لاي سۇ خۇددى ئىككى بىسىلىق خەنچەردەك، ئىككى قىرغاققا ئۇرۇلۇپ، دەستلەنگەن ئاق چېچەكتەك بۇزغۇنلۇنۇپ، ۋەھىملىك شارقىرايتتى...

(2) ئىخ پايانسىز دېڭىز، سەن تۈگىمەس بىر خەزىنە، تۆمۈر لەڭگەر سېنىڭ ئالتۇن ئاچقۇچۇڭ.

1 - مىسالدا، چايقىلىپ تۇرغان قىزغۇچ لاي سۇنىڭ قىرغاققا ئۇرۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بۇزغۇننىڭ «دەستلەنگەن ئاق چېچەك» كە ئوخشىتىلىشى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، چۈنكى، قىزغۇچ لاي سۇ ئاق چېچەكتەك بۇزغۇنلانمايدۇ؛ 2 - مىسالدا، دېڭىزنىڭ خەزىنىگە ئوخشىتىلىشى مۇۋاپىق بولمىسۇ، لەڭگەرنىڭ شۇ خەزىنىنى ئاچىدىغان «ئالتۇن ئاچقۇچ» قا ئوخشىتىلىشى مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى «لەڭگەر» كېچە - پاراخوتلارنىڭ سۇدا مەزمۇت تۇرۇشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلىدىغان بىر خىل ئەسۋاپ بولۇپ، ئۇنىڭ قانداقتۇ خەزىنىنى ئاچىدىغان ئاچقۇچلۇق ئىقتىدارى يوق. دېمەك بۇ ئوخشىتىشلار مۇۋاپىق بولمىغان. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئوخشىغۇچى شەيئىلەرگە نىسبەتەن چوڭقۇر، توغرا چۈشەنچىنىڭ بولمىغانلىقىدۇر.

ئوخشىتىشلارنىڭ مۇۋاپىق بولۇشى ئۈچۈن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئابستىراكت، مەۋھۇم نەرسىلەرنىڭ كونكرېت، ئوبرازلىق نەرسىلەرگە، مۇرەككەپ، قىيىن نەرسىلەر-نىڭ ئاددىي، چۈشىنىشلىك نەرسىلەرگە، ناتونۇش نەرسىلەرنىڭ تونۇش نەرسىلەرگە ئوخشىتىلىشىغا دىققەت قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇ نۇقتىلار ئوخشىتىشلارنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتلىرىدىندۇر.

بۇيەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈمىزكى، ئوخشىتىشلارنىڭ مۇۋاپىق بولغان -

بولمىغانلىقى ئوخشاشلىقى ئوچۇقراق ئىپادىلەنگەن ئوخشىتىشلاردا ئاسان بايقالسىمۇ ئوخشاشلىقى يوشۇرۇن كەلگەن ئوخشىتىشلاردا خېلى قىيىنغا توختايدۇ. مەسىلەن: *امل*

«بىلىم ئېلىش خۇددى يىگنە بىلەن قۇدۇق قازغاندەك ئىش»

بۇ ناھايىتى ئاددىي بىر ئېنىق ئوخشىتىش بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئوخشاشلىقنىڭ «قىيىن» لىقىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى ئاسانلا بايقىلىدۇ. بىراق، ئوخشىتىشلارنىڭ ھەممىسىلا مۇنداق ئاددىي بولمىغاچقا، ئوخشاشلىقى بىلەن ئوخشىغۇچىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق يوشۇرۇنراق كەلگەن ئوخشىتىشلارنى ئىلمىي يوسۇندا تەھلىل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

«كىچىك ئىسكىرىپكا ئوركىستىرىدىكى ئايال پادىشاھ دېمەكتۇر»

بۇ بىر يوشۇرۇن ئوخشىتىش بولۇپ، قارىماققا ئۇنىڭ تەركىبىدىكى ئوخشاشلىق چى— «كىچىك ئىسكىرىپكا» بىلەن ئوخشىغۇچى— «ئايال پادىشاھ» ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىق مۇناسىۋەت يوقتەك تۇيۇلىدۇ. ئەگەر بىز ئوخشاشلىق مۇناسىۋەتىنى ئوخشاش خۇجى بىلەن ئوخشىغۇچىنىڭ ماھىيەتلىك بەلگىلىرىدىنلا ئىزلىسە، بەلكى ئۇلارنىڭ مۇھىمىراق بولغان تۈرلۈك بەلگىلىرىنىمۇ نەزەردە تۇتساق، شۇنداقلا، ئوخشاشلىق بىلەن ئوخشىغۇچىنى بىلدىرگەن سۆزلەرنىڭ كۆچمە، كېڭەيگەن ۋە كونتىپىكتىكى ۋاقىتلىق دەلىللىرىنىمۇ نەزەردە تۇتساق، ئېلىمىپ سېمانتىك تەركىبىلەر بويىچە ئانالىز قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەھلىل يۈرگۈزسەك، ئوخشىتىشنىڭ مۇۋاپىق بولغان بولمىغانلىقىغا توغرا ھۆكۈم قىلالايمىز. تۆۋەندە، بۇ ئوخشىتىشنىڭ ئوخشاشلىقى بىلەن ئوخشىغۇچى مېنى سېمانتىك تەركىبىلەر بويىچە ئانالىز قىلىپ كۆرىمىز.

ئايال پادىشاھ: ئادەم، ئايال، پادىشاھ، ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىگە؛
(ئۆز مەھلىكىتىدە).

كىچىك ئىسكىرىپكا: چالغۇ، ئىسكىرىپكا، كىچىك تىپتىكى، ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىگە. (ئوركىستىردا).

بۇ تەھلىلنىڭ نەتىجىسىدىن قارىغاندا، ئوخشاشلىقى بىلەن ئوخشىغۇچى ئۆز دائىرىسىدە ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىگە ئىكەنلىكى جەھەتتىن ئوخشايدۇ. شۇنداقلا، بۇ ياخشى ئوخشىتىش ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئەگەر بىز مۇشۇ تەھلىلنىڭ نەتىجىسىگە ئاساسەن، «ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىگە» ئىكەنلىكىنى «ئايال پادىشاھ» دېگەن سۆزنىڭ كېڭەيگەن مەنىسى دەپ قارىساق ۋە ئۇنى بۇ مەنىدىكى «ئايال پادىشاھ» سۆزىنىڭ ئورنىغا قويساق، «كىچىك ئىسكىرىپكا ئوركىستىردا ئەڭ يۇقىرى دەرىجىدىكى ئىگە» بولىدۇ. دە، بۇ، ئەشۇ مەنىلەرنىڭ بىر ۋارىيانتى ياكى مەنىداش قۇرۇلمىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ۋە ئوخشىتىشنىڭ مۇۋاپىقلىقىغا دەلىل بولالايدۇ.

(2) چۈشەنچىلىك بولۇش
بۇ، ئوخشىتىشلاردىن پايدىلانغاندا، ئاڭلىغۇچى ياكى كىتابخانلارنىڭ ھەر خىل

ئالاھىدىلىكلىرىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئىمكان قەدەر كەشپەلەرگە تونۇش ھەم چۈشىنىشكە بولغان ئوخشىغۇچىلارنى تاللاپ قوللىنىشقا قارىتا ماھان.

مەسىلەن: (1) ... خەلق قازانداك قايناپ، دەريادەك تېشىپ، ئوردىنىڭ چوڭ دەۋازىسىنى تاش - كېسەكلەر بىلەن ئېشىپ تاشلىدى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

بۇ مىسالدىكى «قاينىغان قازان»، «تاشقان دەريا»، دېگەن ئوخشىغۇچىلار خەلققە تونۇش، چۈشىنىشكە بولغاچقا، ئوخشالغۇچى بۇلار ئارقىلىق ناھايىتى چۈشىنىشكە قېلىپ ئىپادىلەنگەن.

بەزى ئوخشىتىشلاردا، ئوخشالغۇچى شەيئى بىلەن ئوخشىغۇچى شەيئىنىڭ مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ بولۇپ، چۈشىنىش بىر ئاز قىيىنغا توختايدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا، ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ھۇۋايىق دەرىجىدە ئىزاھلانسا ياكى ئۇلارنىڭ ئوخشاشلىقى كۆرسىتىلسە بولىدۇ.

(2) ئىجادىي بولۇش

مەلۇمكى، ياخشى ئوخشىتىش غايەت زور بەدىئىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرالايدۇ. بۇنىڭدىكى ئاساسىي سەۋەب ئوخشالغۇچى بىلەن ئوخشىغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنىڭ مەنئىيلىق بولۇشى بىلەن بىللە، ئوخشىتىشنىڭ يېڭىچە، ئىجادىي بولۇشىدىن ئىبارەت. دېمەك، باشقىلار ئىشلىتىپ كوناپ كەتكەن ئوخشىتىشلارنى ئىشلىتىۋەرمەي، يېڭى - يېڭى ئوخشىتىشلارنى يارىتىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئەپسۇسكى، بىزنىڭ بەزى يازغۇچىلارمىزدا بىر ئوخشىتىشنى تەكرار ئىشلىتىش خاھىشى بىر قەدەر ئېغىر. مەسىلەن: چىرايلىق قىزلارنىڭ ئوقۇل «تولۇن ئاي» غا، ئوقۇتقۇچىنىڭ «باغۋەن» گە ئوخشىتىلىشى قېلىپ بولۇپ قالغىنىغا ئوخشاش. ئەنگىلىيە يازغۇچىسى ۋانرىدىنىڭ «چىرايلىق قىزلارنى بىرىنچىسى بولۇپ كۈلگە ئوخشاتقان كىشى دانا، بۇ ئوخشىتىشنى ئىككىنچىلەپ ئىشلىتىش كىشى چاكىنا، ئۈچىنچى بولۇپ ئىشلىتىش كىشى لەقۋا» دېگىنى ئوخشىتىشلارنىڭ ئىجادىي بولۇشىنىڭ نەقەدەر مۇھىملىقىنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا، بۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. بۇ جەھەتتە كلاسسىك يازغۇچىلارمىز ۋە قېرىنداش مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ روھىدىن ئۆگىنىشكە ئەرزىيدۇ. مەسىلەن:

(1) قايسى ئوقۇتقۇچى ئۆز ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تالانتلىق بولۇپ يېتىلىشىنى ئارزۇ قىلمايدۇ؟ ئۇلار خۇددى شام ۋە مەشئەلگە ئوخشاش، ئىسۋىلىرىنى كۆيدۈرۈپ، بىزگە يورۇقلۇق ئاتا قىلىدۇ.

(2) ئۇ گويىا چاي قىلىپ مېڭىۋاتقان كېمىگە ئوخشاش، بىمانىم ۋە كىۈچ بىلەن لىق تولۇپ، بوران - چاپقۇن ئىچىدە بالىلارنىڭ قەلب دېڭىزىغا كىرىپ كەلمەكتە.

(3) ئوقۇتقۇچىمىز شاۋرۇن بەنەينى تىنىمىمىز ھەسەل ھەرىسىگە ئوخشاش،

ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئىلىم گۈلزارىدىن شىرنە يىغىپ كەلمەكتە.

4) شۇ زامانلاردا، ئۇ تېخى ياش ھەم قابىلىيەتلىك بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا قىزغىن، سەمىمىي مۇئامىلە قىلاتتى. بىخۇددى يېتىلگەن گۈلچىگە ئوخشاش، بىزنى - يۇمران بىخىلارنى تۇجۇپىلەپ ئۆستۈرەتتى. *

مانا بۇ مىساللاردا ئەينى بىر ئوخشالغۇچى - ئوقۇتقۇچى ئايرىم - ئايرىم ھالدا «شام»، «مەشئەل»، «كېمە»، «ھەسەل ھەرىسى»، «گۈلچى» گە ئوخشىتىلغان بولۇپ، كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردۇ.

4) ئېنىق بولۇش

ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا كونكرېت شەيئى - ھادىسىلەرگە قارىتا كىشىلەر ھامان مەلۇم تونۇش ھەم مۇئەييەن پوزىتسىيىدە بولۇپ، بەزى نەرسىلەرنى ياقتۇرىدۇ، بەزى نەرسىلەردىن يىرگىنىدۇ. بۇ ھال نۇتۇقتىمۇ روشەن ئىپادىلەنمىدۇ، يەنى كىشىلەر تۈرلۈك ۋاسىتىلار بىلەن كونكرېت شەيئى - ھادىسىلەرنى ئىپادىلەشكە، ئۆز تۇيغۇ-ھېسسىياتلىرىغا بىرلەشتۈرگەن ھالدا شۇ شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان مۇئەييەن پوزىتسىيىنىمۇ ئىپادىلەيدۇ. ئوخشىتىشلاردا ئەھۋال بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. ياخشى ئوخشىتىشتا، نۇتۇق ئىگىسىنىڭ پىكىر - ھېسسىياتى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن بولىدۇ. بۇ، ئوخشىغۇچىنى توغرا تاللاشقا باغلىق. شۇڭا، شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان سۈبېيىكىتىپ ھېسسىياتنى توغرا، ئېنىق ئىپادىلەش ئۈچۈن، ئوخشىغۇچىنى مۇۋاپىق تاللاش كېرەك. مەسىلەن:

- 1) «شاھ دەخىرۇت ئۇزۇندىن بېرى بېقىپ كەلگەن لۈك-چەكلەرنى قىلىچ - دەلىق بىلەن جەڭگە سېلىپ كۆردى. نەدىكىنى ئۇلار خۇددى يىوغان بىر يىملىنى قاۋاپ قورقۇتماقچى بولغان كوكا ئىتلاردەك، چاڭ - توزاڭ ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالدى.
- 2) مانجۇ چېرىكىلىرى سېپىل دەرۋازىسىدىن چىقىپ، خۇددى ياۋا توڭگۇز يەر تىلغىغاندەك، خەلق باغرىنى تىلغاشقا باشلىدى.

(ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر «ئىز»)

- 1 - مىسالدا شاھ مەخسۇتنىڭ قانخور لۈكچەكلىرى «كوكا ئىتلار» غا، 2 - مىسالدا، مانجۇ چېرىكىلىرى «ياۋا توڭگۇز» غا ئوخشىتىلىش ئارقىلىق، ئوي - پىكىر ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەنمىش بىلەن بىللە، مۇھىمى ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى ئېنىق، توغرا ئىپادىلەنگەن. چۈنكى، بۇ ئوخشىتىشلاردا ئوخشىغۇچى شەيئىلەر ئاپتورنىڭ ھېسسىياتىغا ماس ھالدا توغرا تاللانغان. لېكىن، بەزى ئوخشىتىشلاردا بۇ نۇقتا ئېتىبارغا ئېلىنماي، ئوخشىغۇچى شەيئىلەردىكى ھېسسىي تۈس پەرقلەندۈرۈلمىگەچكە، ئاپتور ياكى نۇتۇق ئىگىسىنىڭ ھېسسىياتى توغرا ئىپادىلەنمەي قالىدۇ.

* بۇ مىساللار «ئوخشىتىشلار لۇغىتى» دىن ئېلىندى.

م: ... چاچ - ساقاللىرى قاردەك ئاقارغان، يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقتىنى ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش بىلەن ئۆتكۈزگەن، كۆپ جاپا چەككەندىن بېلى خېلىلا مۇكەپچىگەن بۇ مويسىپىت يەرگە ئېگىش - كىمىدە خۇددى قىسقۇچ پاقىغا ئوخشاش كۆرۈنەتتى.

(«شىنجاڭ ئەدەبىياتى»)

بۇ مىسالدا، ئەسەردىكى ئىجابىي شەخس - پېنسىيىگە چىققان يېشەدەم مائارىپچىنىڭ «قىسقۇچ پاقا» غا ئوخشىتىلىشى ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى بىلەن ماسلاشماي، يەنى بۇ ئوخشىتىشتا ئاپتورنىڭ ھېسسىياتى توغرا ئىپادىلەنمىگەن. چۈنكى، بۇنىڭدىكى ئوخشىغۇچى شەيئى ھېسسىي تۈس جەھەتتىن ئىجابىلىققا ئىگە ئەمەس. دېمەك، «ئېنىق بولۇش» ئوخشىتىشلاردا شەيئى - ھادىسىلەرگە بولغان ھېسسىيات، يۈزلىتىلىشىنىڭ ئېنىق، توغرا بولۇشىغا قارىتىلغان.

پايدىلانغان ئاساسلىق ماتېرىياللار

1 - يۈەنخۇي: «ئوخشىتىشلار» (ئەنئەنىۋى خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1982 - يىل نەشرى).

2 - «شىنجاڭ مەجمۇئەسى» (خېجېي خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى)

3 - خۇاڭ مىنرۇ: «تەتقىقات ۋاسىتىلەر» (خۇنەن خەلق نەشرىياتى، 1984 - يىل نەشرى)

(بېشى 103 - بەتتە)

ئۆز ئەينى تەرجىمە قىلىپ قويۇش كېرەك دېگەنلىك ئەمەس. ئەندى بۇ نېمە ئۈچۈن فورما ئەمەس دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، ھاقالىدا بۇنى ئوتتۇرىغا قويىمىدۇق.

گرامماتىكىلىق تەھلىل تەرجىمىدە ئىنتايىن مۇھىم بىر ھالقا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەھلىل قىلىشتىكى ئاساسىي مەقسەت ئوخشاش سېمانتىك قۇرۇلما بىلەن ئوخشاش بولمىغان تىللارنىڭ سىنتاكسىسلىق قۇرۇلمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتىنى تېپىپ چىقىپ، ئەسلى تېكىستنى توغرا تەرجىمە قىلىشتىن ئىبارەت.

سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىنىڭ تەرجىمىسى توغرىسىدا

ئابدۇشۈكۈر ھەسەن. گاۋلىچىن

تەرجىمە ئەمەلىيىتىدە پەقەت تاشقى قاتلامدىن تاشقى قاتلامغا قاراپ تەرجىمە قىلىش كۇپايە قىلمايدۇ ھەم يېتەرلىك بولمايدۇ. چۈنكى ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمىنىڭ مۇۋاپىق بولۇش .. بولماسلىقى تاشقى قاتلامدا ئەمەس، بەلكى ئىچكى قاتلامدا بولىدۇ. ئىچكى قۇرۇلمىلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق سېمانتىكا ۋە فۇنكسىيە جەھەتتىكى پەرق بولۇپ، تاشقى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بولسا، تىۋىپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شەكىل جەھەتتىكى پەرقنىلا ئىبارەت بولىدۇ.

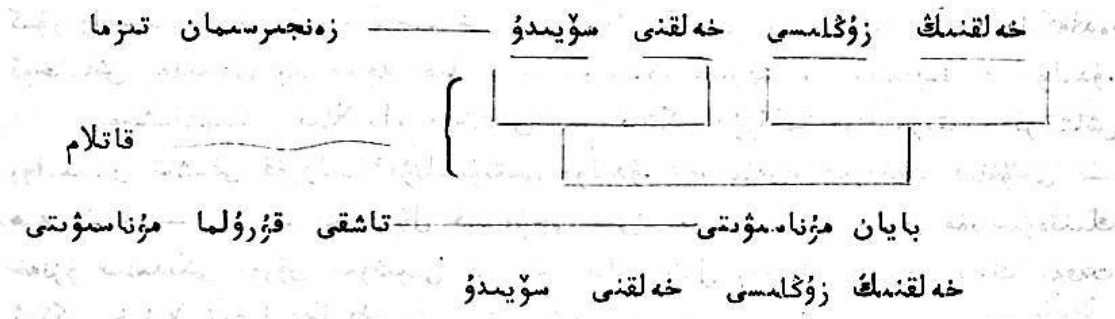
1. ئىچكى قۇرۇلما بىلەن تاشقى قۇرۇلما

چامسكىنىڭ (NOAM · CHOMSKY) تونۇشىچە: ھەر بىر جۈملىدە تاشقى قۇرۇلما بىلەن ئىچكى قۇرۇلما بولىدۇ. جۈملىنىڭ مەنىسى ئاساسەن سېمانتىكىلىق قائىدىلەر ئارقىلىق ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتىن چىقىرىلغان بولىدۇ؛ ۋە ھالەتتىكى جۈملىنىڭ فونېتىكىلىق شەكىلى بولسا، پەقەت فونېما قائىدىلىرى ئارقىلىق تاشقى قۇرۇلما جەھەتتىن چىقىرىلىدۇ. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئىچكى قۇرۇلما مەنىنى چۈشەندۈرىدۇ. تاشقى قۇرۇلما بولسا، تىل تاۋۇشلىرىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئاممىبايراق قىلىپ ئېيتقاندا، تاشقى قۇرۇلما دېگەننىمىز كىشىلەر ئاڭلىغان ياكى كۆرگەن جۈملىلەرنىڭ تاۋۇش شەكلى ياكى يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەن يازما بەلگىدىن ئىبارەت. بۇ ئاڭلىغۇچى بىۋاسىتە سېزىلەيدىغان نەرسە. ئىچكى قۇرۇلما بولسا، سۆزلىگۈچىنىڭ تەبىئەتتىكى بوشۇرۇنغان سېمانتىكىلىق قۇرۇلما بولۇپ، بۇ لوگىكىلىق سېمانتىكا ۋە سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش مۇناسىۋىتىدىكى فۇنكسىيە سېمانتىكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ— تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئاساسى، بىراق ئۇ يەنە كېلىپ پەقەت تاشقى قۇرۇلما ئارقىلىقلا ئاشكارىلىنالايدۇ.

بىز تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى دېگەننى سۆزلەرنىڭ مورفولوگىيىلىك ئۆزگىرىشى، ياردەمچى سۆزلەر ۋە سۆز تەرتىپى ئارقىلىق ئەكىس ئەتكەن گرامماتىكىلىق مۇناسىۋەت دەپ قارايمىز. بۇ مۇناسىۋەتلەر ئادەتتە، بايان مۇناسىۋىتى،

باشقۇرۇش مۇناسىۋىتى، ئېنىقلاش ۋە ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتى، تەڭداشلىق مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارغا بۆلىنىدۇ؛ ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولسا، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى كەينىدە يوشۇرۇنغان ھەر خىل سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت بولۇپ، ئۇ ئادەتتە «ھەرىكەت قىلغۇچى - ھەرىكەت» ۋە «ھەرىكەت - ھەرىكەت» قوبۇل قىلغۇچى» قاتارلىق مۇناسىۋەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەتقىقات ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ھەم كونا بولسىمۇ، ئەمما، ئۈنۈمى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولماقتا ۋە مۇكەممەلەشمەكتە. ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت ئۈستىدىكى تەتقىقات چەت ئەللەردە ئوخشاشلا ناھايىتى زور ئۈنۈمگە ئېرىشتى. فرانك پالمر (Frank palmer) ۋە كىملىكىدىكى «كېلىش گرامماتىكىسى» ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنى ئوخشاش بولمىغان بىرقانچە «كېلىش» كە يىغىنچاقلىدى. مەسىلەن، ھەرىكەت قىلغۇچى كېلىش، ھەرىكەت قۇبۇل قىلغۇچى كېلىش ئوبيېكت كېلىش، قورال كېلىش، مەقسەت كېلىش، نەتىجە كېلىش، ئورۇن - تەرەپ كېلىش قاتارلىقلار بۇ كېلىشلەر ئىچىدە ئىككى گرامماتىكىدىكى كېلىش بىلەن ئوخشىمايدۇ. «كېلىش گرامماتىكىسى» بۇنىڭغا ئاساسەن، ئىنسانلار تىلىدا ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان كېلىشلەر مۇناسىۋىتىنىڭ قانداق قىلىپ ھەرقايسى تىللارنىڭ سىنتاكتىكىلىق قۇرۇلمىسىغا ئۆزگەرگەنلىكىنى ئېنىقلاشقا ئۇرۇنغان. مەسىلەن،

ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت — ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى

ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى چۈمە قۇرۇلمىسىنىڭ تاشقى شەكىلدە بىۋاسىتە ئىپادىلەنمەي، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە (يەنى قاتلامدا) ئەكس ئېتىدۇ. شۇنىڭدەك، تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى ئارقىلىق سۆز بىلەن سۆزنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش شەكىلدە ۋاسىتىلىق ھالدا ئىپادىلىنىپ چىقىدۇ. بۇلارنىڭ باغلىنىشى بولسا، ئىچكى قۇرۇلما — تاشقى قۇرۇلما — بىرىكىش قاتلىمى — زەنجىرسىمان تىزىلغان بولىدۇ.

2. ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلما ئىنسانلار تىلىدا ئۈمۈدى ئەھمىيەتكە ئىگە

ئوخشاش بىرتىلىدىكى بىرخىل قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى بىرنەچچە خىل سىنتاكتىكىسىلىق قۇرۇلما بىلەن (تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بىلەن) ئىپادىلەشكە بولىدۇ. مەسىلەن، «ھەرىكەت قىلغۇچى — ھەرىكەت — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى» دىن ئىبارەت بۇ خىل سېمانتىكى مۇناسىۋەت خەنزۇ تىلىدا ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل سىنتاكتىكىسىلىق مۇناسىۋەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

① 小胖 || 住 抓了 树枝。

② 树枝 || 小胖 抓住了。

③ 小胖 || 把 树枝 抓住了。

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، «小胖» ①، ③ جۈملىلەردە پۈتۈن

جۈملىنىڭ ئىگىسى، ② جۈملىدە خەۋەر قىسمىنىڭ ئىگىسى بولغان. «树枝»

① جۈملىدە تولدۇرغۇچى، ② جۈملىدە پۈتۈن جۈملىنىڭ ئىگىسى بولغان، ③ جۈملىدە

ئالدى قوشۇلغۇچى «把» بىلەن بىرىكىپ، يېتىلنى ئېنىقلايدىغان ھالەت بولغان.

لېكىن ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە بۇ ئىككى خەۋەر قىسمىدىكى خەۋەر سۆز

«抓住» بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۆزگەرمەيدۇ. «小胖» ھامان ھەرىكەت قىلغۇچى

«树枝» ھامان ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭدىن شۇنى

كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، ئوخشاش بىر سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەشكەندە،

ئوخشاش بولمىغان بىرنەچچە خىل سىنتاكتىكىسىلىق قۇرۇلمنى تاللىۋېلىشقا بولىدۇ.

ئوخشاشمىغان تىللاردا، ئوخشاش بىر ئىچكى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدە ئوخشاش

بولمىغان تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتى بولىدۇ. مەسىلەن، ھەرىكەت قىلغۇچى —

ھەرىكەت — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى دىن ئىبارەت بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ

خەنزۇ تىلىدىكى ئورۇن تەرتىپى ئادەتتە ئالتە خىل بولىدۇ. لېكىن بۇنىڭ پەقەت

ئىككى خىللا توغرا بولىدۇ.

- S V O : 我 读书 (✓)
- S O V : 我 书 读 (×)
- O S V : 书 我 读 (✓)
- O V S : 书 读 我 (×)
- V S O : 读 我 书 (×)
- V O S : 读 书 我 (×)

(بۇنىڭدا S- ئىگە، V- خەۋەر، O- تولدۇرغۇچى) ئەمما ئۇيغۇر تىلىدىكى

ئورۇن تەرتىپى ئەڭ ئاز دېگەندە ئالتە خىل بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى توغرا.

- (✓) V O S مەن كىتابنى ئوقۇيمەن،
- (✓) V S O كىتابنى مەن ئوقۇيمەن.

(✓)	O S V	ئوقۇيمەن مەن كىتابنى.
(✓)	S V S	مەن ئوقۇيمەن كىتابنى.
(✓)	S V O	كىتابنى ئوقۇيمەن مەن.
(✓)	S O V	ئوقۇيمەن كىتابنى مەن.

تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىدىن قارىغاندا، خەنزۇ تىلىدىكى جۈملەشەكلى SVO ۋە OSV دىن ئىبارەت ئىككىلا خىل بولسا، ئۇيغۇر تىلىدا ئالتە خىل ئوخشاش بولمىغان تاشقى قۇرۇلما بار. بۇنىڭدىكى سەۋەب خەنزۇ تىلىنىڭ ئانالىتىك تىل بولغانلىقى، سۆز تەرتىپىنىڭ بىر قەدەر مۇقىم بولغانلىقىدۇر، ۋەھالەنكى ئۇيغۇر تىلى سىنتېتىك تىل، ئۇنىڭ تەرتىپى بىر قەدەر ئەركىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالتە خىل سۆز تەرتىپى ئىچىدىكى ئۈچ سۆز گرامماتىكىلىق مەنىنى ئىپادىلەيدىغان تۈرلىنىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە: مەن — باش كېلىش، كىتابنى — چۈشۈم كېلىش، ئوقۇيمەن — كىسەلەر زامان، 1- شەخس، شۇڭا سۆزلەرنىڭ ئورۇن تەرتىپى ئانچە چەكلىنىش رولىغا ئىگە ئەمەس.

ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، مەيلى خەنزۇ تىلىدىكى ئىككى خىل ياكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالتە خىل شەكىل بولسۇن، ئىچكى سىمانتىك قۇرۇلما مۇناسىۋىتى پەقەت بىر خىلدىنلا يەنى «ھەرىكەت قىلغۇچى — ھەرىكەت — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى» دىن ئىبارەت بولىدۇ، خالاس.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەيلى ئەينى بىر تىلدا ياكى ئوخشاش بولمىغان بىر تىللاردا بولسۇن ئەينى بىر ئىچكى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نۇرغۇن تاشقى قۇرۇلمىلىرى بار. بۇ تەرجىمە ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. مانا بۇ، ئەينى بىر مەنىنى ئوخشاش بولمىغان ئۇسسۇل بىلەن ئىپادە قىلغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. زادى قانداق جۈملە شەكىللىرىنى تاللاشتا كۆزىڭىز تىل شارائىتىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ، مەسىلەن،

- ① ئەھمەت || سەمەتنى ئۇردى.
 ② سەمەت || ئەھمەت تەرىپىدىن ئۇرۇلدى.

بۇ ئىككى جۈملەنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى ئوخشاش ئەمەس. مىسال ① دە «ئەھمەت» بىلەن «سەمەتنى ئۇردى» قوشۇلۇپ بايان مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلغان. لېكىن مىسال ② دە «سەمەت» بىلەن «ئەھمەت تەرىپىدىن ئۇرۇلدى» قوشۇلۇپ بايان قىلىنغۇچى مۇناسىۋىتىنى ھاسىل قىلغان. ۋەھالەنكى ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ، ئەھمەت — ھەرىكەت قىلغۇچى، سەمەت — ھەرىكەتنى قوبۇل قىلغۇچى، ئۇردى — ھەرىكەت، ئەگەر بۇنى سېخىما بىلەن ئىپادىلەسەك مۇنداق بولىدۇ.

② تاشقى قۇرۇلما
سەمەت ئەھمەت تەرىپىدىن ئۇرۇلدى.

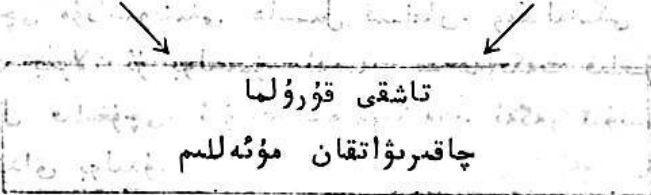
① تاشقى قۇرۇلما
ئەھمەت مەمەتنى ئۇردى.

يۇقىرىقىدەك ئەھۋالدا بىز تاشقى قۇرۇلما ① نى تاللاپ ئالسىمۇ ياكى تاشقى قۇرۇلما ② نى تاللاپ ئالسىمۇ؟ بۇنىڭدا ئادەم ئۇرغۇچىنى تەكشۈرۈۋاتقانلىقى ۋە ياكى تاياق يىگۈچىنى تەكشۈرۈۋاتقانلىقىغا قارايمىز. يۇقىرىدا بىز ئوخشاش بىر ئىچكى قۇرۇلمنىڭ ئوخشىمايدىغان تاشقى قۇرۇلمىسى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتتۇق. بۇ يەردە بىز بۇنىڭ ئەكسىچە بولغان ئەھۋاللارنى يەنى ئەينى بىر تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتتىمىز.

مەسىلەن، چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم. بۇ ئىككى خىل قۇرۇلمىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ: ① (..... نى) چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم. ② (كىم) چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم. مەسىلەن ① دىكى «مۇئەللىم» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «چاقىرىۋاتقان» — ھەرىكەت، «..... نى» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى؛ مەسىلەن ② دىكى «(كىم)» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «چاقىرىۋاتقان» — ھەرىكەت، «مۇئەللىم» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى، بۇ خىل تاشقى قۇرۇلمىدا ئىپادىلەنگىنى بۇ خىل سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەت ئەمەس. بەلكى ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋەتتۇر. شۇڭا بۇ ئىككى بىسابق قۇرۇلما بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇنى سېخىما بىلەن ئىپادىلەسەك مۇنداق بولىدۇ:

ئىچكى قۇرۇلما ②
(كىم) چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم

ئىچكى قۇرۇلما ①
..... نى چاقىرىۋاتقان مۇئەللىم

تەرجىمىسى كىونكرېت سۆز بىرىكىمىسىنىڭ زادى قايسى مۇناسىۋەتكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئالدى بىلەن تەھلىل قىلىش لازىم. شۇنداق قىلغاندا، تېخىمۇ ئېنىق، توغرا ئىپادىلىنىشى بولىدۇ. يۇقىرىقى ئىككى تەرەپ ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ ئىنسانلار تىلى ئۈچۈن ئومۇمىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى تونۇشىمىز ئۈچۈن ياردەم بېرىدۇ. دەل مۇشۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن ئىچكى قۇرۇلما تەرجىمىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

تەرجىمە دېگەن نېمە؟ چامىسىنىڭ نەزەرىمىس بويىچە چۈشەندۈرگەندە، ئەينى بىر ئىچكى قۇرۇلمىنى قانداق قىلىپ باشقا تىلنىڭ سىمۋولىغا قۇرۇلمىسىغا ئايلاندۇرۇش دېمەكتۇر.

3. تەرجىمە بىلەن ئەسلى تېكىستنىڭ ئۆزئارا ماسلىق مۇناسىۋىتى تاشقى قاتلامدا ئەمەس، بەلكى ئىچكى قاتلامدا بولىدۇ.

تەرجىمە نۇقتىسىدىن قارىغاندا، بارلىق تىللار ئىچكى سېمانىتىك قۇرۇلمىغا ئىگە. بۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم تىل ھادىسىسى ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى، ھەر خىل تىللار ئىچكى قۇرۇلما جەھەتتە تاشقى قۇرۇلمىغا قارىغاندا، يىراقلىقتىن، يېقىنلىققا قاراپ ماڭغانلىقىدا. ئەگەر بىز مۇرەككەپ تاشقى گرامماتىكىلىق قۇرۇلمىنى ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىغا ئايلاندۇرا-لساق، تەرجىمىنى تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق، راۋان ئىپادىلەپ بارالايمىز، شۇنىڭدەك تەرجىمە مەدە دۇچ كېلىدىغان ئەگرى - توقايلىرىنى ئازايتىپ، سەۋەنلىكىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرەلەيمىز.

تاشقى قاتلامدىن ئىچكى قاتلامغا ئۆتۈش جەريانى تەتۈر ئايلاندۇرما جەريانمۇ. مەسىلەن: «مەن ئاپامغا كىيىمنى ياماتقۇزمەن». دېگەن جۈملىدىكى سۆز بىلەن سۆزلەر ئوتتۇرىسىدا قانداق مۇناسىۋەت بارلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا تەتۈر ئايلاندۇرما ئارقىلىق تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلاملىرىغا چىقىپ تەھلىل يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ ئىچكى سېمانىتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئېنىقلاپ چىقىشىمىز لازىم. تەھلىل قىلىش ئارقىلىق بۇ جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى:

[مەن ئاپامغا (ئاپام كىيىمنى يامايدۇ) ياماتقۇزمەن]

بۇ ئىچكى قۇرۇلما ئارقىلىق بىز «ئاپام» - ئىگە، «مەن» نىڭ ھەرىكىتىنى قوبۇل قىلغۇچى ھەم تولدۇرغۇچى «كىيىم» نىڭ ھەرىكىتى قىلغۇچىسى ئىكەنلىكىنى كۆرەلەيمىز. بىز تۆۋەندە بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ، سۆزلەمەكچى بولغان مەسىلىنى بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

ئەگەر تەرجىمە بىلەن ئەسلى تېكىستنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتى ئىچكى قاتلامدا ئەمەس، تاشقى قاتلامدا دەپ قارىلىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئەسلى تېكىستتىكى

ئىگە تەرجىمىدىمۇ ئىگە بولۇشى، ئەسلى تېكىستتىكى خەۋەر تەرجىمىدىمۇ خەۋەر بولۇشى، ئەسلى تېكىستتىكى تولدۇرغۇچى تەرجىمىدىمۇ تولدۇرغۇچى بولۇشى كېرەك، ئەلۋەتتە. تاشقى قاتلامدىن تاشقى قاتلامغا قاراپ مېڭىشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئۇسۇل تەرجىمانى دائىم دېگىدەك بۇت - قولى يەەرگە تەگىشىدەك ئالدىراش، ئەمما ئىشنىڭ باش - ئايىغىنى تاپالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدۇ. چۈنكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتى بۇ يەردە ئەمەس. مەسىلەن،

تاشقى قۇرۇلما 我 看见 他 吃饭 .

①	主	谓
②	述	宾
③	主	谓
④	述	宾

我 看见 他吃饭.

ئىچكى قۇرۇلما _____ ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ھەرىكەت قىلغۇچى ئەگەر بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلساق:

تاشقى قۇرۇلما _____ مەن || ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم.

①	ئىگە	خەۋەر
②	تولدۇرغۇچى	بايان
③	ئېنىقلىغۇچى	ئېنىقلىغۇچى
④	تولدۇرغۇچى	بايان

مەن ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى كۆردۈم

ئىچكى قۇرۇلما - ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ئەگەر تاشقى قۇرۇلما تاشقى قۇرۇلماغا قاراپ مېڭىش بولسا، تەرجىمىدىكى ئۇيغۇرچە جۈملىنىڭ ③ قاتلىمىمۇ ئىگە - خەۋەر سۆز بىرىكمىسى بولۇشى كېرەك. لېكىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرچە جۈملىنىڭ ③ قاتلىمى ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسى بولۇپ چىقىدۇ. بىز ئىچكى قۇرۇلما تاشقى قۇرۇلماغا قاراپ مېڭىش بولسا، ئەسلى تېكىستتىكى

« 看见 » — « 我 » — « 老师来了 » — « 我知道 » — « 我知道老师来了 »
 دىن ئىبارەت، خالاس، ئۇيغۇرچىدا «كۆردۈم» خەنزۇچىدا ئوخشاش ھەرىكەت بولۇپ،
 «مەن» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى» — ھەرىكەت قوبۇل
 قىلغۇچى. شۇڭا ئىچكى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئۆزئارا ماس كەلگەن.
 « 他吃了 » خەنزۇ تىلىدىكى ③ قاتلام ئىكەن — خەۋەر سۆز بىرىكمىسىگە كەلسەك،
 ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغاندا، «ئۇنىڭ تاماق يەۋاتقانلىقىنى» دېگەن ئىسىم
 خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسىگە ئۆزگەرگەن، بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇيغۇرتىلى دورفون-
 لوگىيىلىك ئۆزگىرىشكە ئىنتايىن باي بولغان قىملارنىڭ بىرى بولۇپ، مورفولو-
 گىيىلىك تۈرلىنىشىگە تايىنىپ، ئىكەن — خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسىنى ئىسىم خاراكتېرلىك
 سۆز بىرىكمىسىگە ئايلاندۇراالايدۇ.

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلمەن
 (ئىكەن) (خەۋەر)

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلمەن
 (بايان تولدۇرغۇچى سۆز بىرىكمىسى)

(تولدۇرغۇچى) (بايان سۆز)

مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلمەك

(ئىسىم خاراكتېرلىك سۆز بىرىكمىسى)

(ئايلاندۇرما)

مۇئەللىم كەلدى

[مەن (مۇئەللىم كەلدى) بىلمەن] — ئىچكى قۇرۇلما

(ئىسىم خاراكتېرلىك ئۆزگىرىش) ↑

[مەن (مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى) بىلمەن]

(چۈشۈم كېلىشىش قىستۇرۇلۇشى) ↓

مەن مۇئەللىمنىڭ كەلگەنلىكىنى بىلمەن — تاشقى قۇرۇلما

ھالبۇكى، خەنزۇ تىلىدىكى ئەھۋال بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، يېشىل ۋە يېشىل

خاراكتېرلىك قۇرۇلما مەيلى قايسەردە ئوتتۇرىغا چىقسۇن، ئۇنىڭ شەكلى پۈتۈنلەي

ئوخشاش بولۇپ ئۆزگىرىش بولمايدۇ.

مەسىلەن،

① 我知道。

② 老师来了。

③ 我知道老师来了。

مەيلى جۈملە شەكلىدە ئوتتۇرىغا چىققان «老师来了» ② بولسۇن، مەيلى ئىگە - خەۋەرلىك سۆز بىرىكمىسى تەرىقىسىدە جۈملە ئەچىدە ئوتتۇرىغا چىققان «老师来了» ③ بولسۇن، بۇلار پۈتۈنلەي ئوخشاش. شۇڭا خەنزۇ تىلىدىكى ئىگە - خەۋەر قۇرۇلمىسى ئەمەلىيەتتە ئۇ يەنىلا بىر سۆز بىرىكمىسى بولۇپ، باشقا تىپتىكى سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ جۈملىدە تۇتقان ئورنى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش. ئۇ مۇستەقىل ھالدا جۈملە بولالايدۇ ھەم جۈملە بۆلىكىمۇ بولالايدۇ.

4. خەۋىرى ئىگە-خەۋەر تەركىبلىك جۈملىلەرنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى تىكىست بىلەن تەرجىمىنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئىچكى قاتلامىدا ئەدەنەنگە بىر نەزەر. خەنزۇ تىلىدا ئىگە - خەۋەر سۆز بىرىكمىسىنىڭ خەۋەر بولۇشى خەنزۇ تىلى گرامماتىكىسىنىڭ رۇشەن ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇنداقلا خەنزۇ تىلىدا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان ئەڭ مۇھىم شەكىللىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۇيغۇر تىلىدا بۇنداق شەكىل يوق. خەنزۇ تىلىدىكى خەۋىرى ئىگە - خەۋەر تەركىبلىك جۈملىنى تاشقى قۇرۇلمىنىڭ ماس كېلىشى بويىچە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ماس كېلىدىغان ئىچكى قاتلام قۇرۇلمىنى تېپىپ چىقىش لازىم. بۇنى تۆۋەندە ئىككى گۇرۇپپا ماسال بىلەن چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز. مەسىلەن:

- ① 场上的麦子 || 我不要了。
- ② 我的事 || 他知道，他的事 || 我知道，你和他的事 || 我也知道。
- ③ 你的文章 || 我读过了。
- ④ 自行车 || 他骑出去了。
- ⑤ 这个人 || 我不认识。
- ⑥ 这 || 我不能告诉你。
- ⑦ 第二次世界大战的惨象和灾难 || 我们大家都还记忆犹新。
- ⑧ 这个人 || 你可小看得。

يۇقىرىدىكى 8 جۈملە بىر تۈرگە مەنسۇپ خەۋىرى ئىگە - خەۋەر تەركىبلىك جۈملە. بىز تۆۋەندە ماسال ① نى ئىپادىلەپ ئۇنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسىنى كۆرۈپ باقايلى:

场上的麦子 我不要了。

①	主	谓		
②	定	中	主	谓
③		状	中	

تاشقى قۇرۇلما

场上的麦子   我   不要了。

ئىچكى قۇرۇلما ..... ھەرىكەت ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى
 بۇ جۈملىدىكى كىچىك جۈملىنىڭ ئىگىسى ھەرىكەت قىلغۇچى، كىچىك جۈملە
 خەۋىرى .. ھەرىكەت، چوڭ جۈملە ئىگىسى - ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى.
 ئۇيغۇر تىلىدا گەرچە مۇنداق جۈملىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان ئەينى شەكىل
 بولمىسىمۇ، لېكىن «ھەرىكەت قىلغۇچى - ھەرىكەت - ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى»
 دېگەن سىمانتىك مۇناسىۋەتنى ئىپادىلەيدىغان باشقا شەكىللەرنى تاللاشقا بولىدۇ.
 شۇڭا بۇ جۈملىنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

① مەن خاماندىكى بۇغداينى ئالمايدىغان بولدۇم. — تاشقى قۇرۇلما
 ئىگە | خەۋەر

② تولدۇرغۇچى | بايان

③ ئېنىقلىغۇچى | ئېنىقلىغۇچى

مەن خاماندىكى بۇغداينى ئالمايدىغان بولدۇم.

ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت — ئىچكى قۇرۇلما
 قارىماققا، خەنزۇ تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىلىرى پۈتۈنلەي
 ئوخشىمايدۇ.

خەنزۇ تىلىدا جۈملىنىڭ ئىگىسى - «场上的麦子»، ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ
 ئىگىسى - «مەن»؛ خەنزۇ تىلىدا جۈملىنىڭ خەۋىرى - «我不要了»، ئۇيغۇر تىلىدا
 جۈملىنىڭ خەۋىرى - «خاماندىكى بۇغداينى ئالمايدىغان بولدۇم». لېكىن خەنزۇچىدىكى
 «场上的麦子我不要了。」 نىڭ ئىچكى سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى «我» - ھەرىكەت
 قىلغۇچى، «不要了» - ھەرىكەت، «场上的麦子» - ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى بولىدۇ.
 ئۇيغۇرچىدىكى «مەن» - ھەرىكەت قىلغۇچى، «ئالمايدىغان بولدۇم» - ھەرىكەت،
 «خاماندىكى بۇغداي» - ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇ
 دۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچكى قاتلام سىمانتىكىلىق قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ.
 شۇنداق قىلىپ بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.

- (1) مەن خاماندىكى بۇغداينى ئالمايدىغان بولدۇم.
- (2) ئۇ مېنىڭ ئىشىمنى بىلىدۇ، مەن ئۇنىڭ ئىشىمنى بىلىمەن، ئىككىڭلارنىڭ
 ئىشىنى مەنمۇ بىلىمەن (مەن سىز بىلەن ئۇنىڭ ئىشىنىمۇ بىلىمەن)
- (3) مەن سىزنىڭ ماقالىڭىزنى ئوقۇپ بولدۇم.

(4) ئۇ ۋېلىسپېنتنى مىنىپ چىقىپ كەتتى.

(5) مەن بۇ كىشىنى تونۇمايمەن.

(6) مەن بۇنى سىزگە ئېيتمايمەن.

(7) بىزنىڭ كۆپچىلىكىمىز ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ پاجىئەلىك مەنزىرىسى

ۋە ئايىتىنى تېخى ئۇنتۇپ كەتمىدۇق.

(8) سىز بۇ كىشىنى سەل چاغلانماستىن كېرەك.

(چاغلانماڭ)

يەنە مەسىلەن:

① 这个问题 || 他认为已经不存在了。

② 老李 || 我听说去北京了。

③ 这样的人 || 他见得太多了。

④ 这样的精神 || 他知道是少见的。

⑤ 这件事 || 他知道瞒不过去。

⑥ 艾合买提 || 我听说已经回去了。

⑦ 这样的事 || 他觉得比死亡更可怕。

⑧ 《南征北战》 || 他认为是部好片子。

بىز مىسال (1) نى ئېلىپ، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن

ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەھلىل قىلىپ ئۆتىمىز.

这个问题 || 他认为已经不存在了。 ————— تاشقى قۇرۇلما

①	主	谓		
②	定	中	主	谓
③	述	宾		
④	状	中		
⑤	状	中		

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، «这个问题» — چوڭ جۈملىنىڭ ئىككىسى،

«他认为已经不存在了» — چوڭ جۈملىنىڭ خەۋىرى. بىراق ئەمەلىيەتتە «他» —

ھەرىكەت قىلغۇچى، «认为» — ھەرىكەت، «这个问题已经不存在了.» — ھەرىكەت قوبۇل

قىلغۇچى. دېمەك بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى كىچىك جۈملىنە ئىككىسى —

ھەرىكەت قىلغۇچى، كىچىك جۈملىنە خەۋىرى — بىرىنچى يېشىل ھەرىكەت، چوڭ جۈم-

لىنىڭ ئىككىسى — بىرىنچى يېشىل بىلەن تۈزۈلگەن ئىكەن. خەۋەر قۇرۇلمىسى — ھەرىكەت

قوبۇل قىلغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

他认为这个问题已经不存在了。

他认为这个问题不存在了。 : يەنى

ئىچكى قۇرۇلما ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ھەرىكەت قىلغۇچى بۇ جۈملىنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ — تاشقى قۇرۇلما

①	ئىكە	خەۋەر
②	تولدىرغۇچى	بايان
③	ئېنىقلىغۇچى	ئېنىقلىغۇچى

ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ.

ھەرىكەت قىلغۇچى ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى ھەرىكەت ئىچكى قۇرۇلما

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرچە تەرجىمىنىڭ ئىگىسى — «ئۇ» خەۋىرى — «بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ» ناھايىتى ئېنىقكى، بۇ خەنزۇچە جۈملىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشاش ئەمەس، لېكىن بۇ ئىككى جۈملىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى پۈتۈنلەي ئوخشاش. خەنزۇچە «他» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «认为» — ھەرىكەت، «这个问题已经不存在» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى؛ ئۇيغۇرچىدا «ئۇ» — ھەرىكەت قىلغۇچى، «تونۇيدۇ» — ھەرىكەت، «بۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى» — ھەرىكەت قوبۇل قىلغۇچى. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرگىلى بولىدۇكى، ئۇلارنىڭ ئىچكى سېمانتىكىلىق مۇناسىۋىتى پۈتۈنلەي ئوخشاش. شۇنداق قىلىپ بۇ گۇرۇپپا جۈملىلەرنى ئۇيغۇرچىغا مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

- (1) ئۇ مەسىلىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى تونۇيدۇ.
- (2) ئۇ بۇ مەسىلىنى مەۋجۇت ئەمەس دەپ قارايدۇ.
- (3) ئۇ مۇنداق ئادەمنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ.
- (4) ئۇ مۇنداق روھنىڭ ئاز ئۇچرايدىغانلىقىنى بىلىدۇ.
- (5) ئۇ بۇ ئىشنى يوشۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى بىلىدۇ.
- (6) مەن ئەھمەتنىڭ قايتىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدىم.
- (7) ئۇ مۇنداق ئىشنىڭ ئۆلۈمىدىنمۇ قورقۇنۇچلۇق ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ.
- (8) ئۇ «جەنۇبتىن شىمالغا يۈرۈپ ئۇرۇش قىلىش» دېگەن فىلىمنىڭ ياخشى فىلىم ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ.

5. يېشىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىنى تەرجىمە قىلىشتا ئەسلى تېكىست بىلەن تەرجىمىنىڭ ماسلىق مۇناسىۋىتىنىڭ يەنىلا ئىچكى قاتلامدا ئىكەنلىكىگە بىر نەزەر.

خەنزۇ تىلىدىكى يېشىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان جۈملىلەردىكى ئىكە، يېشىل، تولۇقلىغۇچى ۋە تولدۇرغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىچكى سېمانىتىكىلىق مۇناسىۋەت خىلمۇ - خىل بولىدۇ. بۇ خىلمۇ - خىل تاشقى قۇرۇلما ۋە ئىچكى قۇرۇلمىلارنى تەھەمىل قىلىش ئارقىلىق تەرجىمىدىكى ماسلىق مۇناسىۋىتى جۈملىنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسىدا ئەمەس، بەلكى يەنىلا ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىكەنلىكىنى كۆرۈش مۇمكىن. مەسىلەن،

- ① (踢球，踢球)，他踢坏了三双鞋。
- ② 小姑娘们睡花了眼。
- ③ 孟姜女还能哭倒长城呢。
- ④ 姥姥馋掉了牙。

بىز تۆۋەندە مەسىل ① نى ئېلىپ، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسى بىلەن ئىچكى قۇرۇلمىسىنىڭ مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرىمىز.

(踢球，踢球)，他踢坏了三双鞋。

①	主	谓
②	述	宾
③	动	补定中

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، “他” - ئىكە، “踢坏” - يېشىل - تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكمىسى بايان سۆز بولغان. “三双鞋” - تولدۇرغۇچى بولغان. ۋەھالەنكى بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانىتىكىلىق قۇرۇلمىسى ئىككى باياننى شەكىللەندۈرگەن، يەنى جۈملىنىڭ ئىككىسى بىلەن يېشىل تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىدىكى يېشىل قوشۇلۇپ بىر باياننى ھاسىل قىلغان. جۈملىنىڭ تولدۇرغۇچىسى بىلەن يېشىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىنىڭ تولۇقلىغۇچىسى بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر باياننى ھاسىل قىلغان.

(踢球，踢球)，他踢坏了三双鞋。 = 他踢球 + 三双鞋坏了。

بۇ جۈملىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، تاشقى قۇرۇلمىنىڭ بىر بايانى گەۋدىلەندۈرۈلمەي، ئىچكى قۇرۇلمىنىڭ ئىككى بايانى گەۋدىلەندۈرۈلگەن. ئۇ توپ تېپىمەن، توپ تېپىمەن دەپ ئۈچ ئايغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى. تەرجىمىدىكى «ئۇ توپ تېپىمەن» بىر بايان، «ئۈچ ئايغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى» بۇمۇ بىر بايان. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ: ① ئۇ توپ تېپىمەن، توپ تېپىمەن دەپ، ئۈچ ئايغ كېرەكتىن چىقىپ كەتتى.

قۇرۇلمىنىڭ ئىكە - خەۋەر مۇناسىۋىتى گەۋدىلەنمەي، ئىچكى سېمانىشكەلىق قۇرۇلما - مىنىڭ ئىككى بايانى گەۋدىلەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچىشىڭىز، (سىز) مەس بولۇپ كېتەمسىز؟
(ئىچىپ)

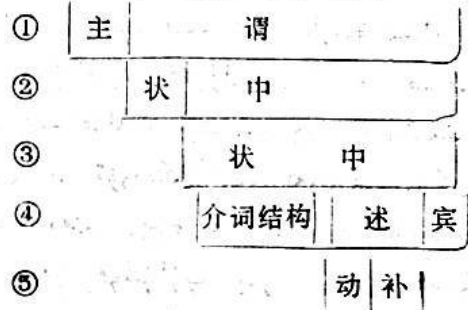
تەرجىمىدىكى «سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچىشىڭىز» بىر بايان، «سىز مەس بولۇپ كېتەمسىز؟» يەنە بىر بايان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ:

- (1) سىز بۇ بىرئاز ھاراقنى ئىچىشىڭىز، (سىز) مەس بولۇپ كېتەمسىز؟
  - (2) سىز ئازراق يول ماڭىشىڭىز، پۇتىڭىز چوڭ بولۇپ كېتەمدۇ؟
  - (3) ئادەم يۇمشاق ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇۋەرسە، (ئادەم) ھۇرۇنلىشىپ قالىدۇ.
  - (4) بۇ يىللاردا ئادەملەر چوڭ قازان تامىقىنى يەپ، كەمبەغەللىشىپ كەتتى.
- يەنە ئالاھىدى:

- ① 白茹却被这赞美声羞红了脸。
- ② 尤老二被酒催开了胆量。
- ③ 刘兰被这种行动吓破了胆。
- ④ 大媳妇被婆婆打破了头。

بۇ بىر گۇرۇپپا مىسالدىكى جۈملىلەر «被» سۆزى بىلەن كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا يېتىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلما «打破»، «催开»، «吓破»، «羞红» ئايرىم - ئايرىم كەلگەن. بىز مىسال ② نى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى بىلەن تاشقى قۇرۇلما مۇناسىۋىتىنى تەھلىل قىلىپ كۆرۈپ باقايلى:

白茹却被赞美声羞红了脸。 تاشقى قۇرۇلما

تاشقى قۇرۇلمىدىن قارىغاندا، «白茹» - ئىكە، ③ قاتلام ئالدى قوشۇلغۇچى قۇرۇلما «被赞美声» - ھالەت، ⑤ قاتلام يېتىل - تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكىمىسى «羞红» - بايان تولدۇرغۇچى سۆز بىرىكىمىسىنىڭ بايان سۆزى بولغان. ھالبۇكى، بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانىشكە قۇرۇلمىسى ئىككى بايان بولۇپ، «白茹» بىلەن يېتىل - تولۇقلىغۇچى سۆز بىرىكىمىسىدىكى يېتىل «羞» قوشۇلۇپ بىر باياننى ھاسىل قىلغان، تولدۇرغۇچى «脸» بىلەن يېتىل - تولۇقلىغۇچى

سۆز بىرىكىمىنىڭ تولۇق نامەنچەسى «紅» بىلەن قوشۇلۇپ يەنە بىر باياننى ھاسىل قىلغان.

白茹却被这赞美声羞红了脸。 = 白茹却羞 + 脸红了。

بۇ تۈردىكى جۈملىلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغاندىن كېيىن، تاشقى قۇرۇلمىدىكى ئەگە - خەۋەر مۇناسىۋىتى گەۋدىلەنمەي، ئىچكى سېمانتىك قۇرۇلمىنىڭ ئىچكى بايانى گەۋدىلەنگەن.

بەيروبۇ ماختاشلار تۈپەيلىدىن ئىزا تارتىپ يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى. تەرجىمىدىكى «بەيروبۇ ماختاشلار تۈپەيلىدىن ئىزا تارتىپ» بىر بايان بولسا، «يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى» يەنە بىر بايان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بۇ گۇرۇپپىدىكى جۈملىلەرنى مۇنداق تەرجىمە قىلىشقا بولىدۇ.

- (1) بەيروبۇ ماختاشلار تۈپەيلىدىن ئىزا تارتىپ، يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى.
  - (2) يۇلاۋ ئېر ھاراق ئىچىش بىلەن يۈرەكلىك يولۇپ قالدى.
  - (3) لىيۇ لىن بۇ ھەرىكەتلەردىن قورقۇپ، توخۇ يۈرەك بولۇپ قالدى.
  - (4) چوڭ كېلىن قېيىنى ئايىسى تەرىپىدىن ئۇرۇلۇپ، بېشى يېرىلىپ كەتتى.
- (" " ئايىسىدىن تاياق يەپ، بېشى يېرىلىپ كەتتى.)

خەنزۇ تىلى سىنتاكسىسدىكى جانلىقلىق پېئىل - تولۇقلىغۇچى قۇرۇلمىسىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ سېمانتىكىلىق مۇناسىۋىتىنى ئىنتايىن مۇرەككەپلىككە ئىگە قىلىپ، تەرجىمىگە ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. ئەگەر بىز پەقەتلا تاشقى قۇرۇلما نۇقتىسىدىن قارايدىغان بولساق، نېمە ئۈچۈن مۇنداق ياكى مۇنداق ئەمەس - دېگەن مەسىلىنى چۈشەندۈرۈشمىز ئىنتايىن قىيىن بولىدۇ. پەقەت ھەرقايسى تاشقى قۇرۇلمىلارنىڭ ئىچكى سېمانتىك مۇناسىۋىتىنى تولۇق تونىغاندىلا، ئەسلى تېكىستنى توغرا چۈشەنگىلى، تەرجىمىنى مۇۋاپىق، توغرا قىلغىلى بولىدۇ.

6. ئاخىرقى سۆز

يۇقىرىدىكى بايانلاردا «تەتۈر ئايلاندۇرما» ئارقىلىق جۈملىلەرنىڭ ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىسىنى تېپىپ چىقىپ، ئاندىن ئوخشاش بولمىغان تىلنىڭ تاشقى قۇرۇلمىسىغا قايتا تەرجىمە قىلىش چۈشەندۈرۈلدى. مۇنداق بولغاندا، كىشىلەرگە ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلما تەرجىمىنىڭ فورمىسى بولۇپ قالسىمۇ دېگەن خاتا تۇيغۇنى بېرىپ قويۇشى مۇمكىن. ئەگەر كىشىلەر مۇنداق تۇيغۇغا كېلىپ قالسا، تېخىمۇ خاتا بولۇپ قالىدۇ. بىز شۇنى ئېيتىمىزكى، ئىچكى سېمانتىك قۇرۇلما پەقەت تەرجىمىنىڭ ئاساسى، ئۇ ھەرگىز ئىچكى سېمانتىكىلىق قۇرۇلمىنى تەرجىمە قىلىشقا (داۋامى 87 - بەتتە)

كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى

ھەققىدە مۇلاھىزە

مەشىلى دانى

يېقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بۇيان ھەرقايسى تىلشۇناسلارنىڭ ئەستايىدىل ئىزدىنىشى ۋە تىل ۋە ۋەسكارلىرىنىڭ پائال مۇھاكىمە يۈرگۈزۈشى ئارقىلىق، ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىدا زوز يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. نەتىجىدە قائىدە - پىرىنسىپلار يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى، مۇجىمەل مەنىسىلەر خېلىلا ئايدىڭلاشتى. بىراق، دېگەندەك ئېنىق بولمايۋاتقان، داۋاملىق تەتقىق قىلىشىنى تەلەپ قىلماۋاتقان مەسىلىلەر يەنىلا ئاز ئەمەس. «كۆپ مەنىلىك سۆز» ھەققىدىكى چۈشەنچە بىلەن «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» ھەققىدىكى چۈشەنچىنى ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا پەرقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش شۇنداقلا تىل ئەمەلىيىتىدە ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا مۇئامىلە قىلىش نۆۋەتتىكى تىل تەتقىقاتى كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋە ھەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان مەسىلىلەرنىڭ بىرى.

كۆزىتىشىمچە، بۈگۈنگە قەدەر نەشىر قىلىنغان ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بىر قانچە كىتابلارنىڭ لېكسىكونلۇقىدا مەنىسىدا ئومۇمەن دېگۈدەك كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە چۈشەنچىلەر بېرىلماقتىدۇ. ئەمما سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە ھېچقانداق گەپ يوق. مېنىڭچە، ئەلۋەتتە بۇ ھەقتە چۈشەنچە بېرىلىشى ھەمدە كۆپ مەنىلىك سۆز بىلەن سۆزنىڭ كۆپ مەنىسىدىن ئىبارەت بۇ بىر جۈپ قۇرداش ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى، پەرقى ۋە باشقا تەرەپلىرى ئەمەلىي مەسىللەر ئارقىلىق يېشىپ بېرىلىشى كىرەك ئىدى. ۋەھالەنكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كىتابلىرىنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلەر سىڭا پاي بولۇپ قالغان. تېخىمۇ مۇۋاپىق بولمىغىنى شۇكى، ئەمەلىيەتتە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى چۈشەنچىسىگە تەئەللۇق بولغان بەزى قائىدە، بايان ۋە مەسىللەر بۇ كىتابلاردا كۆپ مەنىلىك سۆزنىڭ قەبىرى ۋە مەسىلىسى قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن، يەنى ماۋزۇ «كۆپ مەنىلىك سۆزلەر» دەپ قويۇلۇپ، ئاستىدا «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» مەسىلىسى سۆزلەپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە خۇددى تەقلىد قىلغاندەك، بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلار ھەممە كىتابلاردا ئوخشاش دېگۈدەك چۈشەندۈرۈلگەن. مەسىلەن، شىنجاڭ داشۆ تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ دوتسېنتى نەسرۇللا يولبولىنىڭ شىنجاڭ

خەلىق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1980 - يىلى 10 - ئايدا نەشىر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دېيىلگەن (60 - بەت): «بىر ئاساسى مەنىسى ۋە شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە بىر قانچە مەنىنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. .... مەسىلەن: ئوچۇق سۆزى تۆۋەندىكى مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

- ئىشىك ئوچۇق - ئەسلى مەنىسى،
- ھاۋا ئوچۇق - ھاۋادا بۆلۈت يوق،
- قولى ئوچۇق - مەرت، سېخى،
- ئوچۇق كىشى - ساددا، خۇشخۇي ۋە باشقىلار.

ئەمدى باش سۆزىمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەردىمۇ قوللىنىلىدۇ:

- ئادەم ياكى ھايۋاننىڭ بېشى - ئەسلى مەنىسى،
- ئەشنىڭ بېشى - ئەشنىڭ باشلىنىشى،
- سۇنىڭ بېشى - سۇنىڭ باشلىنىش ئورنى،
- باش ۋەزىپە - مۇھىم، ئاساسلىق ۋەزىپە ۋە باشقىلار.

سال پېشىمىنى ئالىدىغان بولساق، بىۋەقۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى مەنىسىدىن باشقا يەنە تۆۋەندىكىدەك مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ:

- ساندۇققا سېلىش - ئەسلى مەنىسى،
- ئۆي سېلىش - ئۆي ياساش،
- ئۇرۇق سېلىش - ئۇرۇق سېپىش ياكى ئۇرۇق چېچىش،
- سۆرەم سېلىش - سۆرەم سۆرتىش،
- خەت سېلىش - خەت ئەۋەتىش،
- سەپسېلىش - دىققەت قىلىش، زەن سېلىش،
- قۇلاق سېلىش - ئاڭلاش،
- سېلىق سېلىش - مەجبۇرىيەت ئارتىش،
- گەپكە سېلىش - سۆزلىتىش،
- بازارغا سېلىش - بازاردا كۆرسىتىش ۋە باشقىلار. ....

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ئالىي مەكتەپ تىلى - ئەدەبىيات ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتىمۇ شۇنداق بايان قىلىنغان (8 - بەت). دوتسېنت يىرولداش ئابدۇكېرىم باقىنىڭ 1983 - يىلى 12 - ئايدا مىسلىمەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىمىمۇ مۇنداق دېيىلگەن (32 - بەت):

بىر ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرۈش بىلەن بىللە بىسرقانچە كۆچمە مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇر تىلىدىكى «باش، قارا، سال، چىش، چەكمەك، كۆز، ئوچۇق» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەرنىڭ ھەممىسى كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر ئاساسىي مەنىسىدىن باشقا بىرمۇنچە مەنىلىرى بار. مەسىلەن:

ساندۇققا سېلىش - ساندۇققا قاچىلاش.

ئۆي سېلىش - ئۆي ياساش

ئۇرۇق سېلىش - ئۇرۇق چېچىش

سۆرەم سېلىش - سۆرەم سۆرتىش

يولغا سېلىش - سەپەرگە ئۈزىتىش

خەت سېلىش - خەت ئەۋەتىش

تۈز سېلىش - تۈز تۈيۈش

قۇلاق سېلىش - ئاڭلاش

بەس سېلىش - بەسلىشىش

ئوتقا سېلىش - كۆيدۈرۈش

.....

ئىشىك ئوچۇق - ئىشىك يېپىنقىلىق ئەمەس

ھاۋا ئوچۇق - ئاسماندا بۇلۇت يوق

قولى ئوچۇق - مەرت، سېغى

كۆڭلى ئوچۇق - خۇشخۇي

ئاغزى ئوچۇق - ساددا كىشى

شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن 1985 - يىلى نەشر قىلىنغان، دوتسېنت ئەنسەردىن موسا، تۇردى ئەخمەت ۋە نەسرۇللا يولبولدىلار بىرلىكتە تۈزگەن، نۆۋەتتە ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەرسلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە قوللىنىلماۋاتقان «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابتا

مۇنداق چۈشەندۈرۈلگەن (100 - بەت):
«.....بىردىن ئارتۇق مەنىسى بىلدۈرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن، «قات» سۆزى قۇشنىڭ قانمى، ئىشىكىنىڭ قانمى، دەريانىڭ ئۇياكى بۇ قانمى، قانات ياپدۇرماق، قانات ئاستىغا ئالماق، قانمىدىن ئايرىلدىم، ئات ئوغۇل بالىنىڭ قانمى، چاقنىڭ قانمى، ئايروپىلاننىڭ قانمى ... «باس» سۆزىنىڭ 20 نەچچە خىل مەنىسى بار بولۇپ، بۇ مەنىلەر بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل جۈملىدە كونكرېتلاشتۇرۇلغان: (1) پۈتۈمنى ياغاچ بېسىۋالدى، (2) ماشىنىغا يۈك بېسىلدى، (3) خەت باسماق، (4) كىتاب باسماق.....».

دوتسېنت تىزىمى ئەخمەتنىڭ 1981 - يىلى شىنجاڭ مائارىپ ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن باستۇرۇلغان «ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى ھەققىدە ئەمەس، بەلكى كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدەمۇ ئېنىق چۈشەنچە بېرىلمىگەن. لېكىتور خالىق نىياز بىلەن مۇھەببەت قاسىمنىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى» ناملىق كىتابىدا كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسى ھەر ھالدا نەزەردىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۇزۇن ماس كەلگەن، ئەمما بىر قەدەر يۈزە ۋە ئاددىيلا تىلغا ئېلىنغان. مەسىلەن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن (150 - بەت):

«بىر - بىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىرقانچە مەنىگە ئىگە سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دېيىلىدۇ. كۆپ مەنىلىك بولۇپ قېلىش ھادىسىسى ھەممە تىللاردا ئومۇمەيۈزلۈك كۆرۈلىدىغان ئەھۋال.

سۆزنىڭ كۆپ مەنىگە ئىگە بولۇشى تەدرىجىي ھالدا شەكىللىنىدۇ. بىر سۆز يېڭى پەيدا بولغانىدا بىرلا مەنىگە ئىگە بولىدۇ، بۇنداق مەنە ئەسلى مەنە دېيىلىدۇ. ئىستېمال جەريانىدا، كىشىلەر ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسىگە باشقا مەنىلەرنىمۇ يۈكلەيدۇ. كېيىن يۈكلەنگەن يېڭى مەنە كۆچمە مەنە دېيىلىدۇ. ئەسلى مەنە بىلەن كۆچمە مەنىنىڭ بىر ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى نەتىجىسىدە كۆپ مەنىلىك سۆزلەر پەيدا بولىدۇ، مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدىكى «يولداش» سۆزىدە بىرقانچە مەنە بار: (1) سەپەردە بىللە بولغۇچى (ئەسلى مەنە); (2) مەسلەكتە بىللە بولغۇچى (كۆچمە مەنە); (3) تۇرمۇشتا بىللە بولغۇچى ئەر - ئايال (كۆچمە مەنە). سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسى - شۇ سۆزنىڭ ھەرقايسى مەنىلىرىنىڭ يادروسى، باشقا مەنىلەر ھامان ئەسلى مەنە بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. شۇڭا، تىل ئۆگىنىش جەريانىدا سۆزنىڭ ئەسلى مەنىسىنى ئىگىلىۋېلىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك.

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1983 - يىلى نەشر قىلىنغان قازاق سۆز پەنلەر ئىنسانىيىتى ناملىق كىتابىدا مۇنداق قىياپىدە:

غ. سەددىۋاقاسروۋ، ت. تالىپوۋلارنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى» ناملىق كىتابىدا (1 - قىسىمنىڭ 30 - بېتىدە) سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى مەسىلىسى تىلغا ئېلىنغان، يەنى «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ۋە كۆنۈپكىستىنىڭ ئەھمىيىتى» دەيدىغان ماۋزۇ ئېچىلغان. ئەمما كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە ھېچقانداق ماۋزۇ ئېچىلمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ۋە كۆنۈپكىستىنىڭ ئەھمىيىتى» دېگەن ماۋزۇدا سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى تىلغا ئېلىنىپ، ئاستىدىكى بايانلاردا كۆپ مەنىلىك سۆز مەسىلىسى چۈشەندۈرۈپ كېتىلگەن. مەسىلەن، شۇ يەتتە مۇنداق دېيىلگەن: (1) «تەبىئىي تىلدا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بار»

«تىلىمىزدىكى بىر قاتار سۆزلەر بىرلا مەنە بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى بىرنەچچە مەنىنى ياكى مەنەنىڭ تۈسلىرىنى ئىپادە قىلىشى مۇمكىن، ئەنە شۇنداق سۆزلەرنى تىلشۇناسلىقتا كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ ئاتايدۇ. مەسىلەن، «ئارقا» دېگەن سۆزنى ئالساق، ئۇ تىلدىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بىر - بىرىگە يېقىن ئىككى تۈرلۈك مەنىگە (يەنى ئادەمنىڭ دۈمبىسى، يۆتىسى ۋە قانداقلا بولمىسۇن بىر نەرسىنىڭ كەينى، تاشقى تەرىپى) ئىگە. ئەمما ئۇنىڭ مۇشۇ ئىككى تۈرلۈك مەنىنىڭ ئەتراپىدا گەپنىڭ، ئىبارىنىڭ رايىغا قاراپ بىرنەچچە مەنىلىك تۈسلەرنىمۇ ئىپادە قىلىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، «ئارقىسىغا كۆتۈرمەك، ئارقىسىنى قىلىپ ئولتۇرماق، ئارقىسىدىن سۆزلىمەك، بىراۋنىڭ ئارقىسىدا كۈن كۆرمەك؛ ئارقا سەپ، ئۆيىنىڭ ئارقىسى، ئارقىسىدا قالماق، ئارقا - كەينىگە قارىماي، ئارقا - ئارقىسىدىن، ۋە باشقىلار. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئېيتماق (ئىچ سىرنى ئېيتماق، سۆز ئېيتماق مېھمانغا ئېيتماق)؛ چەكەك (ئىشكنى چەكەك، گۈل چەكەك، تۈگەن تېشىنى چەكەك، تاۋۇزنى چەكەك)؛ ئارتۇق (ئارتۇق پۇل، ئون ھەسسە ئارتۇق، پىلاندىن ئارتۇق، ئارتۇق گەپ، ئارتۇق كۆرمەك، ئەتىكى قىرغۇقتىن بۈگۈنكى ئۆيگە ئارتۇق)؛ بوشاڭ (بوشاڭ ئادەم، ئۇنىڭ بۇلجۇڭ گۆشلىرى بوشاڭ، تەرتىپى بوشاڭ) ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەرنى ئالساقمۇ، يۇقىرىدىكىدەك، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە خىل مەنىدە ۋە مەنىلىك تۈسلەردە قوللىنىدىغانلىقىنى كۆرىمىز. لېكىن بىر سۆزنىڭ ئىپادە قىلغان مەنىلىرى ياكى مەنىلىك تۈسلىرى قانچە كۆپ (خىلمۇ - خىل) بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سېماتىكىلىق يېقىنلىق مەنىتىنى باغلىنىش ۋە باشقا ئورتاق خۇسۇسىيەتلەر دائىم ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇنى، مەسىلەن، ئاشۇ «ئارقا» سۆزىنىڭ ھەرقانداق كۆنۈپكىست ۋە ئىبارىلاردا ئىشلىتىلىشىدىن ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.»

ناھايىتى ئېنىقكى، ماۋزۇ سۆزلەرنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ھەققىدە، تەبىر كۆپ مەنىلىك سۆز ھەققىدە، مىساللار يەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ھەققىدە يېزىلىپ، سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بىلەن كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسى بىر ئۇقۇم

قىلىپ قويۇلغان، شۇنداقلا ماھىيەتتە بىر - بىرىدىن بەرقاسم بولغان بۇ ئىككى
 مەسىلە ئۆزئارا ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. *بىر قىسىم مەسىلەلەر ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن.*
 يۇقىرىقىلاردىن مەلۇمكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ۋە تىلشۇناسلىققا
 ئائىت بارلىق كىتابلاردا مەسىلىنىڭ بۇنداق مۇجىمەل ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى تىل
 نەزەرىيىسىنى سىستېمىسىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ، ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتقا توقۇنۇش
 ۋە قولايىسىزلىق ئېلىپ كېلىدۇ. شۇنى يەنە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ھازىرقى
 زامان ئۇيغۇر تىلى نەزەرىيىسىدە (جۈملىدىن يۇقىرىقى كىتابلاردا) بىرلىككە
 كېلىنمىگەن ۋە ياخشى ھەل قىلىنمىغان يەنە بىر مەسىلە كۆپ مەنىلىك سۆز،
 ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ۋە پەرقى مەسىلىسى.
 ئەگەر يۇقىرىقى كىتابلارنىڭ ھەرقانداق بىرى دەرسلىك قىلىنىپ، دەرس شۇ
 تىتابقا مۇتلەق سادىق بولۇش ئاساسىدا ئۆتۈلىدىغان بولسا ئەقىللىق ئوقۇغۇچىلارنى
 قايىل قىلغىلى بولمايدۇ. كىتابنىڭ ئۆزىگىلا تايىنىدىغان بولساق، بىر مۇنچە
 چىكىش مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىپ قالغىمىز. مېنىڭچە، بۇ مەسىلىنىڭ ياخشى ھەل
 قىلىنمىسىلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى دەل كۆپ مەنىلىك سۆز چۈشەنچىسىنىڭ
 ئېنىق بولمىغانلىقىدا، يەنى ئۇ سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى چۈشەنچىسى بىلەن
 ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەنلىكتىن، بۇ ھەقتە كەلتۈرۈلگەن مىساللار گاھىدا ھەقىقىي كۆپ
 مەنىلىك سۆزلەردىن ئېلىنىشىمۇ، كۆپىنچە سۆزنىڭ كۆپ مەنىلىكلىكى ئۇقۇمىغا
 تەۋە سۆزلەردىن ئېلىنىپ قېلىپ، ئاھاڭداش سۆز ۋە شەكىلداش سۆزلەر بىلەن
 بولغان مۇناسىۋەت ۋە پەرقى يۈرۈشلەشتۈرۈشكە توسالغۇ بەيدا قىلغانلىقىدا، شۇڭا
 مەن نۆۋەتتە بۇ مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىش ناھايىتى زۆرۈر، ئۇ تىلشۇناسلىق
 ساھەسىنىڭ دىققەت - ئىتىبارىنى قوزغىشى كېرەك دەپ قارايمەن.

كۆپ مەنىلىك سۆز ۋە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى دېگىنىمىز قانداق چۈشەنچە؟
 بۇلارنى قانداق پەرقلىنىدۇرۇش كېرەك؟ بۇ، ماقالىدا ھەل قىلىشقا تېگىشلىك
 بولغان ئاساسىي مەسىلە. *بۇ مەسىلە ئاساسىي مەسىلە.*

ئالدى بىلەن بىز مۇنداق ئىككى خىل مىسالنى سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى:
 بىر خىلى، يۇقىرىدىكى تىلغا ئېلىنغان ھەرقايسى كىتابلاردا كۆپ مەنىلىك سۆزگە
 كەلتۈرۈلگەن ھېلىقى مىساللار (مىسال تېكىستلىرى قىسقارتىلدى)، يەنە بىر خىلى
 مەلۇم بىر سۆزنىڭ يەككە ھالىتىدىنلا بىردىن ئارتۇق مەنە چىقىپ تۇرىدىغان
 مىساللار. مەسىلەن، «قولتۇق» سۆزى، بىرى، ئادەم، ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلارنىڭ
 قولتۇقىنى، يەنە بىرى، دېڭىز رايونلىرى قىرۇقلۇقىنىڭ ئايلىما جايلىرىغا
 تۇتاشقان قىسمىنى بىلدۈرىدۇ. «بوغۇز» سۆزى، بىردىنچىسى، ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ
 ئالدى بويۇن قىسمىنى، ئىككىنچىسى، ھايۋانلارنىڭ يەم خەشكىنى، ئۈچىنچىسى
 ئىككى تاغ ئارىلىقىدىن سۇ ئاقىدىغان جايىنى ياكى ئىككى ئوكياننى تۇتاشتۇرۇپ

تسۇرىدىغان ئىككى قۇرۇقلۇق ئارىسىدىكى تار سۇ يولىنى كۆرسىتىدۇ. «كۆك» سۆزى، بىرىنچىسى، رەڭدىكى كۆكنى، ئىككىنچىسى، ئاسماننى بىلدۈرىدۇ. «قاش» سۆزى ھەم ئادەملەرنىڭ قېشىنى، ھەم ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ قېشىنى بىلدۈرىدۇ. «ئات» سۆزى ھايۋانلارنىڭ بىر تۈرىنى، شۇنداقلا ئادەملەرنىڭ ئىسىملىرىنى بىلدۈرىدۇ. «يۈز» سۆزى ھەم ساننى ھەم ئادەملەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ ياكى نەرسىلەرنىڭ يۈز قىسمىنى، «قىر» سۆزى ھەم ئېتىزلارغا سېلىنغان قىرنى، ھەم گىلەم، چوزا، ئىشكاپ، كىرۋات، ئىشىك، كىتاب قاتارلىق تۈرلۈك ماددىي نەسىلەرنىڭ قىرنىنى، «راك» سۆزى ھەم بىر خىل دېڭىز ھايۋىنىنى، ھەم بىر تۈرلۈك كېسەللىكنى بىلدۈرىدۇ. «پىش» سۆزى ھەم ئىشقا، «سېلىش»، «بىناسماق (بېسىش)»، «ئۇچۇق»، «باش» دېگەندەك سۆزلەر يەككە تۇرغاندا بەقەت بىرلا ئاساسىي مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بەقەت باشقا سۆزلەر بىلەن بىرىكىپ ھەمدە ئۆزىنى شۇ سۆزلەر تەرىپىدىن ئېنىقلىتىپ كېلىش ئارقىلىقلا ھەر خىل مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ، يەنى مەزكۇر سۆز يەككە تۇرغاندا، ھەرگىزمۇ ئۇنىڭدىن ھەرقايسى كىتابلاردا دۆرىتىلگەندەك كۆپ مەنە چىقمايدۇ، ئىككىنچى خىلدىكى مىساللاردىن بولسا بىۋاسىتە ھالدا كۆپ مەنە چىقىپ تۇرىدۇ ھەمدە بۇ سۆزلەر ئۆزىنىڭ كۆپ مەنىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن بىرىنچى خىلدىكى مىساللاردەك، باشقا سۆزلەرنىڭ بىرىكىپ ياكى ئېنىقلاپ كېلىشىنى تەلپ قىلمايدۇ، كۆپ مەنىنى ئۆزى مۇستەقىل تۇرۇپلا ئىپادە قىلىۋېرىدۇ. قۇرۇلما جەھەتتىن قارىغاندا، بىرىنچى خىلدىكى مىساللار سۆز بىرىكىشىدىن ئىبارەت، ئىككىنچى خىلدىكى مىساللار بولسا بىرلا مۇستەقىل سۆزدىن ئىبارەت، يىغىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىقى ئىككى خىل مىسالدىكى سۆزلەرنىڭ مەنە ئىپادىلەش ئۇسۇلى ۋە ئالاھىدىلىكى جەھەتتە قىسەن ئوخشاش تەرەپلەرى بار، ئەمما پەرقى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى ئاتالما جەھەتتىن قانداق پەرقلەندۈرۈش ۋە ھەرقايسىغا مۇناسىپ نام قويۇش نۆۋەتتىكى بىر ئەمەلىي مەسىلە بولۇپ تۇرماقتا. مەن بۇ ھەقتە باشقىچىرەك قاراشنى ئوتتۇرىغا قويماقچىمەن، يەنى بىزنىڭ ئۇيغۇر تىمىنى كىتابلىرىمىزدا ھازىرغىچە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دەيدىغان ئاتالما ياكى بۇ ھەقتە بىر ئېنىق چۈشەنچە يوق. مەن «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دېگەن ئاتالغۇنى ئىشلىتىشنى، ئىشلەتكەندىمۇ ئۇنىڭغا «كۆپ مەنىلىك سۆز» دېگەن ئاتالغۇدىن پەرقلەندۈرۈپ مۇئامىلە قىلىشنى تەۋسىيە قىلىمەن ۋە شۇ ئاساستا ھەرقايسى ئۇيغۇر تىلى كىتابلىرىدا ئومۇميۈزلۈك دېگۈدەك كۆپ مەنىلىك سۆزلەر دەپ قارالغان ھەم شۇنداق ئاتالغان بىرىنچى خىلدىكى مىساللارنى «كۆپ مەنىلىك سۆز» ئەمەس، ئەكسىچە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» نۇقتىسىدىن ئىزاھلاش ۋە

چۈشەندۈرۈش لازىم دەپ قارايمەن. چۈنكى بۇ خىلدىكى سۆزلەر بىۋاسىتە كۆپ مەنە بەرمەيدۇ، پەقەت باشقا سۆزلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىقلا بىرقانچە مەنىگە ئىگە بولالايدۇ. ئىككىنچى خىل مەسىاللاردىكى سۆزلەرنى بولسا «كۆپ مەنىلىك سۆز» دەپ ئاتاش مۇۋاپىق. چۈنكى ئۇ سۆزلەر يەككە ھالەتتە مۇستەقىل تۇرۇپلا كۆپ مەنە بېرەلەيدىغان سۆزلەردۇر. بۇ يەردە شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈش ھاجەتتىكى، كۆپ مەنىلىك سۆزلەر ئەلۋەتتە كۆچمە مەنىلىك سۆزلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ كەتكەن بولىدۇ. «كۆپ مەنىلىك سۆز» ۋە «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» دېگەن بۇ ئىككى خىل ئاتالما قارىماققا ئوخشاشتەك تۇرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر-بىرى بىلەن ھەم مۇناسىۋەتلىك، ھەم پەرقلىق چۈشەنچىلەردۇر. مەسىلەن، ئادەتتە «بىرىككەن سۆز» ۋە «سۆز بىرىكىمىسى» دېگەن ئىككى ئۇقۇمنى ئالسا، ھەر ئىككىسىدە بىرىكىش ھالىتى مەۋجۇت. بۇ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋەتلىك ياكى ئوخشاشلىق تەرىپى. ئالدىنقىسى مۇستەقىل بىر سۆز، كېيىنكىسى ئەنە شۇنداق بىر ياكى بىرقانچە مۇستەقىل سۆزدىن تۈزۈلگەن بىرىكمە. بۇ ئۇلارنىڭ پەرقلىق تەرىپى. «يېزىقچىلىق نەزەرىيىسى» ۋە «نەزەرىيىۋى يېزىقچىلىق» نى ئالسا، بۇ ئىككى ئۇقۇمنىڭ مۇناسىۋىتى شۇكى، ھەر ئىككىسىدە يېزىقچىلىق مەسىلىسى بار. پەرقى شۇكى، ئالدىنقىسى پۈتكۈل سىياسىي ۋە ئەدەبىي ژانىرلارنىڭ يېزىلىش ئالاھىدىلىكىنى نەزەرىيىۋى نۇقتىدىن شەرھلەيدۇ، كېيىنكىسى بولسا پەقەت نەزەرىيىۋى ماقالىلار ۋە ئۇلارنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلىنى كۆپرەك ئەمەلىي جەھەتتىن ئىگەللىتىدۇ. «رەھبەرلىك ئىلمى» ۋە «ئىلمىي رەھبەرلىك» نى ئالسا، ھەر ئىككىسىدە رەھبەرلىك مەسىلىسى بار، بۇ ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى، ئەمما ئالدىنقىسى رەھبەرلىك سەنئىتى مەسىلىسىنى تەتقىق قىلىدىغان بىر پەندىنى، كېيىنكىسى رەھبەرلىك قىلىشتىكى ئۇسۇل ياكى مېتودولوگىيەنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ پەرقى. «فىزىكا نەزەرىيىسى» ۋە «نەزەرىيىۋى فىزىكا»، «تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسى» ۋە «نەزەرىيىۋى تىلشۇناسلىق» دېگەن ئاتالما لارمۇ يۇقىرىقىدەك ھەم مۇناسىۋەتلىك ھەم پەرقلىق بولغان ئىككى خىل ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى تېخىمۇ ھېس قىلىۋېلىش مۇمكىنكى، «سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى» بىلەن «كۆپ مەنىلىك سۆز» ھەرگىز بىر چۈشەنچە ئەمەس. ئۇلارنى ئەلۋەتتە پەرقلىنىدۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قانداق سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆز ھېسابلىنىدۇ ۋە قانداق مەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بولىدۇ؟ مېنىڭچە، مۇستەقىل ۋە يەككە ھالەتتىكى بىۋاسىتە كۆپ مەنە چىقىپ تۇرىدىغان سۆزلەر كۆپ مەنىلىك سۆزلەر بولىدۇ. مۇئەييەن بىر سۆزنىڭ باشقا سۆزلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى (بىرىكىشى) ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بىرقانچە مەنە سۆزنىڭ كۆپ مەنىسى بولىدۇ. بۇ نۇقتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ھەمدە تىلشۇناسلىق سۆزلەرنى ئۆزىنىڭ مەنىۋى ئالاھىدىلىكلىرىگە مۇناسىسىپ ھالدا كاتېگورىيەلەشتۈرۈش ئۇيغۇر تىلى لېكسىكونولوگىيىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشتە بەلگىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە.

شىنجاڭ داشۆئىلمىي ژۇرنىلى (پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1990 - يىلى 3 - سان

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئەھمىيەتلىك بىر تارىخىي ۋەقە. خۇددى رەئىس ماۋزېدۇڭ 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمگە يازغان تېلېگرامما خېتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: «بىلەر - نىڭ كۆپ يىللاردىن بېۋىيانقى كۈرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى». ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى - گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قاخشاتقۇچ زەۋبە بېرىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە شىنجاڭنى تېنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

مەھمۇتجان ئاسىم

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭنىڭ

يېقىنقى زامان تارىخىدا ئەھمىيەتلىك بىر تارىخىي ۋەقە. خۇددى رەئىس ماۋزېدۇڭ 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەخمەتجان قاسىمگە يازغان تېلېگرامما خېتىدە كۆرسىتىپ ئۆتكىنىدەك: «بىلەر - نىڭ كۆپ يىللاردىن بېۋىيانقى كۈرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى». ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى - گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قاخشاتقۇچ زەۋبە بېرىپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە شىنجاڭنى تېنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشتا مۇھىم رول ئوينىدى.

1. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتىلىشىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنىشى

ھىماگەر شېڭ شىسەي 1942 - يىلى كۈز پەسلىدە جياڭ جېيىشى گۇرۇھى بىلەن مەخپىي تىل بىرىكتۈرگەندىن كېيىن، 1943 - يىلى ئۆزىنىڭ ساختا نەقەبىنى يىرتىپ تاشلاپ، شىنجاڭدا گومىنداڭ بىرقە بۆلۈمى (پارتىيە كومىتېتى) نىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۇ، شۇ كۈندىن باشلاپ ھەرخىل بۆھتانلارنى ئويدۇرۇپ چىقىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىلار پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان چىن تەنچىۋ، ماۋزېمىن، لىڭ جىماۋ قاتارلىق مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرىنى ۋە بىر تۈركۈم ئىلغار كىشىلەرنى قولغا ئالدى ۋە نەزەربەنت قىلدى. گومىنداڭ بىرقىسى قۇرۇلۇپ، ئايرىل ئۆزگىرىشى يۈز بەرگەندىن كېيىنلا، ئۆزى ئىجرا قىلىپ كەلگەن «ئالتە بۈيۈك سىياسەت» نى ئەمەلدىن قالدۇردى. ئۇ، ئالدى بىلەن بۇ سىياسەتنىڭ يادروسى بولغان جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كوممۇنىستىك پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىشنى بىكار قىلدى. 1944 - يىلى كەڭ كۆلەمدە ئاق تىرورلۇق يۈرگۈزۈپ،

سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەزا-
لىرىنىڭ تەسىرىدە ئۆسۈپ يېتىلگەن ئىلغار زىيالىيلارنى، ئوقۇغۇچىلارنى ۋە دېموك-
راتىك زاتلارنى قولغا ئالدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، كوممۇنىستىك
پارتىيە بىلەن ھەمكارلىشىش سىياسىتىنى ئىجرا قىلغان مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ھەر
قايسى جايلىرىغا تارقالغان ماركسىزم - لېنىنىزىمغا ئائىت كىتاب - ژۇرناللارنى يىغىد -
ۋالدى. بۇخىل كىتاب - ژۇرناللارنى ئوقۇغانلارنىڭ بەزىلىرىگە زىيانكەشلىك قىلدى،
بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقى-
قىدا نەشىر قىلدۇرۇپ تارقىتىلغان دەرسلىك، ماتېرىيال، ئوقۇشۇقلارنى بىردەك بىكار
قىلىپ، ئوقۇغۇچىلارنى كىتابسىز قالدۇردى. ئىلگىرى خىزمەتتىن ھەيدەلگەن ياكى
ئەسلىدىكى ئورنى تۆۋەنلەپ كەتكەن مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنى يۆلەپ تۇرغۇزدى.

1943 - يىلىدىن باشلاپ شىنجاڭغا زور كۆلەمدە گومىنداڭ ھەربىي كۈچلىرىنى
يۆتكەپ چىقتى. ئۇلارنى بېقىش ئۈچۈن خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ - سېلىق، باجنى
كۆپەيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈگەندىن كېيىن،
ساياھەت ۋە سودا ماللىرىنىڭ كېلىش مەنپىئىتى ئېتىلىپ، مال باھاسى ھەسسىلەپ ئۆسۈپ
كەتتى. جۈملىدىن، يۇڭ، تېرە، يىپەك قاتارلىق شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىنىڭ
سىرتقا چىقىش يولى ئېتىلىگەندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ قوشۇمچە ئىگىلىكىمۇ ئارقا -
ئارقىدىن ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋە
ئاممىنىڭ تۈرەۋىشى تېخىمۇ خارا بىلاشتى.

1944 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ھىيلىگەر شېڭشىسەي ئۆزى كۆرسەتكەن
بۇ خىزمەتلىرى بەدىئىگە دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ (مىنىستىرلىق) باشلىقى بولۇپ
يۆتكۈلۈپ، ئورنىغا 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭ ئۆل-
كىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ رەئىسى بولۇپ چىقتى. ئۇ، ئۆزى بىلەن بىر مۇنچە گومىنداڭ-
چىلارنى ئەگەشتۈرۈپ چىقىپ ئۇلارنى مۇھىم ئورۇنلارغا قويدى. ئارقىدىنلا ئۆزىنى
«ئادىل - ھەققانىيەتچى» قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن «ئەيۇ ئومۇم» (ئومۇم كېچىرىم)
دېگەن بىر نېمىنى يولغا قويۇپ، شېڭشىسەي ۋاقتىدا قولغا ئېلىنغان 700 دىن
ئارتۇق كىشىنى تۈرمىدىن بوشاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جىڭشورېن
ۋاقتىدىكى كونا ئەمەلدارلار، بەگلەر، مۇتەئەسسىپ ئىشانلار بولۇپ، ئاز قىسمى
ئوقۇغۇچىلار ۋە «گۇناھى يەككىل» دەپ ھېسابلىنغان كىشىلەر ئىدى. ئۇ، ئالدى
بىلەن تۈرمىدىن بوشۇتۇلغان ئەكسىيەتچى مۇتەئەسسىپ كۈچلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ
قىسمىنى ھەرقايسى جايلارغا ئەمەلدار قىلىپ ئەۋەتتى. مەسىلەن: ئۆمەر داموللىنى
قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالى، پاسار بەگنى يەركەن ۋىلايىتىگە ۋالى، (ئۇ چاغدا يەركەن
ۋىلايەت ئىدى)، نۇر بەگنى خوتەن ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ ئەۋەتتى.
بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرمىدا يېتىۋاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىغا

ۋە ئۇلار تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگەن ئىلغار كۈچلەرگە، دېموكراتىك زاتلارغا تېخىمۇ قاتتىق قوللۇق بىلەن زىيانكەشلىك قىلىشقا باشلىدى.

يەنە بىر تەرەپتىن ھەرقايسى جايلاردا ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يۆلەپ تۇرغۇ-زۇپ ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىقاردى. مەسىلەن: سىيىت ئەھمەد خوجىنى ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالى، يولۋاسنى قومۇل ۋىلايىتىگە ۋالى قىلىپ بەلگىلىدى.

ۋۇجۇڭشىن يەنە چوڭ خەنزۇچىلىق سىياسىتىنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى بوزەك ئەتتى ۋە خارلىدى. ئۇنىڭ گۇپپاڭچىلىرى تەرەپ - تەرەپكە بېرىپ «نۇتۇق» سۆزلەپ، شىنجاڭدا 13 مىللەت بارلىقىنى ئىنكار قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنى «نەسىلداش» ئۇرۇق دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇرلارنى «چەتتىن كۆچۈپ كەلگەن مىللەت»، «چەت ئەل ئادەملىرى»، خۇيزۇلارنى «ئىسلام دىنىدىكى خەنزۇلار» دەپ ئاتىدى. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز قاتارلىق مىللەتلەرنى «ياۋايى» دەپ ھاقارەتلىدى. ھەرقايسى جايلاردا پومپىشچىك، باي دېھقانلار، بەگلەر ۋە يۇقىرى تەبىئە ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ ئورنىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملىدى، ئۇلارنىڭ زوراۋانلىقىغا كەڭ يول قويدى. ئاتالمىش «باۋ - جا سىستېمىسى» نى يولغا قويۇپ ھەر ئىئون ئائىلىگە بىر جاچاڭ، يۈز ئائىلىگە بىر بۇجاڭ بەلگىلەپ ئەمگەكچى خەلققە قارىتا نازارەت ۋە زۇلۇمنى كۈچەيتتى. ەۇنداق قاتمۇ - قات زۇلۇملار دەستىدىن ھەر مىللەت خەلقىنىڭ غەزەپ - نەپرەتى ھەسسىلەپ ئېشىپ، گومىنداڭ ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى، خۇددى سەرەڭگە ياقسا ئوت ئېلىشقا تەييار تۇرغان قۇرۇق ئوتۇنغا ئايلاش - خانىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى چوڭ - كىچىك ئىنقىلابىي تەشكىلات ۋە گۇرۇھلار بارلىققا كېلىپ كەڭ ئەمگەكچى ئاممىنى ئۆز ئەتراپىغا ئويۇشتۇرۇشقا باشلىغانىدى.

دەل مۇشۇنداق بىر مەزگىلدە، يەنى 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تۇنجى بومبىسى نىلقا ناھىيىسىدە پارتلاپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئەڭ ئاۋۋال غۇلجىدا پارتلىشى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ چېكىگە يەتكەن غەزەپ - نەپرەتنىڭ مەركەزلىك ئىپادىلىنىشى ئىدى. جۇغراپىيەلىك ئورۇن جەھەتتىن ئالغاندا، ئۈچ ۋىلايەت سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش بولغاچقا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. ئۈرۈمچى بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئارىلىقىنى بىرمۇنچە تاغ - دەريالار، چۆللەر ئايرىپ تۇرغاچقا، گومىنداڭنىڭ دەرھال ئەسكەر يۆتكىشىمۇ قىيىن ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غۇلجا ئەزەلدىنلا سىيانائەت، مەدەنىي - مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەسىرى سىڭگەن جاي بولغاچقا، بۇ يەردە ئىلغار ئىدىيىدىكى زىيالىيلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمەگە تاشلىنىپ، كېيىن قويۇپ

بېرىلگەن ئەخمەتجان قاسىمى، غېنى باتۇر، پانتىخە ۋە ئازاب چىكەن، دەردەسەن كىشىلەر، ئالتە شەھەردە بەگ - پومپىشچىكلارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچراپ، ئائىلە يۇرتىنى تاشلاپ چىققان مۇساپىرلارمۇ غۇلجىغا توپلانغانىدى. بۇ ھال ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پارتىلىشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت ھازىرلىغانىدى. شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش نەتىجىدە پارتلىغانىدى.

2. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەسمىي پارتىلىشى

1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غۇلجىدا قۇرۇلغان «ئازادلىق تەشكىلاتى» نىڭ رەھبەرلىكىدە كەڭساي ۋە نىلقا پارتىزانلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى پارتىزانلىق ئۇرۇشىنى قوزغىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ ھەم ئىلىدىكى ئەمەلدارلىرى بىتەرپ، بۇتى كۆيۈگەن تىخۇدەك ھالغا چۈشۈپ قالدى.

1944 - يىلى 7 - نويابىر نىلقا پارتىزانلىرى توپادەك تەرەپتىن، كەڭساي پارتىزانلىرى ئالتە شوئار مەھەللىسىدىن كىرىپ ئۈچ دەريانى ئىگىلىدى ۋە 11 - نويابىر كۈنى ئۆلكىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ليۇبىنىدى، ئىشىپيونلار گۇرۇپپا باشلىقى ھاشىم توكۇر، ئىشىپيون ئىبراھىم ئاقچاچلار ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىلەرگە بەرگەن ئەنە شۇنداق قاخشاتقۇچ زەربىسى بىلەن 11 - نويابىر غۇلجا شەھىرى ئازاد بولدى. قالدۇق دۈشمەنلەر ھەرەمباغقا قوغلاپ كىرگۈزۈلدى. 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى خەلق قوراللىق كۈچلىرىنىڭ باش شتابىدا گومىنداڭ دۆلەت بايرىقى كۆيدۈرۈلۈپ، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپى بويىچە غۇلجىدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. 1944 - يىلى 11 - ئايدا باشلانغان ئۇرۇش تېز سۈرئەت بىلەن راۋاجلىنىپ، خەلقنىڭ شىللىسىغا مەنسۇلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەتنىڭ نەچچە 10 مىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى يوقىتىپ، 1945 - يىلى 9 - ئايدا مەملىكەت ئارمىيەسى ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى پۈتۈنلەي ئازاد قىلدى ۋە ھازىر دەرياسى بويىغىچە يېتىپ كېلىپ، ئۈرۈمچى تەرەپكە ھۇجۇم قىلىش باسقۇچىدا تۇرغاندا، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تەرەپنىڭ تەلپى ۋە پىكىرلىرىنى ئاڭلايدىغانلىقىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشنى خالايدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. ئۈچ ۋىلايەت مەركىزىي ھۆكۈمىتى گومىنداڭنىڭ تەشەببۇسىنى مۇزاكىرە قىلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي كۈردىشىگە زور ئىلھام ۋە مەدەت بېرىپ گومىنداڭ ھاكىمىيەتىنى غەل - غال تەتۈرتتى.

ئۈچ ۋىلايەت رايونى شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭغا قارشى قوراللىق كۈرەشىنىڭ مەركىزىي ئىستىھكامىغا ئايلاندى. گەرچە 1945 - يىلى 7 - ئايدا گومىنداڭ بىلەن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزا ئالدى، ئۇرۇش توختىغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر، ئۈچ ۋىلايەت ھاكىمىيىتى ۋە ئۇنىڭ قوراللىق قوشۇنى ساقلىنىپ تۇردى. غاققا، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەر بىلەن ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئىكەنچىك چوڭ سىرتماق بولۇپ قالغانىدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان يۈز مىڭدىن ئارتۇق گومىنداڭ ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتنى ئازاد قىلىش كۈرەشىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە ۋە شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا زور تۆھپە قوشتى. چۈنكى، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھەربىي كۈچلىرىنى يۆتكەپ ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە توسقۇنلىق قىلىشقا ئۇرۇنىشىمۇ، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ زەربىسىگە دۇچ كېلىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى. شۇڭا ئۇلار بىر تەرەپتىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئارقىمۇ - ئارقا غەلبە قىلىپ، شىنجاڭغا قاراپ چاقماق تېزلىكىدە ئىلگىرىلەۋاتقانلىقىدىن قورقما، يەنە بىر تەرەپتىن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بۆسۈپ كىرىشىدىن قورقاتتى. بۇ ھال گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ۋە گومىنداڭ ئارمىيىسى ئىچىدىكى بىر قىسىم ئاقىل كىشىلەرنى سەگەكەشتۈرۈپ، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا تۈرتكە بولدى.

3. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى

1945 - يىلى ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلدى. بۇنىڭ باشلىقى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، مۇئاۋىنى سەدۇللا سەيپوللايۇۋ ئىدى. كېيىن بۇ ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە، يېزا، ئىدارە - جەمئىيەت، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا ياچېيىكا ۋە گۇرۇپپىلىرى بار بولدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ دائىرىسى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىلغار ئىدىيىدىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى، ياشلار، زىيالىيلار ئەزا بولۇپ كىرگەنىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى - ياشلارنى تەربىيەلەش، تەشكىللەش ۋە كەڭ ئاممىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشكە يېتەكلەش ئىدى. شۇڭا كەڭ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋە ئوقۇتقۇچى، زىيالىيلارغا، ياشلارغا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپوللايۇۋ نۆۋەت بىلەن ھەر ھەپتىدە ۋەزىيەت، ھەم ئېقىم مەسلىھەتلىرى ھەققىدە دوكلات بېرىپ تۇراتتى.

1946 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى مەخپىي كۈرەشنى مەقسەت

قانغان خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە، يەنى «خ ئى ب» پارتىيىسى قۇرۇلدى.

خ ئى ب مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئىدى. مەركىزىي كومىتېت ئەزالىرى — سەيپىدىن ئەزىزى، سەدۇللا سەيپۇللايوۋ، ئەسەت ئىسھاقوۋ، مەھمىتىن ئىمىنوۋ، ئابدۇللا زاكىروۋ، ئەنۋەر خىزىيەت، ئىبراھىم تىمۇر، ئۇيغۇر سايرانى، لى تۈەنيۋ، چىن شىخۇا قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپتى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ياچېيكا مەسئۇلى قاسىمجان قەمبىرى. ھەيئەت ئەزالىرى — ئابلىز مۇھەممىدى، نىزامىدىن سالىيۇۋ، ئالىم ئاخۇن قاتارلىقلار، خوتەندىكى ئەزاسى ئابلىز قارى، يەركەندىكى ئەزاسى ئىمىن ئىسلام قاتارلىقلار ئىدى.

چۆچەك ۋىلايىتىنىڭ ياچېيكا مەسئۇلى ئابىمىت ھاجىمىوۋ، سۈيدۈك ناھىيە — سىنىڭ مەسئۇلى، ياسىن خۇدا بەردى، ئەزالىرى — ئەخمەت ساقى، رېشىت بىوۋا، ئابلەھەت ئەخمەدى، ئوسمان يۈنۈس قاتارلىقلار ئىدى.

1946 - يىلى ئۈرۈمچىدە «كوممۇنىستىك پارتىيە» تەشكىلاتى قۇرۇلغان. بۇ يىلىدىن كېيىن، دۇڭ بىۋۇنىڭ يولبۇرۇقىدا، تەشكىلاتنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرا بولسىمۇ، ئۈرۈمچى، پاكىستان، ئافغانىستان، ھىندىستانلارغا قوشنا بولغاچقا، تەشكىلاتنىڭ ئىسمى كوممۇنىستىك پارتىيە دەپ ئاتالسا ئۇلارغا يامان تەسىر بېرىدۇ، دېيىلگەنلىكى ئۈچۈن «كوممۇنىستىك پارتىيە» نىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ، «خ ئى ب» تەشكىلاتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ «خ ئى ب» تەشكىلاتى بولغانىدى.

«ئازادلىق تەشكىلاتى»، «ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى»، «خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيە»، «شىنجاڭدا تىنچلىق، دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» قاتارلىق پارتىيە، تەشكىلاتلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى، مىللىي قوراللىق قىسىمنىڭ باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ئۆزىنىڭ تارىخىي مۇقەددەس ۋەزىپىسىنى ئۈنۈملۈك ئورۇنلاپ، زور غەلبە ۋە شانلىق مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرگەنىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىك تەركىبى — ئەخمەتجان قاسىمى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ئىسھاقبېك، دەلىلقان، سەيپىدىن ئەزىزى، سەدۇللا سەيپۇللايوۋ قاتارلىق يولداشلاردىن تەركىب تاپقان. بۇ رەھبەرلىك كادىرلار، تالانتلىق، ئىقتىدارلىق، بىلىملىك، چارە - تەدبىرلىك، تەجرىبىلىك، ئىناۋەتلىق يۇقىرى زىيالىيلار ئىدى.

1948 - يىلى قۇرۇلغان شىنجاڭدا «تىنچلىق ۋە دېموكراتىيىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» — شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىنى قىزغىن قارشى ئېلىش ۋە كۈتۈۋېلىشىنى مەقسەت قىلغان تەشكىلاتتۇر.

1944 - يىلىنىڭ ئاخىرقى ئايلىرى مەركىزىي ھۆكۈمەت، ئاپپاراتلىرىنى 3 - قېتىم رەتكە سېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلماۋاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ھۆكۈمەت ئاپپا-

راتلاردىن تازا ساپ ئەمەسلىكىنى، بەزى ئورۇنلارنى قايمامىيەتسىز كىشىلەر ئىگىدەپ، ئىنقىلاب ئىشلەردىن بۇتلىمىكاشاڭ بولۇۋاتقانلىقىنى، شۇنىڭدەك ئىنقىلابقا پايدىسىز بەزى ئاپپاراتلارنى قىسقارتىپ، ئالدىنقى سەپنى كۈچەيتىشكە كۆڭۈل بۆلۈشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى نەزەردە تۇتۇپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتىنىڭ ئىخچام لايىھىسىنى تۈزۈپ، مەركىزىي ھۆكۈمەت ئەزالىرىدىن ھەبىب يۈنچىنىڭ كۆزدىن كۆچۈرۈپ بېقىشى ئۈچۈن سۈنىدۇ. بۇ لايىھىنى ھەبىب يۈنچى كۆرۈپ قىزغىن قوبلاپ، مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ بىر قېتىملىق پەۋقۇلئاددە يىغىنىدا ئوتتۇرىغا قويىدۇ. يىغىن ئىشتراكچىلىرى ئۇنى تەپسىلىي مۇزاكىرە قىلىپ چىققاندىن كېيىن، شۇ ھەيدانىڭ ئۆزىدىلا بىردەك قوللايدۇ ۋە شۇ بويىچە مەركىزىي ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنى قايتىدىن رەتكە بېلىش ئۈچۈن قارار قوبۇل قىلىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تالانتىغا قايىل بولغان مەركىزىي ھۆكۈمەت ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن ئۇنى مەركىزىي ھۆكۈمەت رەھبەرلىكى تەرىپىگە كىرگۈزىدۇ. شۇ بويىچە مەركىزىي ھۆكۈمەت 3-نۆۋەت رەتكە سېلىنىدۇ. بۇ قېتىم مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشۋىقات نازارىتىنىڭ باشلىقىغا، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، ھەربىي بۆلۈمگە ئەخمەتجان قاسىمى بەلگىلىنىپ، بىرلىك ئۇنۋانى بېرىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەخمەتجان قاسىمى بىر تەرەپتىن تاشۇرۇلغان خىزمەتتىن بەجىز قىلىنغان ئورۇنغا، يەنە بىر تەرەپتىن رەئىسلەرنىڭ ئەڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. شۇنداقلا ئۇنىڭ «ئەخمەتجان قاسىمى» دېگەن نامى نامما ۋە ئىنقىلابچىلار ئارىسىدا تونۇلۇپ، نامىنىڭ ھىمايىتىگە ئىگە بولىدۇ.

4. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ خاراكتېرى، نىشانى ۋە مەقسىتى

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەسلەپتە پارتلىغاندا، بىر مەزگىل بۇرژۇئازىيە خاراكتېرلىك شوتلارنى، دىنىي قائىدە - يۇسۇنلارنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى. چۈنكى ئەينى ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى تۈپەيلى، بۇ بىر ئۆتكۈنچى ھادىسە بولۇپ قالدى. كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرىدىن ئەخمەتجان قاسىمى، گېنېرال ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ قاتارلىق كىشىلەر ئىنقىلابنىڭ لۇشىيەن - فاڭجېن سىياسەتلىرىنى بەلگىلەشتە: «تاكىمىكا جەھەتتىن جۇڭگو خەلق دېموكراتىك ئىنقىلابىغا قاتناشقان، ئۈچ ۋىلايەتنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ يىراق چېگرا رايونىدىكى تايانچ بازىسى قىلىپ قۇرۇپ چىقىش بىلەن، دۈشمەننى ئارىغا ئېلىپ ھەم ئالدىدىن ھەم ئارقىسىدىن زەربە بېرىشتەك مۇتەئەبىر تېكتىكىنىڭ بۇرچىمىزنى ئادا قىلىشىمىز كېرەك. شۇ چاغدىلا بىز، بىزنىڭ دۈشمەنلىرىمىزنىڭ دۈشمىنى بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەش قىلغان بولمىمىز» دېگەن خۇلاسەغا كېلىدۇ.

مايا بۇنىڭدىن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ بايرىقى روشەن بولۇپ ئىۋ،
گوۋىنىڭداڭ ھۈستەبەتلىرىگە قارشى كۈرەش ئىكەنلىكىنى كۆرىمىز.

1945 - يىلى 1 - ئايدا ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتى يەنە
بىر قېتىم ئۆزگەرتىلىپ، ئەخمەتجان قاسىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. خەلق دېموكراتىيە
يېتىشى ئاساس قىلغان ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت تىكلىنىدۇ. ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ
خىتاپنامىسى جاكارلىنىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولىدۇ. ئارقىدىنلا،
بىر تەرەپتىن جەڭ قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىنقىلابىي ئاپپاراتلارنى تولۇقلاش
بىلەن بىرلىكتە، ئىنقىلابىي كادىرلار، زىيالىيلار ۋە ۋەتەنپەرۋەر ياشلارنى ئىنقىلابىي
سەپكە ئۇيۇشتۇرۇپ، دۈشمەنگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى
قۇرۇلىدۇ.

ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتى يولىداش ئەخمەتجان
قاسىمىنىڭ: «بارلىق ياشلار ئىنقىلابىي سەپكە ئۇيۇشۇپ، غەلبە ئۈچۈن ئالغا باسايلى»
دېگەن بېغىشنامىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا تەشۋىق-تەرغىبات ئىشلىرىنى باشلىۋېتىدۇ،
شۇنداقلا، ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت بىر قېتىملىق
ھەيئەت يىغىنىدا بارلىق ئىنقىلابىي پارتىزانلار ئەترەتلىرىگە مۇراجىئەتنامە جاكارلاپ،
1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئىلگىرى غۇلجا شەھىرىدىكى ھەرمباغ، لياڭشاڭ بۇتە -
خانمىسى، ئايرودوروملارنى تولۇق ئازاد قىلىپ، ئىنقىلابىي مەملىكىتى ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىڭ
شىڭ شاراتىت ھازىرلايدۇ. مەملىكىتى تەسىس قىلىشتەك بۇ مۇشكۈل ۋەزىپىنى فرونت
قوماندىلىق شتابى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي سەپتىكى ياشلار
ئىچىدە، بولۇپمۇ ئىنقىلابىي پارتىزانلارنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرىدا ئىنقىلابچىل
ياشلار تەشكىلاتىنىڭ ھەردەرىجىلىك ھەربىي كومىتېتلىرىنى قۇرۇپ چىقىپ، ھەربىي
جەڭچى - كوماندىرغا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى بېرىش بىلەن، ياشلارغا: ھەربىي
سەپكە قاتنىشىپ، خەلق يۈكلىگەن ۋەزىپىنى ئادا قىلىشقا، ۋەتەن، خەلق ئالدىدىكى
مۇقەددەس بۇرچىنى سەمىيە - ساداقەتلىك بىلەن ئورۇنلاشقا مۇناسىپ ئىدىيىۋى -
تەربىيىۋى خىزمەت يۈرگۈزۈلىدۇ. ئەينى ۋاقىتتىكى مۇشۇنداق جىددىي كۈرەش
يالقۇنلىرى ئىچىدە ئازادلىق ئۇرۇشقا ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئىنقىلابىي قوللايدىغان
ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى تەربىيەلەپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن
ياشلار تەشكىلاتى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «كۈرەش» ژۇرنىلى نەشىر
قىلىنىدۇ.

بۇ ژۇرنالنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى ماركسىزم - لېنىنىزم ھەقىقىتىدىن ئىبارەت
بولغاچقا، مۇزاكىرە - ئۆگىنىشلەردە مۇشۇ يېتەكچى ئىدىيىنى دەۋر قىلغان ھالدا
تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ياشلارنى ئويغىتىش، يۈكسەلدۈرۈشتىن ئىبارەت ھاللىقلىق
مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

ھۆكۈمەت ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرىنى قوللاپ: «بۇ تەشكىلات شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئىنقىلابىي ياشلىرىنىڭ تەشكىلاتى بولۇپ، ئۇ، پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنى بىرلەشتۈرۈپ (ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ) گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىكىنى مەغلۇپ قىلىشنىڭ ئاۋانگاراتى بولۇش لازىم» دەپ يوليورۇق بېرىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرىدىن مەنئۇن ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ سۆزلىگەندە: «بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — مىللىي ئازادلىق قوزغىلاڭ، شۇنىڭدەك بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — ئىنسانىيەتچىلىك مۇئامىلىسىدىن مەھرۇم بولغان خەلقىمىزنىڭ سىياسىي ئەركىنلىك، ھوقۇقلىرىنى قولغا ئېلىش ئۈچۈن بولغان قوزغىلاڭ، جۈملىدىن بىزنىڭ قوزغىلىڭىمىز — خەلقئارالىق سىياسەتنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولغان قوزغىلاڭ. سەۋەبى، بۇ قوزغىلاڭنى ھەرىكەتكە كەلتۈرگۈچى كۈچ (رەھبەرلىك قىلغۇچى ۋە بۇ قوزغىلاڭنى ئاخىرغا قەدەر ئېلىپ بارىدىغان كۈچ) بىلەن خەلقئارالىق سىياسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان كۈچ — ئىككىسى بىر كۈچ» دېگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەخمەتجان قاسىمى باشلىق گېنېرال لېتىنات ئىسھاقبېك، گېنېرال دەلىلقان، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، سەيپۇللايوۋ، رەھىمجان سابىر ھاجىپوۋ، قاسىمجان قەمبىرى، ھەبىب يۈنچى، ئابدۇراخمان مۇھىتى، سەيپىدىن ئەزىزى، قەيۋەتجان خوجا، غېنى باتۇر، پاتىخ مۇسلىمى، ئوبۇلخەيرى تۆرە، جاناي، جانى ۋە مۇھەممەت ئىمىن لوزۇڭ قاتارلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت ئەزالىرى ۋە مۇناسىۋەتلىك پېشقەدەم زاتلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىنقىلابچىل ياشلار تەشكىلاتىغا بەخىرى ئەزا بولۇپ كىرىدۇ. نەتىجىدە يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن بۇ تەشكىلات راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

1945 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، مىللىي ئارمىيىگە تۇغ تاپىشۇرۇش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ مۇراسىمدا، ئەخمەتجان قاسىمى خۇشاللىق بىلەن نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دەيدۇ: «بىز تارىخىمىزدا مىللىي كۆرۈلمىگەن ئىنقىلابىي قوشۇن تەشكىل قىلدۇق. بىزنىڭ قوشۇنىمىزنىڭ ئىنقىلابىي ئىرادىسى كۈچلۈك، غايىسى ئۇلۇغ، ئىنتىزامى مۇستەھكەم بولۇپ، بۇ خەلقىمىزنىڭ ئازادلىقى، باراۋەرلىكى ۋە ھۆرلىكى ئۈچۈن ئۆز ھاياتىنى، بارلىقىنى بېغىشلىغان... بىز مۇشۇ ئۇلۇغ كۈنلەردە قوللىمىزغا قورال ئېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەش باشلىدۇق... بىزنىڭ مەقسىتىمىز، خەلقىمىزنىڭ ئەمەلدىكى ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ يۆنىلىشىمىز ئادىل تىنچلىق ۋە ھەقىقىي خەلقئارالىق بەرپا قىلىشقا قارىتىلدى. لازىم... بىزنىڭ مىللىي قىسسىلىرىمىز، بىر مىللەتتىكىلا مىللىي قىسسىسى ئەمەس. بەلكى، ھەممە مىللەت خەلقىمىزنىڭ مىللىي قىسسىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىز مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى، ئەركىنلىكىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ. ھەر مىللەت خەلقىمىز بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىزنى ئۆزىنىڭ پەرزەنت قوشۇنى دەپ ھۆرمەت قىلىدۇ. چۈنكى، بىزنىڭ مىللىي ئارمىيىمىز ئەركىنلىكىنى

سۆيگۈچى خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئارزۇسى بولغان خەلقچىلىق، باراۋەرلىك، تەڭلىك ھوقۇقلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى ۋە مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. مانا مۇشۇ مۇشەكۈل ۋەزىپىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقىش ئۈچۈن، ئارمىيىمىزدە پولاتتەك مۇستەھكەم ھەربىي ئىنتىزام بولۇش بىلەن بىللە ھەر تەرەپلىمە، ھەربىي، سىياسىي بىلىم بولۇشى لازىم. بىزنىڭ ئارمىيىمىزدە ئېلىپ بارىدىغان تەلىم - تەربىيە فاكتورىمىز - جەڭچى - كوماندىرلىرىمىزنى ۋە تەنپەرۋەر، ھەققانىيەتچى قىلىپ تەربىيەلەشتىن ئىبارەت. بىز ئېزىلگەن خەلق، ئېزىلگۈچى خەلق زۇلۇمىدىن ئازاد بولۇشنى خالايدۇ. ۋەھالەنكى، بىز ئارمىيىمىزگە تەربىيە بەرگەندە بىر مىللەتنى ئەلا، يەنە بىر مىللەتنى پەس، بۇ مىللەتنى تاجاۋۇزچى، يەنە بىر مىللەتنى تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىغۇچى دەيدىغان چۈشەنچىدە بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىشىمىز لازىم. مېنىڭ مۇنداق دېگىنىم، تاجاۋۇزچى مىللەت ئەمەس، مىللەتنى ساتقۇچى بىر توپ مىللىتارىستلار، بېئوروكرات ئاپپاراتقا تايانغان مۇستەبىت ئۇنسۇرلاردۇر. ئۇلارنىڭ مىللەتكە ۋاكالەتەن سۆزلىشىگە ھېچقانداق ھەققىمۇ يوق. مىللەتكە ۋەكىللىك بولالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئىنسانىي ھوقۇق - مەنپەئەت ئىتتىپاقىمىز، خەلقىمىزنىڭ باراۋەرلىك ۋە تەڭلىكى توغرىسىدىكى ھەققانىي تەلەپلىرىنى دەپسەندە قىلىپ كەلگەن بىر تۈركۈم زومىگەر «چىنونىك» لارنى پۈتۈن خەنزۇ خەلقىنىڭ ۋەكىلى دەپ قاراش توغرا بولمايدۇ. بۇ بەزىدىكى دارىنلار بىزنىڭ قازىچىلىك دۈشمىنىمىز بولسا، خەنزۇ خەلقىنىڭمۇ شۇنچىلىك دۈشمىنىدۇر. شۇنداق قىلغاندىلا بىزنىڭ ياش قوشۇنىمىزنى ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىگە بۇرچىنى ئادا قىلىشقا مۇناسىپ ئاڭغا ئىگە قىلالايمىز.

ئۇ، يەنە مۇراسىمىدىكى سۆزىنى داۋام قىلدۇرۇپ: «بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزنىڭ نۆۋەتتىكى ۋەزىپىسى، پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىپ، كومىنىڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا كۈلپەت چېكىۋاتقان قېرىنداشلىرىمىزنى ئازاد قىلىش، شۇ چاغدىلا بىزنىڭ بۇ ياش قوشۇنىمىز ۋەتەن، خەلق ئالدىدىكى بۇرچىنى ئادا قىلغان بولىدۇ». دېگەندە، پۈتۈن مەيداندا گۈلدۈراس ئالغىشلار كۆككە ياڭرايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مۇراسىمدا مىللىي ئارمىيىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىغا تۇغ تاپشۇرۇش رەسمىيىتى باشلىنىدۇ.

قائىدە بويىچە ھەربىي رېئولىمىز كوماندىرى ھەربىي فورمىلىرى بىلەن تەرتىپ بويىچە كېلىپ، ئۆز قىسمىغا ۋەكىلەتەن تۇغ تاپشۇرۇۋېلىپ قەسەمىدا قىلىشىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن يىغىنغا قاتناشقان مىڭلىغان - ئونمىڭلىغان ئاممىا پەرزەنت قوشۇنلىرىدا ياخشى تىلەك - ئارزۇلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مۇراسىمىدىن كېيىن، ياش مىللىي ئارمىيە ئۆز يۆنىلىشلىرى بويىچە ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىدۇ.

دېمەك، 8 - ئايرىل - ئىنقىلابىي مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغان كىمۇن. ھەرقايسى قىسىملارغا بولمىك تۇغى تاپشۇرۇلۇش بىلەن، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ شۇ كۈنگە

قەدەر داۋام قىلىپ كەلگەن پارتىزانلىق ئۇرۇش دەۋرىگە خاتىمە بېرىلىپ، ەۋىتىمىز قوشۇن شەكىللەندى. شۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ ياش پەرزەنت قوشۇنى بولغان — مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ يوليورۇقى، مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابىنىڭ قارارىغا بىنائەن سەپەرگە ئاتلانغاندا، ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ: مەركىزىي فرونت (ئوتتۇرا يۆنىلىش دەپ ئاتالدى) ئۈرۈمچىگە بارىدىغان چوڭ يۆنىلىش بولۇپ، جىڭ، شىخو ناھىيىلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا؛ شىمالىي يۆنىلىش (شىمالىي فرونت دەپ ئاتالدى) چۆچەك، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا؛ جەنۇبىي يۆنىلىش (جەنۇبىي فرونت دەپ ئاتالدى) جەنۇبىي شىنجاڭ — ئاقسۇنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا ئاتلىنىدۇ.

دېمەك، ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدە مىللىي ئارمىيە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي ئىنتىزام، ھەربىي تەلىم — تەربىيە قانۇنلاشتۇرۇلۇپ، ھەممە ئىشنى ھەربىي تۈزۈم بويىچە ئىدارە قىلىش يولىغا قويۇلدى. شۇ ئاساستا ئۈچ ئاي جەڭ تەييارلىقى ئېلىپ بېرىلىپ، باش قومانداننىڭ بۇيرۇقى بويىچە قىسىملار شۇ يىلى 3 — ئايدىن 8 — ئاينىڭ 12 — كۈنىگە قەدەر ھەرقايسى جەڭ مەيدانلىرىغا يۈرۈپ كېتىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى ھەرقايسى جەڭ مەيدانلىرىغا بېرىپ، ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېت ئامبىدىن ئۇلارغا ئومۇميۈزلۈك رەھبەرلىك قىلىدۇ. ئەتىجىدە كۆپ ئۆتمەيلا ھەرقايسى فرونتلاردىن غەلبە خەۋەرلىرى كېلىشكە باشلايدۇ.

تارباغاتاي ۋىلايىتى 1945 — يىلى 5 — ئايدا، ئالتاي ۋىلايىتى 1945 — يىلى 9 — ئاينىڭ 5 — كۈنى، شىخو ناھىيىسى 1945 — يىلى 9 — ئاينىڭ 8 — كۈنى، جىڭ ناھىيىسى 1945 — يىلى 9 — ئاينىڭ 9 — كۈنى ئازاد قىلىنىدۇ، مىللىي ئارمىيە جەنۇبىي يۆنىلىش قىسمى 1945 — يىلى 6 — ئاينىڭ 27 — كۈنى باي ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلىپ، 9 — ئاينىڭ 2 — كۈنى باينى ئازاد قىلىدۇ. 6 — كۈنى ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلىدۇ.

بۇ شانلىق غەلبىلەر — ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى ئىنقىلابىي ھۆكۈمەتنىڭ ستىراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى بويىچە، ياش مىللىي ئارمىيىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت مۇقەددەس بۇرچىنى غەلبىلىك ئادا قىلىشقا ەۋاسىپ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇمى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلىدۇ.

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشۋىدىسى بولغان ئۈرۈمچى شىمالىي ھەم جەنۇبىي شىنجاڭ تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئېلىنىپ، گومىنداڭچىلارنى ئەمەلىي ئۇرۇشنىڭ ئاساسىغا چۈشەيدىغانلىقىغا ئىشىنىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، 1944 — يىلى 11 — نويابىر كۈنى گومىنداڭنىڭ غۇلجا شەھىرىدىكى سىلمىگېۋىسى ئىشغال قىلىنىپ، ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان كۈنىدىن 1945 — يىلى 10 — ئايدا

قەدەر بولغان 12 ئاي ۋاقىت، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش ھالىتى ساقلانغان ئىتتىپاقچى دەۋر ھېسابلىنىدى. بۇ جەرياندا، گومىنداڭ شىمالىي شىنجاڭدا ئۈزۈل - كېسىل مەغلۇپ بولدى. جەنۇبىي شىنجاڭدا پارتىزانلىق ھەرىكىتى پارتلاپ، گومىنداڭچىلار تالابىگە ئۇچراپ تۇردى. مۇشۇ بىر يىللىق ئۇرۇش جەريانىدا، مەملى ئارمىيە 20 مىڭ مىللىتىق، نەچچە يۈز ئېغىر - يېنىك يېلەموت، 100 دىن كۆپىرەك چىمىك - كىچىك مەملىموت، 50 كە يېقىن چوڭ - كىچىك زەمبىرەك، تۆت بىرونىۋىك، ئۈچ تانكا، توققۇز ئايروپىلان ۋە مىڭلاپ ساندۇقلاردا ئوق - دورا، گرانات قاتارلىقلارنى غەنىمەت ئالدى.

بۇ بىر يىللىق ئۇرۇش جەريانىدىكى مەغلۇبىيەت گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ مەسلىھەتچىسى قايتا مۇزاكىرە قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. نەتىجىدە كېلىشىمگە ئاساسەن 1945 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، ماناس دەريا كۆۋرۈكى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چېگىردىكى قىلىپ بەلگىلەنىپ، مەملى ئارمىيە كۆۋرۈكىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا ئورۇنلەشكەن گومىنداڭ قوشۇنلىرى بولسا، كۆۋرۈكنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا قايتا كېلىپ ئورۇنلەشكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرىنچى باسقۇچتىكى جەڭ ئاياغلىشىپ، تىرىكەشش، بىر - بىرىگە تاقابىل تۇرۇش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

5. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى رەھبەرلىرىنىڭ ئىش باقالىيەتلىرى

ئەخمەتجان قاسىمى ماركىسىزم - لېنىنىزمنى خىلى پىششىق ئۆزلەشتۈرگەن، نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ ئىش ئېلىپ بارغان تەتقىقاتچى، ئاتاقلىق تىنچى ۋە ئىتتىپاقچى ئاتىق ئىدى. ئۇ، ۋاقىت تەلپىگە مۇۋاپىق نۇرغۇن ئىلمىي ماقالىلارنى يېزىپ ئېلان قىلىش بىلەن ۋىلايەت ناھىيە، يېزا قىشلاقلاردا ئېچىلغان ھەر خىل يىغىنلاردا ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلقلەرگە، شۇ سۈرۈندىكىلەر قايسى مىللەتتىن كۆپرەك يىغىلغان بولسا، شۇ مىللەتنىڭ تىلىدا (ئۇيغۇر، قازاق، تاتار، قىرغىز، ئۆزبېك، رۇس تىلىدا) نۇتۇق سۆزلەپ ھەممىنى قايىل قىلالايتى، ئۇنىڭ كۈندىلىك خىزمەت، تەنتەربىيە، ئەمگەك، سىياسىي ئۆگىنىش، تىل ئۆگىنىش قاتارلىق قازا قىلماي ئېلىپ بارىدىغان پائالىيەتلىرىنىڭ كۈنتەرتىپ خاتىرىسى بار بولۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۇ، كۈندە دېگىدەك خاتىرىلەپ تۇراتتى، تىل ئۆگىنىش خاتىرى دەپتىمى ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئائىلىسىدە ھۆرمەت بىلەن ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ خاتىرىدە ئۇنىڭ خەنزۇچە، ئىنگلىزچە ئۆگىنىش ۋاقىتلىرى مۇنتىزىم ھالدا يېزىلىپ ماڭغانىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ھەر تەرەپلىمە بىلىم ئىگىلىگەن ۋە پىشقان ھەقىقىي خەلق خىزمەتچىسىدۇر، ئۇ ماشىنىغا چىقىسا شوپۇر، سۇغا چۈشسە ئۈزگۈچى، سالچى، خاك ئاستىغا چۈشسە ئىشچى، دېھقانلارنىڭ ئارىسىغا كىرسە، داڭلىق ئومىچى، تېخنىكىلىق ئىشلار بار ئورۇنغا بارسا، ئەپچىل ئەمەلىي تېخنىكا خادىمى ياكى ئاددىي

مانتېيور ئىدى. ئەخەتەتجان قاسىمى خەلىققە ئوغرا رەھبەرلىك قىلىپ، ئۇلارغا ئىنقىلاب ئىشلىرىنى غەلبىگە ئىرىشتۈرۈش ئۈچۈن خەلىققە (ھەر مىنەت، ھەر ساھە خەلىققە) دائىم ئارلىشىپ، مۇڭدۇشۇپ، بىللە بولۇپ، ئۇلاردىن ئۆگىنىپ كەلدى. بۇ ئۇنىڭ ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ئىدى.

ئەخەتەتجان قاسىمى ئىشچى-دېھقان ۋە چارۋىچىلارنىڭ ئالاھىدە غەمخورچىسى شۇنىڭدەك ياشلارنىڭ بولۇپمۇ ئاتا-ئانىسىز يىتىم بالىلارنىڭ ئۆز ئاتىسىدەك مېھرىبان ئاتىسى، غەمخورچىسى ۋە باش مۇرەببىسى ئىدى.

ئەخەتەتجان قاسىمى ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە دائىم تەلىم-تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ «ئومۇمىي مەنپەئەتنى شەخسى مەنپەئەتىدىن ئۈستۈن كۆرۈشنى، خىزمەت ئورنىدىن پايدىلىنىپ ھەرگىز شەخسى مەنپەئەتكە بېرىلمەسلىكىنى، پاكلىق مەسلىسى يەنى ئاپپاراتلىرىمىزنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن پاك بولۇشنى، پاك بولۇش ئۈچۈن خىيانت قىلماسلىقىنى، مەلەتلەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىكىنى قولغا كەلتۈرۈمەكچى بولىدىكەن، مەلەتچىلىك، قەبىھچىلىككە قارشى تۇرۇشنى، خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن ئاڭلىق، ئىنتىزامچانلىقنى قولدىن بەرمەسلىكىنى، خىزمەتتىكى كەمچىللىك ۋە بۇرۇنكى ئىشنى تۈگىتىش ئۈچۈن تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىدنى يولغا قويۇشنى» دائىم چىكىلەپ تۇراتتى.

1945- يىلى 1- ئاينىڭ 12- كۈنى ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ 6- سانلىق قارارى بويىچە كۆپچىلىكنىڭ بىر ئېغىزىدىن قوشۇلۇشى بىلەن ئەخەتەتجان قاسىمىنى مەركىزىي ھۆكۈمەت ھەربىي بۆلۈم باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ چاغدا ھۆكۈمەتنىڭ ئەخەتەتجان قاسىمىنى ھەربىي بۆلۈم باشلىقى قىلىپ بېكىتىشتە ناھايىتى چوڭ رولى بار ئىدى. چۈنكى بۇ چاغدىكى مەملى ئارمىيە بۇرۇندىن بار بولۇپ، ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان ئارمىيە بولماي، ھەر قايسى جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ چىققان پارتىزانلار گۇرۇپپىسىدىن تەشكىللىنىپ، يېڭىدىن ئارمىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، قىسمەن ئۇنۋان ۋە دەرىجىلەر بېرىلگەن بولسىمۇ، بۇ ئوردىن ۋە ئۇنۋانلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى تۈرلۈك سەۋەبلەردىن شۇ كىشىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا تازا داس كەلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ ۋىلايەت مەملى ئارمىيىسى تەركىبىدىكى جەڭچى-ئوفتېسەرلەر ھەم كوماندىرلار ئىلگىرى ھەربىي تەلىم-تەربىيە ئالمىغان، قورالنى مەشق قىلىپ ئۆگەنمىگەن. تەخى پارتىزانلىق ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان قىسىمىلار بولۇپ، بۇ خىزمەتلەرنى بىر نەزىغا سېلىش، مۇنتىزىملاشقان، جەڭگىۋارلاشقان جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە ئوخشاش ئارمىيە قىلىش ئۈچۈن ئارمىيىنىڭ بېشىدا تەجرىبىلىك، ئىقتىدارلىق، بىلىملىك بىر تەشكىلاتچى بولۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدا ئەخەتەتجان قاسىمىدىن

باشقا بۇ ۋەزىپىسىگە لايىق ئادەم يوق ھېسابىدا ئىدى. ئەخمەتجان قاسىمى مۇشەققەتلىك ھەم جاۋابكارلىقى ئىنتايىن ئىغىر بولغان بۇ ۋەزىپىنى زەھمىتىگە ئىلىپ، ۋەزىنى ئۇنۇتقان ھالدا بېرىلىپ ئىشلىدى ۋە كۆرسەتكەن نەتىجىلىرىگە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسى قايىسىل بولدى، شۇڭا ئۇنىڭغا 1945- يىلى 2- سېنتەبىردىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ 88.. يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە بۆلگۈننىڭ ئۇنۋانى بېرىلدى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلارنىڭ جەڭگىۋار دوست- لۇقى، ئىتتىپاقى ئۇيۇلتاشتەك چىڭ ۋە مۇستەھكەم ئىدى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پىرىنسىپال ئىختىلاپلار كۆرۈلمەيتتى. ئۇلار ئەخمەتجان قاسىمى رەھبەرلىكىدىكى بەزىنىڭ بىرىنچى غوللۇق كىشىلىرى بولۇش بىلەن ئۇلارنىڭ سۆز ھەرىكىتى ئوخشاش بولۇپ بىر يەردىن چىقاتتى. ئىنقىلابنىڭ ئەڭ ئىنچىكە، چوڭ ئىشلىرىنى ئۈچەيلەن قىلاتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىدىن ياشتا چوڭ پېشقەدەم كەسپىي ئىنقىلابچى ئىسھاقبېكنى بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى. كۆپ ھاللاردا ئۇ كەمتەرلىك بىلەن گېنېرالنىڭ ئىشخانىسىغا ئۆزى كېلىپ خىزمەتلەر توغرىداق مەسلىھەتلىشەتتى. بەزىدە گېنېرال ئۇنىڭ ئىشخانىسىغا بېرىش ھەققىدە تېلېفون بەرگەندە، ئەخمەتجان قاسىمى «ياق، مەن باراي!» سىز ئاۋارە بولماڭ...» دەپ پىيادە مېڭىپ دەرھال يېتىپ كەلەتتى. دە ئىنقىلابنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە قىزغىن پىئاراڭغا چۈشۈپ كېتەتتى. ئىسھاقبېك ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ھەرقانداق مەسلىھەت ۋە يوليورۇقلىرىنى قىزغىن قوبۇل قىلاتتى ۋە سەھمىي قوللايتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋمۇ قوماندانى «كەسپىي ئىنقىلابچى ئاتىمىز، سالماق قوماندانىمىز، رەھبەرلىك ئاپپاراتىدىكى تۆۋرۈكىمىز دەپ تەرىپلەيتتى. ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئىسھاقبېك ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى: «ئۆتكۈر سىياسەتچى» دەپ تەرىپلەيتتى، گېنېرال ئىسھاقبېك گايدا ئابدۇكېرىم ئابباسوۋنى: «ئۆزى ئىچىك، يۈرىكى قاپتەك جەڭچى» دەپ ماختايتتى.

ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابىنى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ غەلبىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلدى ۋە توغرا يېتەكچىلىك فاڭجېننى قوللاندى. ئۇلار ھەربىي ئىشلار خىزمىتىنىلا كۆچۈرەيتىپ قالماي، يىانا مەدەنىي- سائادىي، سەھىيە، ئەدەبىيات- سەنئەت ئىشلىرىنىمۇ كۈچەيتىشكە ئىزدى. بولۇپمۇ ما ئاراپ ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويۇپ، كېلەچەكنىڭ ئىگىلىرى بولغان ياش ئەۋلاد لارنىڭ تەربىيەلىنىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەندى. چۈنكى ئالىم، مۇھەندىس يازغۇچى، شائىر، قوماندان، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئەربابى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسى ئوقۇتقۇچى ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلاتىدۇر...» دەپ قاراپ، ئۆزى مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىۋاسىتە سۆھبەتلىشەتتى. ئەخمەتجان قاسىمى ئۆزىنى ھەرگىز باشقىلاردىن ئالاھىدە ھەم پەرقلەندۈرىدىغان

ھالەتتە تۇتمايتتى، جازىسى يوق ئىدى. ھەتتا ئۇ خىزمەتداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ماشىنىغا چۈشۈپ سىرتقا چىققاندا، ئاددىي شوپۇرلۇق كىيىمىنى كىيۋالاتتى. ئۇ بارغان جايدىكى نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنى پەرق ئېتەلمەي، قالاتتى. ھەمراھلىرى ئۇنى تىنچ قاسىمىنى كۆرسەتكەندىن كېيىنلا ئۇلارنىڭ كۆپىنچىلىرى ھەيران بولۇشۇپ تىنچ قاسىمىنى قالاتتى. ئۆزىنى خەلقنى يىراقلاشتۇردىغان، سۈرلۈك مۇھاپىزەتچى ۋە قوغدىغۇچىلارنى ئىشلەتمەيتتى. «پەقەت خەلق سادىق بىلەن خىزمەت قىلساق، خەلق بىزگە تاپشۇرغان خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن ئوبدان چىقالساقلا، بىزنى خەلق ساقلايدۇ»، دەپ خەلق ئىمامىسىدا تايىناتتى. ئۇنىڭ ئائىلە تۇرمۇشىمۇ ئاددىي ئىدى. چوڭ ئالاھىدىلىكلەر يوق ئىدى. ھەرقانداق ئىش بىلەن كەلگەن شەخسىلەرنى ئۆزى ئۆيىدە بولسا چىقىپ قارشى ئالاتتى. شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە ھەل قىلىشقا تىگىشلىك بولسا، ھەل قىلىپ بېرىپ يولغا ساتاتتى. شۇ يەردە دەرھال ھەل قىلىشقا مۇمكىن بولمىغانلىرىنى مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يوللاپ، بۇنىڭ ئىجراسىدىن ئۆزىنى خەۋەردار قىلىشنى ئالاھىدە ئەسكەرتەتتى. بۇ ئىشقا ھەرقانداق ئورۇن ياكى خىزمەتچى بېقىۋالدىق قىلماي، ئۇنىڭ ئىجراسىدىن ئۇنىڭ قاسىمىنى تولۇق خەۋەرلەندۈرەتتى.

ئۇنىڭ قاسىمى خەلقىمىز ئىچىدىن چىققان مانا مۇشۇنداق ھەرتەرەپلىمە پىشقان ۋە چىنىققان رەھبەر ئىدى.

گېنېرال ئىسھاقبېك موزونۇۋ قىزغىز خەلقىنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى بولۇپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ، جۈملىدىن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ سۆيۈملۈك رەھبىرى، ئىدى. ئۇ، ئۇنىڭ قاسىمىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ۋە يوليورۇقى بىلەن ئارمىيىمىزنى كېڭەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش، جەڭگىۋارلىقىنى ئاشۇرۇش جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ ئاجايىپ ھەربىي تالانتى بىلەن خىزمەتلەرنى ئۈنۈملۈك ئىشلەپ، ئارمىيە ۋە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئىشەنچلىك ھەربىي سەكەرە ئىدى.

ئۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلاردىكى قىسىملارنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىنقىلابىي سەپكە قوشۇلۇشىغا، ھەقىقەتكە قايتقانلارغا مىللىي ئارمىيە سىپىدىن ئالاھىدە ئورۇن بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەربىي - سىياسىي جەھەتتىن ئۆسۈپ يېتىشى ۋە مۇنتىزىملىشىشىغا غەمخورلۇق قىلدى ۋە ئەستايىدىل يېتەكچىلىك قىلدى. ئۇ سىياسىي جەھەتتىكى تەربىيىنى چىڭ تۇتۇپ، مەكتەپلەرنى تەسىس قىلىپ، ھەر مىللەت ھەربىي ئوفىتېرى، كادىر جەڭچىلەرگە ئىنقىلابىي تېپىدا نەزەرىيە دەرسى ئۆتتى. تام گېزىت چىقىرىش، ھەجۋى رەسىملەرنى ئىشلەش، «جەڭ ئاخباراتى» نەشر قىلىپ تارقىتىش پائالىيەتلىرىگە قىزغىن ياردەم بەردى. تەربىيىنىڭ يەنە بىر مۇھىم نەزمۇنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلىبىلىك جەڭ خەۋەرلىرى، جياڭجىيىنىڭ ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان جىنايىتى قىلمىشلىرى، «جۇڭگودىكى تۆت چوڭ بىيوك»

رات ئائىلىسىنىڭ سىرى» 8- ئارمىيىنىڭ ئۈچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەتتىن ئىبارەت ياخشى ئىستىمى، سوۋېت ئىتتىپاقى باشچىلىقىدىكى سوتسىيالىزم لاگىرىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ سۆزلىگەن يالقۇنلۇق نۇتۇقلىرى ئىدى. ئۇنىڭ چىۋەر رەھبەرلىكىدە ئۇيۇشقان بۇ ئارمىيە ھەرقىساۋداق دۈشەنگە قارشى ئېلىپ بېرىلغان مۇشەققەتلىك جەڭلەردە غەلبىسى ئىلگىرىلەپ باردىكى، ھەر- كىم چىكىنىدى ۋە مەغلۇپ بولىدى، ئۇ دۈشمەن ئالدىدا تەمكىن ۋە تەدبىرلىك ئىدى، ئۇ مىلەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە قېرىنداشلارچە دوستلۇقنىڭ ئۈلگىسى ئىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ماركىزم - لېنىنىزمچى رەھبەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ ماركىزلىق يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە ئىدى. ئۇ يەنە ئىقتىدارلىق تەشكىلاتچى ئىدى. ئۇنىڭ سەۋىيىسىگە، چېچەن، ھۇشيارلىقىغا، ئۆتكۈرلىكىگە، ھاسىل قىلغان بىلىمىگە قاراپ، ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنى: «ياش، ئۆتكۈر سىياسىي ئالىم» دەپ ناھايىتى توغرا باھا بەرگەنىدى.

ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئەلەمىمۇ، قەلەمگىمۇ ماھر ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاتاقلىق ناتىق، دىپلومات ئىدى. ئۇنىڭ ھەربىر سۆزى يالقۇنلۇق، نۇتۇق ۋە دوكلاتلىرى دەلىل - ئىسپاتلىق، قايىل قىلىش كۈچى زور، تەسەسچانلىقىنى كۈچلۈك، مەزمۇنى كەڭ ۋە ئەتراپلىق بولۇپ، كىشىنىڭ دىلىنى خىسۇددى ماگنىتتەك ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالاتتى، ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغانسىرى كىشىلەرنىڭ ئاڭلىغۇسى كېلەتتى. قۇرۇق گەپ، مەنتىقىسىز سۆزلەرنى ئۆزىگە راۋا كۆرمەيتتى. قانداق مىللەت ۋە يېشىنىڭ چوڭ كىچىك بولىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ سۆزىدىن ئىلھاملانمايدىغان بىرمۇ كىشى يوق ئىدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ خەنزۇ تىلىنى، يېزىقنى بىششەق بىلىگەنلىكى بىلەنمۇ دەشۋەر ئىدى. ئۆزىنى بىلىملىك ھېسابلايدىغان خېلى چوڭ مەنەسپدارلارنىمۇ ھەيران قالدۇراتتى، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئۆزلۈكىدىن تەربىيىلەنمىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىتتى. ئۇ دائىم ئادەم قانچىلىك ئۆمۈر كۆرسە، شۇ ئۆمۈر بويىچە ئۆگىنىپ دەۋر- روھىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇپ، يېڭىلاپ قۇرۇش ۋە ئۆزگەرتىش لازىم دېگەن قاراشتا ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قوياتتى. باشقىلارغا ئىلھام بېرىتتى. ئۇ ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تېنىمىسىز خىزمەت ئىشلەيتتى. بوشلا ۋاقتى بولىدىكەن، كىتاب ئوقۇپ گېزىت كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە تىرىشاتتى. ئۇنىڭ دەم ئېلىش ئۇيىدە خەنزۇچە، رۇسچە ماركىسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئەسەرلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ 1946 - يىلى ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن بىرلىكتە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى ئەنجىگە ئېچىلغان مىللىي قۇرۇلتايعا شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى بولۇپ بارغاندا، پارتىيىنىڭ ئەنجىدىكى ۋەكىلى دوڭ بىئۇبىلەن تونۇشۇپ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى ئوتتۇرىسىدا ياخشى ئالاقىچى بولۇپ قالدى. شۇ چاغدا مەركىزىي كومىتېت شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى

ردىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن كوممۇنىست پىكىگ گۈنەنى ئىسا. ئابباسوۋقا قوشۇپ بەردى.
ئۇ، ئاددىي ساددا كىيىنگەن، كەمتەر، ئوچۇق چىراي، ئوتتۇرا بوي كىشى ئىدى. ئابدۇكېرىم
ئابباسوۋ دائىم يەنئەن بىلەن خەۋەرلىشىشەتتى، بەزى كۈنلىرى ئۇ خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ
چاۋاك چىلىپ خۇشال بولۇپ، ھاياجانلىنىپ كىتەتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ جۇڭگو
خەلق ئازاتلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبە خەۋەرلىرىنى ئاڭلىغاندىن كىيىن، دەرھال نەنخۇا-
يەنگە بىرىپ ئەخمەتجان قاسىمغا يەتكۈزەتتى. ئەخمەتجان قاسىم بولسا، بۇ غەلبە
خەۋەرلىرىنى ئاڭلاپ ناھايىتى مەمنۇن بولغان ھالدا، خەرىتىگە قاراپ، ئازاد بولغان
رايونلارغا قىزىل بايراقلارنى تاقايىتتى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋقا قاراپ، ئەخمەتجان قاسىم
ھالدا: ئاز قالدى ... ئاز قالدى دەپ چەكسىز خۇشال بولاتتى.

1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئۈرۈمچىدە بىتىم بويىچە ئۆلكىلىك
بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلدى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ بىرلەشمە ھۆكۈمەتنىڭ بىرىنچى
مۇئاۋىن باش كاتىپى بولدى. 1946 - يىلى 1 - ئىيولدىن باشلاپ، ئۇ گومىنداڭ
ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىنى تېزلىتىدىغان ھەم سۈيىقەستنى تارمار قىلىدىغان
سىياسى كۈرەشكە ھەمدە بىتىمنى قوغداپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، خەلقنىڭ دېموكراتىك
ھوقۇقىنى قوغداشقا بۈتۈن كۈچى بىلەن ئاتلاندى. ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ ئالدى بىلەن
ئۆلكە دەرىجىلىك ئىدارىلار ئايلاندى. ئايلاندىنى سايلاشتۇرۇشنى چىڭ تۇتۇپ، ياراملىق زىيا-
لىيلارنى تاللاپ ئۆستۈرۈپ، مەملىكىتى كادىرلار قوشۇنىنى كېڭەيتىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ،
ئۇلارنىڭ ئىنقىلابىتىكى تايانچلىق ۋە باشلامچىلىق رولىنى جارى قىلدۇردى. جۇڭگو
سوۋېت مەدەنىي ئالاقىسى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇردى. 1946 - يىلى كۈز ئايلىرىدا
ئېچىلغان بىر قېتىملىق يىغىنغا ئىخسەت ۋە ئاساسىي بىلەن ئەخمەتجان قاسىمى
كېلەلمەي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ باشلىق رەھبەرلەر قاتناشتى. شۇ كۈنكى يىغىندا
گومىنداڭ باشلىقلىرى گەپنى ئۇياق-بۇياققا ئەگىتىپ، كۆرەڭگەپ كەتتى. ئابدۇكېرىم
ئابباسوۋ گومىنداڭچىلارنىڭ سۆز ھەرىكىتىدىن غەزەپلىك ھالدا تىرىك شىۋاتقانلىقىنى
ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتىپ، ئۇلارنىڭ رەزىل يوشۇرۇن سىرلىرىنى ئېچىپ تاشلاپ، غەزەپ
قارچىسى بىلەن گومىنداڭچىلارنىڭ كېلىشتۈرۈپ دەككىسىنى بەردى. گومىنداڭچىلار
بولسا، پەرىشان ھالەتتە قالدى. ئۇ، ئەكسىيەتچى باشلىقلارغا: ئەپەندىلەر، ئادەمنىڭ
ئىززەت ھۆرمىتى ۋە قەدىرى - قىممىتى قۇرۇق ھېسىيات بىلەن ئەمەس، بەلكى خەلقىنىڭ
داۋازىغا قۇلاق سېلىپ، كەڭ خەلقنىڭ ئازاب - ئوقۇبەت ۋە بەختسىزلىكىنى ئازاي-
تىش يولى بىلەن ئىپادىلەنمىدۇ. خەلق بىزنىڭ ئۈستىمىزدىن دەرد تىۋىدەكتە،
بۈگۈنكىدەك پوزىتسىيە تۇتىدىغان بولساق، مەسىلەتنى ھەل قىلىش ئۇياققا تۇرسۇن،
بەلكى مەسىلىنى ھەل قىلىش شارائىتىنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇپ قويىمىز، دەپ
ئەسكەرتىش بەردى. ئاندىن كېيىن ھەربىر دەسلەپنى ھەل قىلىشنىڭ كىسەتلىك
ئۇسۇل چارىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇ كۈنكى يىغىندا، گومىنداڭچىلار ئۆز پىلانى
كارغا كەلمىگەندىن كېيىن ئاخىرى رىئاللىققا باش ئەگدى. ئۇلار ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ

سوۋنى بىر - بىرىگە كۆرسۈتۈپ تۇرۇپ، باھا! بۇ نېمە دېگەن ئۆتكۈر ۋە چىڭ ئادەم...
ئۇيغۇرلار ئىچىدىن بۇنداق ئادەمگە چىقىدىكەن دە! دېيىشىپ كەتتى. ئاندىن
يىغىن قارارىغا ئىمزا قويۇشتى.

قازاق خەلقىنىڭ ھۈنەرۋەر پەرزەنتى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ مەشھۇر سەر-
گەردىلىرىدىن بىرى بولغان دەلىلقان سۈگۈربايوۋ ھۈرمەتكە سازاۋەر تالانتلىق رەس-
بەرلەرنىڭ بىرى ئىدى. 1944-يىلى 7- ئايدا چىڭگىلدىكى ئاقتۇي دېگەن يەردە
«ئالتاي ئويغىتىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ، دەلىلقان سۈگۈر بايوۋ كومىتېت مۇئاۋىن
باشلىقى بولۇپ سايلاندى.

ئەسئەت مەزگىلى، سولايىمان كامال قاتارلىق 12 كىشى بۇ كومىتېتنىڭ ئەزاسى
بولۇپ تەئىنلەندى، شۇنىڭدىن كېيىن خەلقنىڭ گومىنداڭغا قارشى قوزغىلىڭى
ئېنىق سىياسىي نىشانغا ئىگە بولدى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ قوزغىلاڭ سوۋېت ئىتتىپاقى
تەرىپىدىن قوللاشقا ئىگە بولغانىدى. قوراللانغان بۇ پارتىزانلار ئاساسەن ياش،
ئوتتۇرا ياشلىقلار ئىدى. ئۇلار تاللىنىپ بەش ئەترەت بولۇپ قايتىدىن قۇرۇلدى. مەخسۇس
ھەربىي تەلىم تەربىيە ئېلىپ بېرىپ مەشق قىلدى. ئەترەتلەر بەش ئاتار، ئېغىر-
يېنىك پىلمىوتلار بىلەن قوراللاندى. باش ئىشتاپتا ئاپتوموبىللارمۇ بار بولدى.

دەلىلقان باشچىلىقىدىكى ئالتاي خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى
قوزغىلىڭى تۆت باسقۇچ بويىچە پىلانلىق ئېلىپ بېرىلدى. 1945- يىلى 6- سىنتەبىر
كىۋنى ئالتاي ئىزاد بولدى. 10- ئايدا ئىمىدىن سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق
يولداشلار كېلىپ ئالتاي ۋالى مەھكىمىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى ئىلان قىلىپ، ئالتاي
ئاتلىق بولكىنى باشقۇرۇش ئىشىنى دەلىلقانغا تاپشۇردى.

دەلىلقان سىياسىي جەھەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە، فېئودال مۇتەئەسسىپ
كۈچلەرگە قارشى تۇردى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۆزىنىڭ دوستى،
تايانچىسى دەپ ھىساپلىدى. ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ھەممىدىن
ئەلا بىلدى. ئۇ ئەركىنلىك، ۋەتەن، مىللەت ئۈچۈن كۈرەش قىلىش سىياسىي شۇئارىنى
ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئاممىنى ئىنقىلابقا سەپەرۋەر قىلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى
ئۈزۈل - كېسىل يوقۇتۇشقا يىتەكلىدى.

دەلىلقان ئىجتىمائىي خاھىش جەھەتتە خەلىقچىلىقنى، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى، ھۈرىيەتنى،
مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكىنى، ئاياللارنىڭ ئەركىنلىكىنى، خەلق ئىگىلىكىنى، مەدەنىيەت
مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىزىلىشكە، زورلۇق
زومبۇلۇققا، ئوغۇرلۇققا - بۇلاڭچىلىققا، پىتىنە - ئېغۇغا، تۆھمەتخورلۇققا كەسكىن قارشى تۇردى.
دەلىلقان خەلق ئىشى يولىدا، ئادالەت يولىدا، جان تىكىپ كۈرەشكەن
گېنېرال ئىدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭ خەلقى بولۇپمۇ ئالتاي خەلقى ئۇنى چىن قەلبىدىن
ھۈرمەت قىلىدۇ. (داۋامى كېيىنكى ساندا)

يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاب دەۋرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن خاتىرە ★

1949 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ماۋزېدوڭنىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقى ئۈچۈن يېزىپ بەرگەن يېڭى يىلى بېغىشلىمىسى - «ئىنقىلابىي ئاخىرغىچە ئېلىپ بارايلى» ئېلان قىلىندى.

4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى نەزەرىدىكى ئىشغال قىلدى.

5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، 1 - دالا ئارمىيىسى شىئەنزى ئازاد قىلدى.

8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى دىڭ لىچۈننى (يەنە ئۈچ كىشىنى) ئالاقچى سۈپىتىدە راتسىيە بىلەن موسكۋادىن غۇلجىغا ئەۋەتتى. دىڭ لىچۈن غۇلجىغا كەلگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇش-ساق خادىملىرىنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن كۆرۈشتى. ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبېك، ئابباسوۋ قاتارلىقلار چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە ماۋجۇشنىڭ ئۈچ ۋىلايەتكە كۆڭۈل بۆلگەنلىكى ۋە ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتكەنلىكىگە خۇشال بولغانلىقىنى ۋە قىزغىن قارشى ئالدى. خانلىقىنى بىلدۈردى. دىڭ لىچۈن «لىچۈن راتسىيىسى» نى ئورناتتى، يېڭى گونىن ئۇنىڭ بىلەن ئىشلىدى.

8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، ماۋزېدوڭ يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇدىرى نامىدا ئىلى پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋە ئەخمەتجان قاسىمىگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، يېپيىڭدا ئېچىلمىدىغان يېڭى سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا ۋەكىل قاتناشتۇرۇشنى تەكلىپ قىلدى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«شىنجاڭ غۇلجا پەۋقۇلئاددە رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىگە،

ئەخمەتجان ئەپەندىگە :

★ بېشى تۆتكەن سانلاردا

ئېلىمىزنىڭ جاھانگىرلىكىگە، فېئودالىزمغا، بىيۇروكرات كاپىتالىزىمغا ۋە چىياڭ جىيېشى باشچىلىقىدىكى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىسى ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى پات ئارىدا پۈتۈن جۇڭگو مىقياسىدا غەلبە قىلىدۇ. پۈتۈن جۇڭگودىكى دېموكراتىك پارتىيە - كۈرۈشلەر، خەلق تەشكىلاتلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ دالا ئارمىيىلىرى، ئازاد رايونلار، دۆلەت ئىچىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە چەت ئەللەردىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان يېڭى مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭىشى ئەستايىدىل تەييارلىقلار ئارقىلىق 9 - ئاي ئىچىدە ئومۇمىي يىغىن ئاچىدۇ. بۇ نۆۋەتلىك ئومۇمىي يىغىن مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ تەشكىلى قانۇنىنى تۈزۈش، ئۆزىنىڭ مەملىكەتلىك كومىتېتىنى سايلاپ چىقىشتىن باشقا، يەنە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىلى قانۇنىنى تۈزۈپ چىقىدۇ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى كومىتېتىنى سايلاپ چىقىدۇ. سىلەرنىڭ كۆپ يىلدىن بۇيانقى كۈرىشىڭلار پۈتكۈل جۇڭگو خەلقىنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنىڭ بىر قىسمى. غەربىي شىمالدىكى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىلىك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ شىنجاڭ تولۇق ئازاد بولىدىغان ۋاقىتقا ئانچە ئۇزاق قالمايدى، سىلەرنىڭ كۈرىشىڭلار پات ئارىدا ئەڭ ئاخىرقى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشىدۇ، بىز سىلەرنىڭ ئۆز ۋەكىللىرى سۈپىتىدە بەش كىشىنى مەملىكەتلىك خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي يىغىنىغا قاتنىشىشقا ئەۋەتە - شىڭلارنى چىن قەلبىمىزدىن قارشى ئالىمىز، ئەگەر قوشۇلساڭلار 9 - ئاينىڭ دەسلەپكى ئون كۈنى ئىچىدە بېيجىڭغا يېتىپ كېلىشىڭلارنى سورايمىز. تېلېگرامما يېزىپ بارغاندىن كېيىن جاۋاب قايتۇرۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇددىرى ماۋزېدۇڭ، 1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، بېيجىڭ.

8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، ئەخمەتجان قاسىمى ماۋزېدۇڭغا جاۋاب تېلېگراممىسى ئەۋەتتى، تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتىنىڭ مۇددىرى، قەدىرلىك ماۋزېدۇڭ ئەپەندىگە: خېتىڭىزنى تاپشۇرۇۋالدىم. خەتنە ئېيتىلغان مەسىلىلەر ئۆلكىمىز - دىكى بارلىق خەلقنىڭ ئۇزۇندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى. بىز جۇڭگو

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىسىنى ئۆلكىمىز ۋە دۇنيا
خەلقىنىڭمۇ ئۇلۇغ غەلىبىسى دەپ ھېسابلايمىز.
خېتىڭىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەرگە چەكسىز مەنئەت-
دارلىق بىلدۈرىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىز بېيپىڭغا ۋە كىمىل
ئەۋەتمىشكە قوشۇلىدىغانلىقىمىزنى خۇشاللىق بىلەن بىلدۈرىمىز.
ھۆرمەت بىلەن:
بەۋقۇلئاددە رايون خەلقىنىڭ ۋەكىلى ئەخمەتجان قاسىمى،
1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى.

8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، خەلق سىياسىي كېڭىشىگە قاتنىشىدىغان ۋەكىللەردىن
ئەخمەتجان قاسىمى، ئىسھاقبەك مۇنۇنوۋ، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، دەلىلقان سۇگۇربايوۋ،
لوچۇ سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيپىڭغا بېرىش ئۈچۈن غۇلجىدىن يولغا چىقتى.
8 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى لەنجۇنى ئازاد
قىلدى. بۇ خەۋەر ئۈرۈمچىگە تارقالغاندىن كېيىن، «كۈرەش» تەشۋىقات ۋە رەقەبىلىرى
تارقىتىپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى.

8 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋەكىللىرى
ئولتۇرغان ئايروپىلان بايقال رايونىغا كەلگەندە ھاۋا ناچارلىشىپ ئايروپىلان تاققا
ئۇسۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن بەش ۋەكىل، تەرجىمان ۋە ئايروپىلان گۇرۇپپىسىدە -
كىمەردىن بولۇپ جەمئىي 17 كىشىنىڭ ھەممىسى قازاغا ئۇچرىدى. سەيپىدىن ئەزىزى
بىلەن دىڭ لىچۇن مەسلىھەتلىشىپ بۇ خەۋەرنى ھازىرچە ئاشكارىلىمىسلىقىنى، ئەھۋالنى
چەك پ مەركىزى كومىتېتىغا دوكلات قىلىپ يوليورۇق سوراشنى قارار قىلىشتى.
ماۋزېدۇڭ ئەھۋالدىن ۋاقىت بولغاندىن كېيىن «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقىنى
ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» غا تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق
تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقچىلىقىنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى
مەركىزى كومىتېتىغا، سۆيۈملۈك يولداشلار: شىنجاڭ خەلقىنىڭ جۇڭگو
خەلق سىياسىي كېڭەش يىغىنىغا قاتنىشىدىغان بىرىنچى تۈركۈم ۋەكىل-
لىرىدىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئەخمەتجان،
شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتىكى
مىللىي ئارمىيىنىڭ باش قۇماندانى يولداش ئىسھاقبېك، شىنجاڭ
ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى يولداش ئابدۇكېرىم
ئابباسوۋ، مىللىي ئارمىيىنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن باش قۇماندانى يولداش
دەلىلقان سۇگۇربايوۋ ۋە شىنجاڭ جۇڭگو - سوۋېت مەدەنىيەت جەمئىيىتى

تىمدىن يولداش لوجىلار بەختكە قارشى ئايروپىلاندا ھادىسىگە ئۇچراپ بېيىڭغا كېلىش سەپىرىدە قازا تاپتى. ئەخمەتجان باشچىلىقىدىكى بەش نەپەر يولداش ھايات چېقىدا، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشى ئۈچۈن باتۇرئانە كۈرەشكە ئېلىپ باردى، ئەڭ ئاخىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇش يولىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى تەقدىم قىلدى. بۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ مەڭگۈ خاتىرىلىشىگە ئەرزىيدۇ. يولداش ئەخمەتجان، يولداش ئىسھاقبېك، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلقان سۈگۈربايوۋ ۋە يولداش لوجىلار مەڭگۈ ھايات.

8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، يېڭى دېخۇەي لەنجۇنىڭ سەن ئەيتاڭ دېگەن يېرىدە يىغىن چاقىرىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىش مەسلىسىنى مۇزاكىرە قىلدى.

9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، يېڭى سىياسىي كېڭەش تەييارلىق كومىتېتى مۇدىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن سەيپىدىن ئەزىزى، تۇجۇ، ئالىمجان قاتارلىق ئۈچ كىشىدىن تەركىب تاپقان ۋەكىللەر ئۆمىكى غۇلجىدىن بېيىڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، چاڭ جۇڭ، ماۋزېدۇڭ، جۇڭنەينىڭ يوليورۇق - لىمىنىڭ روھىغا ئاساسەن تاۋسىيە، بۇرھان شەھىدىگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، ھەقىقەتكە قايتىشىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈردى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلدى:

«... تېلېگراممىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، غەربىي شىمالدىكى

ئادەم ئىشلىرىدا ئۆزگىرىش بولغانلىقى، ۋاقىت پىشىپ يېتىشىگە ئىلگىرى

سەۋەبلىك سىلەر بىلەن خەۋەرلىشەلمىدۇق. مېنىڭ 6 - ئاينىڭ 26 -

كۈنىدىكى باياناتىمنى بېيىڭ شىنخۇا ئاگېنتلىقىدا ئاڭلاتتى، بەلكى

خەۋەر تاپقاندىن بېرى، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراق

لاشتى، لەنجۇ ئازاد قىلىندى، شىنجاڭ ئۆلكىسى ئارىدا قېپقالدى.

ئىنقىلاب ئۈچۈن، شۇنىڭدەك شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشى،

پۈتۈن ئۆلكە خەلقى ۋە بارلىق ئوفىتسىر - جەڭچىلەرنىڭ مەزىپە ئىتىنى

نەزىردە تۇتۇپ ۋاقىتدا پوزىتسىيە بىلدۈرۈپ، گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن

ئالاقىنى ئۈزۈپ، خەلق دېموكراتىك لاگېرىغا ئۆتۈشۈڭلارنى، مەركىزىي

خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتى

تىنىمىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىشىڭلارنى كۈتىمەن. مەن ماۋجۇشىنىڭ

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە بارلىق ھەربىي - مەمۇرىي كادىرلارغا

ھەر دائىم غەمخورلۇق قىلىۋاتقانلىقىنى، ھەممىنى رازى قىلىۋالغۇدەك

ياخشى يىرتەرەپ قىلىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىمەن. مەن ئالدىمىزدا

ئېچىلماقچى بولۇۋاتقان يېڭى سىياسىي كېڭەش قۇرۇلتىيىغا تەكلىپ

بىلەن قاتناشماقچى. شۇ پۇرسەتتە ماۋجۇشىغا بىر قېتىم شىنجاڭغا بېرىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتقانلىقىنى ئېيتىمەن. زۆرۈر تېپىلمىپ رۇخسەت قىلسا بۇيرۇققا بوي سۇنمەن. سىلەرنىڭ ۋاقتىنى قولدىن بەرمەي، بارلىق قىيىنچىلىق، غەم - ئەندىشەلەرنى تاشلاپ، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇپ، كەسكىن ئەمەلىي ھەرىكەت قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن. شۇنداق قىلغاندىلا ئومۇمىي تەنچىلىقنى قوغداپ زور تۆھپە كۆرسىتەلەيسىز...

چاڭجۇڭ»

9 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، دېڭ لىچۈن غۇلجىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، بۇرھان شەھىدىنىڭ ئۆيىگە ئوزۇنلاشتى. ئۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋە ئارمىيە قاتارلىق ھەر قايسى تەرەپنىڭ مەسئۇللىرىدىن بۇرھان شەھىدى، تاۋسىيۇ، ليۇمېڭچۈن، ليۇزىرۇڭ، چۈي ۋۇلار بىلەن كۆرۈشتى؛ «كۈرەش»، «ئاۋانگارت» نىڭ مەسئۇللىرى بىلەنمۇ ئۇچراشتى. سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى، مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنىڭ تەييارلىق ئەھۋالىنى ئىگىلىدى ھەمدە ئۇلارغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ سىياسەت - تەشەببۇسلىرىنى تەشۋىق قىلدى.

9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، بۇرھان شەھىدى دېڭ لىچۈن ئارقىلىق ماۋجۇشىغا بىر پارچە تېلېگرامما يوللىدى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ماۋجۇشىغا:

ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ خەلق ئازادلىقى يولىدىكى ئۇلۇغۋار ئىشنى غەلبىلىك ئورۇنلىغانلىقىنى چەكسىز خۇشال - خۇراملىق بىلەن تەبرىكلەيمەن. بۇ يەردىكىلەر يېڭى دېموكراتىزىمغا ۋە ئاز سانلىق مەملىكەتنىڭ مەزىپە ئىمتىگە ھۆرمەت قىلىش چاقىرىقىغا ئاللىقاچان مۇستەھكەم ئىشەنگەن ۋە ئۇنى ساداقەتلىك بىلەن ھىمايە قىلىدۇ ھەمدە بۇ يولدا قىيىنچىلىقنى يەڭمەكتە. بىز قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتىدىن ەۋناسىۋەتنى ئۈزۈش قارارىغا كەلدۇق. پارتىيە يىڭىز رەھبەرلىك قىلغان پۈتكۈل جۇڭگونىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن، بارلىق كۈچىمىز بىلەن ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى يوقىتىپ، رەھبەرلىكىڭىزنى قوبۇل قىلىپ، ھەممە بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا ئورتاق يېڭى ھاياتنى تەبرىكلەشكە ھازىرلىق كۆرمەكتەمىز، ئۇشبۇ تېلېگراممىنى ئالاھىدە يوللاپ، چىن قەلبىدىكى سۆزۈمنى ئېيتتىم، تاپشۇرۇۋالغايىمىز.

بۇرھان شەھىدى. 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى»

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، ماۋجۇشى بۇرھان شەھىدىگە جاۋاب تېلېگرامما ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«رەئىس بۇرھان شەھىدىگە :

9 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىكى تېلېگراممىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم،
ھەممىتىڭىزدىن ئىنتايىن ئەسىرلەندىم. شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى
ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئىتتىپاقلىقىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى رەئىس جاناب -
گۈزىنىڭ كۈچ چىقىرىشىغا باغلىق. ھەرقايسى تەرەپتىكى ۋە تەنپەزۋەر
دېموكراتىك كەشىملەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، خەلق ئازادلىق ئارەبىيىسىنىڭ
شىنجاڭغا كىرىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ بۈتكۈل شىنجاڭنى ئازاد قىلىش
يولىدا كۈرەش قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن. ئۇشۇ تېلېگرامما ئارقىلىق
ئالاھىدە جاۋاب قايتۇردۇم. خىزمەت كۆرسىتىشىڭىزگە تىلەكداشەن.
ماۋزېدۇڭ. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى»

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، گېنېرال تاۋسىيۆ باشچىلىقىدىكى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق
قوماندان - جەڭچىلەر تېلېگرامما يوللاپ، ئۆزلىرىنىڭ ھەقىقەتكە فائىتقانلىقىنى جاكار -
لىدى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە :

«بېيىنىڭ، رەئىس ماۋزېدۇڭغا، باش قوماندان جۇدېنغا، مۇئاۋىن
باش قوماندان يېڭ دېخۇەيگە، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومى -
تېتىغا ۋە شۇ ئارقىلىق خەلق ئازادلىق ئارەبىيىسىنىڭ ھەرقايسى دالا
ئارەبىيە قىسىملىرىنىڭ قوماندانلىرى، مۇئاۋىن قوماندانلىرى، سىياسىي
كومىسسارلىرىغا ھەم جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى بىرىنچى
قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىگە: بىز شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قوماندان - جەڭ -
چىلەر ئۈچ - تۆت يىلدىن بۇيان گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرىنىڭ
دانا رەھبەرلىكىدە، ئىچكى جەھەتتە تىنىچ بولۇش، تاشقى جەھەتتە
سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن دوستلىشىش تەدبىرىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ،
ۋەتەننى قوغداش، خەلقنى ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش يولىدا
جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەپ، باشتىن - ئاخىر بىردەك بولۇپ كەلدۇق.
گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرى غەربىي - شىمالدىن كەتكەندىن كېيىن،
ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىشلەر بولدى، يىمىراق چېگرا
رايونغا جايلاشقان شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى ھەر مىللەت زاتلىرىمۇ گېنېرال
جاڭ ۋېنبەي جانابلىرىنىڭ ئىزچىل سىياسىي تەشەببۇسى بويىچە زېمىننىڭ
تىنىچ - ئەمىنلىكىنىڭ ھەقىقىي كاپالەتلىنىدۈرۈلۈشىگە تەقەززا بولۇۋاتىدۇ.
گېنېرال جاڭ ۋېنبەي جانابلىرى بىزگە يەنىمۇ كۆڭۈل بۆلۈپ، دۆلەتكە
تۆھپە قوشۇشىمىز ئۈچۈن، بىز بارلىق قوماندان - جەڭچىلەرنىڭ ئىنقىلاب
ھەقىقىتىدە چىڭ تۇرۇشىمىزنى تەلپ قىلدى ۋە خەلق دېموكراتىيىسى
لاگېرىغا تېزىدىن ئۆتۈشىمىزنى تەۋسىيە قىلدى. ئەگەر دۆلەت ۋە خەلققە

مەزىپە ئەت يەتكۈزەلەيدىغانزىلا بولساق، پەقىر تاۋسىيۇ ۋە قول ئاستىمىدىكى ھەربىي خادىملار شەخسىي نام - ئابىرۇيىمىزنىڭ قانداق بولۇشىغا قىياچە پىسەنت قىلمايمىز. ھازىر جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تەشئالاق بىلەن كۈتۈۋاتقان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كېلىش ئالدىدا تۇرۇ- ۋاتىدۇ. يېڭى جۇڭگو تىنچلىق بىلەن قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتەك پارلاق ھەم داغدام يولغا قەدەم قويدى. شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى، شىنجاڭدا تۇرۇشۇق قىسىمىلار دۆلەتنىڭ چېگىرىسىنى قوغدايدىغان قوراللىق كۈچلەر بولۇپ، دۆلەتنىڭ مۇستەقىللىقى، ئەركىنلىكى، گۈللەپ- ياشنىشى، قۇدرەت تېپىشى، قىسقىسى، دۆلەتنىڭ ئىستىقبالى ئۈچۈن، تەبىئىكى، ئۆزىنىڭ قىزغىن ئارزۇ - ئىستىھكەملىرىنى ئىپادىلەيدۇ ۋە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ئىشلىرىنىڭ تولۇق ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن تېگىشلىك ھەسسسىنى قوشىدۇ. پەقىر تاۋسىيۇ قاتارلىقلار پۈتكۈل قوشۇ- نىمىزدىكى جەڭچىلەرگە باش بولۇپ، شۇنى تەنتەنىملىك جاكارلايمىزكى، بۈگۈندىن ئېتىبارەن، گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەككىز ماددىلىق تىنچلىق باياناتى ۋە مەملىكەت ئىچىگە باردىغان تىنچلىق كېلىشىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز. پۈتۈن قوشۇنىمىز بىلەن ئەسلىدىكى ھۇدايىئە ئورۇنلىرىمىزدا تۇرۇپ، يەرلىك- نىڭ تەرتىپ - ئىنتىزاملىرىنى ساقلايمىز ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى ھەم خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ بۇيرۇقىنى كۈتىمىز. تۆۋەنلىك بىلەن يوللىق سوراپ، تېلېگرامما يوللىغۇچىلار: شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون باش قوماندانى تاۋسىيۇ، مۇئاۋىن باش قوماندان ھەم تەرتىپكە سېلىنغان 42 - كورپۇس قوماندىرى جاۋشىگۇاڭ، تەرتىپكە سېلىنغان ئاتلىق 1 - كورپۇسنىڭ قوماندىرى خەن يۈۋىن، تەرتىپكە سېلىنغان 78 - كورپۇسنىڭ قوماندىرى مو ۋورو، بىرىگادا قوماندىرلىرى جۇڭ زۇيىن، لى زۇتاڭ، تىيەن زىمىي، خەن رۇڭفۇ، گوچۈەنلىياڭ، جۇشىگۇاڭ، لورۇجېڭ، لىۈلۇنۋۇ، ياڭتىڭيىڭ، ما بىڭلىن قاتارلىقلار. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى.»

9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنىڭ جىددىي يىغىنىنى چاقىردى، يىغىنغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىبى لىيۇمېڭچۈن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ باشلىقى چۈيۈۋۇ ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقا ئەزالىرى قات- ناشتى. يىغىندا مۇنداق ئىككى مەسىلە ھۇزاكىرە قىلىندى: بىرى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتتىكى قايتىپ كۆمىنىداك گۇاڭجۇ ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولىدىغانلىقىنى

ۋە خەلق تەرەپكە ئۆتۈپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى جاكارلاش توغرىسىدىكى تېلېگرامما مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللىدى، يەنە بىرى، ھەقىقەتكە قايتقان كۈندىن ئېتىبارەن پارتىيە ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بارلىق ھۆججەت، ئارخىپلارنى ۋە جامائەت مال-مۈلكىنى ئاسراشقا، جامائەت تەرتىپىنى ساقلاشقا ھەقىقىي مەسئۇل بولۇشى كېرەكلىكى، جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزۇش ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا پاراكەندىچىلىك سېلىش مەزىنى قىلىنىدىغانلىقى مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللاندى. . . . . يىغىنغا قاتناشقان خادىملار تېلېگراممىغا ئىمزا قويۇشتى. تېلېگرامما شۇ كۈنىلا يوللاندى، ھەقىقەتكە قايتقانلىق توغرىسىدا تېلېگرامما يوللانغانلىق خەۋىرى شەھەرگە تارقالغاندىن كېيىن، پۈتۈن شەھەر قايىنسام - تاشقىنىلىققا چۈمدى. 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 - سىغىن مەكتەپ، قىزلار سىغىن مەكتىپى ۋە قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ كوچىغا چىقىپ، تەبرىكلەش نامايىشى ئېلىپ باردى، ئۇلار «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئالىمىز»، «ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى» دېگەن شوئارلارنى قىسۋالىدى ۋە ھەرخىل يېزىقلاردا شوئارلار يېزىپ پۈتۈن شەھەرگە چاپلىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدىكى تېلېگراممىسىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«بېيىنىڭ رەئىس ماۋزېدۇڭغا، باش قوماندان جۇدېغا، خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىغا، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسئەت كېڭەشچىسىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيىغا: شىنجاڭ ئۆلكىسى 1946 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تىنچلىق بېتىمىغا ئاساسەن ھەر مىللەت خەلقى ۋە كەملىرىنىڭ دېموكراتىك بىرلەشمە ھۆكۈمىتى تەشكىللىمىگە ئىنتايىن كېڭىيىپ چاڭ ۋېنپېي جانابلىرىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ئۆلكە خەلقى بىردەك ھىمايە قىلىدىغان تىنچلىق، بىرلىك، دېموكراتىك ۋە ئىتتىپاقلىق سىياسىتىنى ئىزچىل تۈردە يۈرگۈزۈپ كەلدى. ئۈچ يىلدىن كۆپىرەك ۋاقىتتىن بۇيان مەملىكەت ئىچىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بولۇپمۇ گوۋىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ تىسۋىقۇناۋۇقلىرى تۈپەيلىدىن ۋەزىيەتلەر تولۇق ئورۇنلانمىغان بولسىمۇ، پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى ۋە بۈيۈك ئىتتىپاقىداشلىقىمىزنىڭ ئىلھاملاندۇرۇشى بىلەن ئۆلكىمىزدە تىنچلىق ئەمىنىلىك ۋەزىيىتى ساقلاپ قېلىندى. كېڭىيىپ چاڭ ۋېنپېي جانابلىرى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىق ھەرىكىتى ئۈچۈن غەربىي - شىمالدىن قايتىپ كەتكەن، گوۋىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى داۋاملىق تۈردە جاھىللىق بىلەن جان ئالىش -

ۋاتقان پەيتتىمۇ ئۆلكىمىز يەنىلا خەلقنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ، تىنچلىقنى قوغداش، تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئەڭ زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. بىز شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئارزۇسى مۇستەقىل، بىرلىككە كەلگەن، ئۆز ئەركىنلىكىنى قولغا ئالغان دېموكراتىك ۋە تەنھەرىكەت قىلىپ - قۇۋۋەتلىشى ئارقىسىدا قۇدرەتلىك، باياشات يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ھەم يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تىنچلىقى ۋە قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى بەخشەندە قىلىشنى ئىبارەت ئىكەنلىكىنى چۈشىنىمىز. ھازىر، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسئەت كېڭىشىنىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، مۇستەقىل، ئۆز ئەركىنىنى قولغا ئالغان، بىرلىككە كەلگەن، دېموكراتىيە - ئەركىن يېڭى دېموكراتىك جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دۇنياغا كەلدى، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى تارىختىن بۇيانقى بۇ ئەڭ ئۇلۇغۋار قۇرۇلۇشقا ھۆل سېلىنغانلىقى ئۈچۈن شاد - خۇراملىققا چۆمەكتە، بولۇپمۇ شىنجاڭ ئۆلكىسىدىكى بارلىق خەلق يېڭى جۇڭگونىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىگە تېخىمۇ خۇشال بولماقتا. بىز ھازىر شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ۋە پۈتۈن ئۆلكىدىكى ھەر مىللەت قېرىنداشلارغا ۋاكالىتەن شۇنى تەنھەرىكەتلىك جاكارلايمىزكى، بۈگۈندىن ئېتىبارەن، گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمىتى بىلەن ئادا - جۇدا بولۇپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ سەككىز ماددىلىق باياناتىنى ۋە مەملىكەت ئىچىگە قارىتىلغان تىنچلىق بېتىمىنى سەمىمىي قوبۇل قىلىمىز، ھەمدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ خەلق ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىپ، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ خىزمەتلىرىنى ۋاقىتلىق يۈرۈشتۈرۈپ تۇرۇمىز ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ - رۇقىنى كۈتۈپ تۇرۇمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرگە غۇلجىدا قېپقالغان ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرىنى ئۈرۈمچىگە تەكلىپ بىلەن قايتۇرۇپ كېلىپ، ئورتاق ھەمكارلىشىمىز. قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ئۆلكىمىز جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە ئۇلۇغ داھىمىز رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە تىنچ قۇرۇلۇشنىڭ پارلاق ۋە داغدام يولىغا ناھايىتى تېزلا قەدەم باسقۇسى. تۆۋەنلىك بىلەن ئۇشبۇ تېلېگراممىنى يوللاپ يوليورۇقىڭىزلارنى كۈتكۈچىلەر: شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئەتلىرىدىن لىيۇ مېڭچۈن، چۈي ۋۇ، لىيۇ شاۋلى، چىن فاڭبۇ، لىيۇ يۇڭشياڭ، بەي ۋېنيۇ، لىيۇ دېشىن، جۇڭ لىخۇا ۋە ئۇردەنى قاتارلىقلار.

9 ئاينىڭ 27 - كۈنى، غۇلجا شەھىرىدە 30 مىڭ كىشىلىك يىغىن ئېچىلىپ،

شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقى تەبرىكلەندى. يىغىندا «شىنجاڭ تىنچلىق ۋە خەلقپىلىقى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى» نىڭ «مۇۋەققەت رەئىسى ئەسئەت ئىساقوۋ ئۈچ ۋىلايەتتىكى ھەر مەھەلە خەلقكە ۋە كالىتەن رەئىس ماۋزېدۇڭغا تەبرىك تېلېگرامما ئېۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركەزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭغا:

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى پۈتۈن مەملىكەتتە بولۇپمۇ يېقىندىن بېرى غەربىي - شىمالدا چوڭ غەلبىگە ئېرىشكەن بىر چاغدا، مەن جانابىڭىزنى ھەمدە سىياسىي كېڭەشنىڭ بارلىق ۋەكىللىرىنى ئېھتىرام بىلەن تەبرىكلەيمەن.

ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەت خەلقى گەرچە كومىنىداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى قوراللىق كۈرەش داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ دېموكراتىك يېڭى تۇرمۇشىنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كومىنىداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ سىياسىي زۇلۈمى، ئىقتىسادىي بۇزغۇنچىلىقى، مىللىي كەمسىتىشى شۇنىڭدەك مەدەنىيەت جەھەتتە ئاياق - ئاستى قىلىشىغا ئۇچراپ كەلمەكتە، بۇ قېتىم خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەلبىسى تۈپەيلىدىن ئۆلكىمىزدىكى كومىنىداڭ ئەكسىيەتچىلىرى يوقىتىلدى. پۈتۈن ئۆلكە چەكسىز خۇشاللىق كەيپىياتى ئىچىدە مىسىلىمىز زور كۆلەمدە ئاممىۋىي يىغىن ئېچىپ، بۇ تارىخىي ۋەقەنى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ۋە تەبرىكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۈچ ۋىلايەت خەلقى جانابىڭىزغا چىن كۆڭلىدىن رەھمەت ئېيتىدۇ. پۈتۈن شىنجاڭ خەلقى جانابىڭىزنىڭ رەھبەرلىكىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ئىگىلىكىنى مۇستەھكەملەش، بەختىيار، ئىلغار، مەدەنىيەتلىك ۋە ھەممە مىللەت باراۋەر بولغان يېڭى تۇرمۇشنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. شىنجاڭ تىنچلىق، خەلقپىلىقى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ مۇۋەققەت رەئىسى: ئەسئەت ئىساقوۋ.»

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، بۇرھان شەھىدى ماۋجۇشىغا 2 - قېتىم تېلېگرامما ئېۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«ماۋجۇشىغا:

9 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىكى تېلېگراممىڭىزنى ئالدىم. سەمىمىي تاپشۇرۇقىڭىز ۋە ئارزۇيىڭىزدىن چوڭقۇر تەسىرلەندىم. بۇ يەردە 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتىدىن مۇناسىۋەتسىز

ئۇزۇپ، بېيىنىڭ مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىمىزنى رەسمىي جاكارلىدۇق. شۇ چاغدىلا ھەممە مىللەت خەلق ئاممىسى ھاياجانلىققا چۆمۈپ تاكەچكىچە شات-خۇراملىقتا ئۆتتى، بۇ ھال ھەممە مىللەت خەلقى قەلبىنىڭ مايدانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. لېكىن ئۆزگىرىش ئەندىلا باشلاندى، ھەممە جەھەتتىن تەمتىرەپ قالدىم، ئەمەل قىلىشىم ئۈچۈن كۆپ يولىيورۇق بېرىشىمىزنى چىن قەلبىمدىن سورايەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولىداش دىڭ لىچۈن بىلەن خېلى ئوبدانلا چىقىشىپ قالدۇق، بارلىق ئىشنى يېقىندىن مەسئەتلىشىپ بېجىرىۋاتىمىز. ئۇشبۇ تېلېگرامما ئارقىلىق خەۋەر قىلدىم، سىزگە سالامەتلىك تىلەيمەن.

بۇرھان شەھىدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى. «

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، ماۋجۇشى، باش قوماندان جۇدى تاۋسىيە ۋە بۇرھان شەھىدىگە ھەم شىنجاڭدىكى ھەربىي - مەمۇرىي ساھەدىكى ھەقىقەتكە قايىتقان خادىملارغا تېلېگرامما ئېۋەتىپ، ئۇلارنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايىتقانلىقىغا ئىلھام بەردى. تېلېگراممىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«... سىلەرنىڭ 9 - ئاينىڭ 25 - ۋە 26 - كۈنلىرى ئەۋەتكەن تېلېگرامما-ھاڭلارنى تاپشۇرۇۋالدۇق، بىز سىلەرنىڭ مەيدانلىقلىرىنى توغرا دەپ قارايمىز. سىلەر گۇاڭجۇ ئەكسىيەتچى قالدۇق ھۆكۈمەتىدىن ئالاقىنى ئۈزۈپ، خەلق دېموكراتىيە لاگېرىغا ئۆتۈپ، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسئەت كېڭىشىنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىمىز، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتىنىڭ بىۋىرۇقىنى ۋە بىر تەرەپ قىلىشىمنى كۈتىمىز، دەپ بايانات ئېلان قىلىدىڭلار. بۇنداق پوزىتسىيەلەر پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئارزۇ - ئىستەكلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ، بىز بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولدۇق. سىلەرنىڭ ھەربىي ۋە مەمۇرىي خادىملار بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە يەرلىك تەرتىپنى ساقلاپ ھەم ھازىر جايۇگۈەندىن چىقىشقا جابدۇ-نۇۋاتقان خەلق ئازادلىق ئارەپىنى بىلەن ھەمكارلىشىپ، كونا تۈزۈمنى بىكار قىلىپ، يېڭى تۈزۈمنى يولغا قويۇپ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز»

ماۋزېدۇڭ، جۇدى. 1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى. «

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، مۇئاۋىن باش قوماندان يېڭ دېخۇەي گېنېرال ناۋسىيەگە جاۋاب تېلېگراممىسى ئەۋەتتى. تېلېگراممىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«گېنېرال تاۋسىيە جانابلىرىغا:

تېلېگراممىسىمىزدىن ۋاقىتى بولدىمۇ، قوشۇنلارنى باشلاپ باشلاپ ھەقىقەتكە قايتىپ، ئەكسىيەتچى لاگېردىن ئايرىلغانلىقىمىزدىن بىخەتەر ئىنتايىن خۇشال بولدۇم. سىزنىڭ ئىلغارلىقتا يەنىمۇ چىڭ تۇرۇپ قوشۇنلارنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېڭى شىنجاڭنى ئورتاق گۈللەندۈرۈشىمىز ئۈچۈن كۈرەش قىلىشىمىزنى ئۈمىد قىلىمەن. «بىك دېخۇەي»

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى.

10 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەدى. يىغىندا بۇرھان شەھىدى نۇتۇق سۆزلىدى.

10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغاندىن كېيىنكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى تازا مۇقىم بولىدى، ھەقىقەتكە قايتقان قوشۇن ئىچىدىكى ئاز سانلىق جاھىل ئۇنسۇرلار پاراكەندىچىلىك قىلدى، ئىشىپىيونلار خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تېخى شىنجاڭغا يېتىپ كەلمىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ۋەقە پەيدا قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بۇرھان شەھىدى ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت رەئىسى نامدا ماۋزېدوڭ، جۇدى ۋە لەنجۇدا تۇرۇۋاتقان مۇئاۋىن باش قوماندان بىك دېخۇەيگە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى دوكلات قىلدى ھەمدە ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىش، خىزمەتلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى، سىياسىي خىزمەت خادىملىرىنى تېزراق ئەۋەتىشىنى تەلەپ قىلدى.

10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، غەربىي - شىمال دالا ئارمىيىسى قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋادىن بولۇپ شىنجاڭغا قاراپ جۇجۇەندىن يولغا چىقتى.

10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى، ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت جۇجۇەنگە ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بۇ ئۆمەككە چۈي ۋۇ، قاسىمجان يېتەكچىلىك قىلدى، تالغان، نۇسرەت، يۇجياڭجىز قاتارلىقلار ئۆمەك ئەزالىرى يولدى، ئۇلارنىڭ ۋەزىيىتى ئۆلكىلىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتكە ۋە سودا - سانائەت ساھەسىدىكىلەر، ئىلغار ياشلار تەشكىلاتلىرى ھەم ھەر مىللەت خەلقىگە ۋەكىلەن جۇجۇەنگە بېرىپ، مۇئاۋىن باش قوماندان بىك دېخۇەيگە شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنكى ئەھۋالنى دوكلات قىلىش، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا بالدۇرراق كىرىشىنى كۈتۈۋېلىش، مالىيە - ئىقتىساد جەھەتتىكى بەزى مەسىلەلەرنى ھەل قىلىپ بېرىشىنى

تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت. ۋەكىللەر ئۆمىكى چۈچۈەندە يەتتە كۈن پائالىيەت ئېلىپ باردى ۋە يېڭى دېخۇەي بىلەن كۆرۈشتى. يېڭى دېخۇەي تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشىنى، تاۋسىيە ۋە بۇرھان شەھىدىنىڭ بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسىنى توغرا باھالىدى، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچ ئازاد بولۇشىدىكى رولىنىمۇ مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ بىرلىك ئىستىپاقلىشىپ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىشىنى تەلەپ قىلدى ۋە شىنجاڭنىڭ مالىيە - ئىقتىساد جەھەتتىكى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بىر قىسىم ماددىي ئەشيا سوغا قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

يېڭى دېخۇەي بۇرھان شەھىدىگە جاۋابەن مۇنداق تېلېگرامما ئەۋەتتى:

«ئۈرۈمچى، رەئىس بۇرھان شەھىدىگە:

تېلېگراممىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم. چۈي ۋۇ ئەپەندىنىڭ جۈچۈەنگە

كېلىپ يۈز تۇرانە سۆزلىشىشى قىزغىن قارشى ئالمىسەن. خەلق

ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - كورپۇسنىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسىملىرى ۋە

بىرۈنۈك يىڭى 12 - چىسىلا يۈمىڭدىن قومۇلغا ئاتلاندى. تېلېگرامما

ئارقىلىق ئالاھىدە خەۋەر قىلدىم، ۋاقىپ بولغايىمىز.

ئېھتىرام بىلەن ئىنىڭىز يېڭى دېخۇەي.»

جۈچۈەنگە بارغان ۋەكىللەر ئۆمىكى شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۆلكىدە

لىك ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت «خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى

كۈتۈۋېلىش ھەيئىتى» تەشكىللىدى. ھەر مىللەت خەلقى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە

ئۆزلۈكىدىن ھەرخىل ئىمانلار توپلىدى. غۇلجىدا «ھەربىي - مەدەنىي ۋە خەلقئاس

تەشكىللەنگەن ھال سوراش ئۆمىكى ھال سوراش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ ئۈرۈمچىگە

كەلدى. ھەر مىللەت خەلقى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بالىدۇرراق شىنجاڭغا

كىرىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتتى.

10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ خۇجىيەن باشچىلىقىدا -

قىدىكى بىر يۈمىڭ قىسىملىرى ئۈرۈمچىگە كىردى. ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت

ھەر ساھە خەلقىدىن نەچچە ئون مىڭ كىشى ئۇلارنى قىزغىن كۈتۈۋالدى. ئاممىنىڭ

ئالغىنى سادالىرى پەلەكنى قاپلىدى.

بىر يۈمىڭ قىسىملىرى ئۈرۈمچىگە كىرگەندىن كېيىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى -

سىنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا قاراپ داۋاملىق

يۈرۈش قىلدى، 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گوپېڭ، ۋاڭ ئىنماۋ باشچىلىق قىلغان

2 - كورپۇس چۆل - جېزىرىلەرنى بېسىپ خوتەنگە يېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن

شىنجاڭ پۈتۈنلەي ئازاد بولدى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق سىياسىي مەسلىھەت كېڭەشچىسىگە قاتناشقان ۋەكىللەر شىنجاڭغا قايتىش ۋاقتىدا، ماۋزېدۇڭ ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئىنقىلابىي قۇربانلار ئۈچۈن مۇنداق بېغىشلىما يېزىپ بەردى:

«مىللىي ئازادلىق ۋە خەلق دېموكراتىيىسى ئىشلىرى يولىدا
قۇربان بولغان يولداش ئەخمەتجان قاسىمى، يولداش ئىسھاقبېك
مۇسۇنووۋ، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسوۋ، يولداش دەلىلقان سۇگۇربايوۋ،
يولداش لوچۇننىڭ روھى مەڭگۈ ھايات.»

ماۋزېدۇڭ، 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى.»

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ج ك پ شىنجاڭ بىۋىروسى قۇرۇلدى. ۋاڭ جېن بىۋىروسى شۇجىسى، شۈي لىچىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، دىڭ لىچۈن، لويۇنغا، جاڭ شىنيۋ، راۋجىڭشى، ۋاڭ ئىنماۋ، گوپېڭ ئەزاسى بولدى.

11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، 1 - بىڭتۇەننىڭ قوماندانى ۋە سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ جېن ئۈرۈمچىگە كەلدى.

11 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، ۋاڭ جېن ئۈچ ۋىلايەتنىڭ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ھال سورىغانلىقىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن غۇلجىغا باردى. ئۇ ئايروپىلاندىن چۈشۈپلا غۇلجا ئىنقىلابىنىڭ بەش يىللىقىنى خاتىرىلەش چوڭ يىغىنىغا قاتناشتى. يىغىندىن كېيىن قۇربان بولغانلار ئائىلىسىگە بېرىپ تەزىيە بىسادۇردى. ئۈچ - تۆت كۈندىن كېيىن دىڭ لىچۈن بىلەن بىللە ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ئۈرۈمچىدە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ۋە تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملارنىڭ ئۇچۇرلىشىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇئاۋىن باش قوماندان پىڭ دېخۇەي، كېنېرال جاڭ جىچۇڭ ۋە ۋاڭ جېن، تاۋسىيۋ، ليۇ مېڭچۈن، سەيپىدىن ئەزىزى، چۈي ۋۇ، تاۋ جىنچۇ قاتارلىق كىشىلەر ئۈچ قوشۇندىن تەشكىللەنگەن پاراتنى كۆردى. كەچقۇرۇن غەربىي بىنادا تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈلدى.

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، شىنجاڭ ھەربىي رايونى رەسمىي قۇرۇلدى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى، مەركىزىي ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى پىڭ دېخۇەينى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانى ۋە سىياسىي كومىسسارلىقىغا، ۋاڭ جېننى 1 - مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، تاۋسىيۋنى 2 - مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، سەيپىدىن ئەزىزىنى 3 - مۇئاۋىن قوماندانلىقىغا، جاڭ شىچىننى 1 - سەنمۇجاڭلىققا، زىڭ جېڭوۋنى 2 - سەنمۇجاڭلىققا، شۈي لىچىڭنى سىياسىي بۇنىڭ جۇرئىلىقىغا، زىڭ دى، قاساروۋنى سىياسىي بۇنىڭ مۇئاۋىن جۇرئىلىقىغا، جاڭ پىڭيىنى سەنمۇچۇننىڭ جۇجۇڭلىقىغا تەيىنلىدى.

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى.
 ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىرى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى جىڭۇۋۇيۈەننىڭ
 11 - سانلىق يىغىنىدا ماقۇللاندى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن
 تەيىنلەندى. ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبى مۇنداق بولدى:

رەئىس: بۇرھان شەھىدى.
 مۇئاۋىن رەئىس: گاۋ جىنچۈن،
 سەيپىدىن ئەزىزى.

ئەزالىرى: 30 كىشى (فامىلىيە خەت سىزىقىنىڭ ئاز - كۆپلىكى بويىچە تىزىلدى).

ۋاڭ جېن،	ۋاڭ ئىنماۋ،	قېيۇمبېك خوجا،
لېسكىن،	غېنى باتۇر،	ئەنۋەر جاكولېن،
ئەنۋەر خانبايا،	ئايدۇكېرىمخان مەخسۇم،	شىڭ لەنتىڭ،
ئىبراھىم،	چۆي ۋۇ،	پاتەخان سۇگۇربايوۋ،
ئابلىز،	ئابدۇرەھمان مۇھىتى،	يۈجەنلەڭ،
شۈي لىچىڭ،	تۇجۇ،	تاۋسىيۇ،
شۇ مۇتۇڭ،	مەخسۇت ئاخۇن،	مۇھەممەت ئەيسا،
داششاپ،	ليۇ مېڭچۈن،	دەڭ لىچۈن،
ئابدۇقادىر تۆرە،	خەن يۈۋېن،	راۋ جېڭشى،

(خوتەن، يەكەن ھەرقايسىسىغا بىردىن ئىككى كىشىگە ئورۇن قالدۇرۇلدى).

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسى ئىنقىلابىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ بۇيىرۇقىغا ئاساسەن ئۈچ ۋىلايەت مەملىكىتى ئارمىيەسىگە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 5 - كورپۇسى دەپ نام بېرىلدى.
 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى، شىنجاڭدا ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملار جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 22 - بىڭتۇەنى قىلىپ تەشكىللەندى.

12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭدا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىللىرىنى قۇرۇشقا باشلىدى. ئاز سانلىق مىللەتتىن چىققان بىر تۈركۈم ئىلغار يولداشلاردىن سەيپىدىن ئەزىزى، بۇرھان شەھىدى قاتارلىقلار جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىقىغا قوبۇل قىلىندى. شۇندىن ئېتىۋارەن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم داغدام يولىنى بويلاپ غەلىبىدىن - غەلىبىگە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلەندى.

ئەخمىدى تەرجىمىسى
 (تۈگىدى)

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

1990年 第3期

(总第43期)

目 录

浅谈对高校学生的思想政治教育	阿不都外力·哈木提
我们的文学艺术必须强调社会主义时期的主旋律	阿不来提·乌买尔
努茹孜节及其历史层次探讨	阿不都许库尔·穆罕默德伊明
论著名塔塔尔族诗人阿布都拉·托卡依诗作的若干特点	热合穆吐拉·贾利
论维吾尔人的巫术习俗	乌斯曼·斯马依
比喻探讨	阿尔斯兰·阿不都拉
深层语义结构的翻译浅论	阿不都许库尔·艾山, 高莉琴
谈多义词及其意义	买买提艾力·达尼
三区革命是中国新民主主义革命的一部分	麦合穆提江·阿斯木
新民主主义革命时期中国共产党在新疆的斗争纪事	《纪事》编写组

جاۋابكار مۇھەررىر: كۈرەش مەھمۇت

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

No 3. 1990

(Total: No. 43)

Contents

- A Brief Discussion on the Ideological and Political Education of the Students in the Institutions of Higher Learning ..... *Abduwali Hamut*
- The Keynote of the period of Socialism Must be Emphasized in our Literature and Art ..... *Ablat Umar*
- An Inquiry into the Nuruz Festival Sporting Festival and its History ..... *Abduxukur Muhammadimin*
- On Some of the Special Features in the Poetic Works of Abdulla Tokay the Famous Tatar poet ..... *Rehmetulla Jari*
- On the Weavecraft and Customs of the Uyghrs ..... *Osman Ismail*
- An Inquiry into the Figure of Speech ..... *Arslan Abdulla*
- A Brief Discussion on the Translation of Deep Semantic Structures ..... *Abduxukur Hasan and GaoLiqin*
- A Talk on polysemant and its Meaning ..... *Mamtili Dani*
- The Three Regions: Revolution is a part of the Chinese New-democratic Revolution ..... *Mahmutjan Asim*
- The Records of the struggles of the Chinese Communist Party in Xinjiang During the period of the New-democratic Revolution ..... *The Editorial Group of "The Records"*

تۈزگۈچى: «شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى» شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى

新疆大学学报

تەھرىر بۆلۈمى

JOURNAL OF XINJIANG

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ داشۆ

UNIVERSITY

باش مۇھەررىر: نىسجات ئەھمەتجان

(哲学社会科学维文版)

季刊

شىنجاڭ داشۆ پەن-تېخنىكا ئىنقىلابىدا يېڭىلىنىدىغان

ئۆزۈمچى ھەمكارلىق پۈتتۈرۈش ئىدارىسى تارقاتىدۇ

发行范围: 公开发行

مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى پۈتتۈرۈشلەر ئورگانلىرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号 CN65-1035/C ئىچىدىكى بىر تۇتاش نۆمۇرى

بۇ ژۇرنال ئاشكارا تارقاتىلىدۇ. ۋاكالەت نومۇرى: 13-58. باھاسى: 1.00 يۈەن